

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkic Dialects Research

Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Aralık - December - Декабрь | 2017 Sayı - Volume - Номер | 1/2

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Doç. Dr. Fatih ÖZEK

Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü.)

Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Trakya Ü.)

Prof. Dr. Ali YILDIRIM (Fırat Ü.)

- Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Ü.)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Ü.)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü.)
Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Durmuş ARIK (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Emine YILMAZ (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü.)
Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü.)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Ü.)
Prof. Dr. Fatma ÖZKAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Fenuze NURİYEVA (Kazan Federal Ü.)
Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü.)
Prof. Dr. Funda TOPRAK (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Ü.)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

- Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Gazi Ü.)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. İrfan MORİNA (Pristine Ü.)
Prof. Dr. İsa ÖZKAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Kadirali KONKOBAYEV (Girne Amerikan Ü.)
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Manas Ü.)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Luo XIN (Pekin Ü.)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü.)
Prof. Dr. Mehman MUSAYEV (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Mehmet AYDIN (19 Mayıs Ü.)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM (Hacı Bektaş Veli Ü.)
Prof. Dr. Melek ERDEM (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Ü.)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü.)

Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ (Ardahan Ü.)

Prof. Dr. Pakize AYTAÇ (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (Dicle Ü.)

Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER (Ankara Ü.)

Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Ü.)

Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ (Ardahan Ü.)

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Hecettepe Ü.)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü.)

Prof. Dr. Tarık ÖZCAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ufuk TAVKUL (Ankara Ü.)

Prof. Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK (Hacettepe Ü.)

Prof. Dr. Ülkü ELİUZ (Karadeniz Teknik Ü.)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)

Prof. Dr. Yakup KARASOY (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Ü.)

Prof. Dr. Zuhâl YÜKSEL (Gazi Ü.)

Doç. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü.)

Doç. Dr. Akartürk KARAHAN SALMAN (Yıldırım Beyazıt Ü.)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan Arkeoloji Enstitüsü)

Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Manas Ü.)

Doç. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Ü.)

Doç. Dr. Cüneyt AKIN (Afyon Kocatepe Ü.)

Doç. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)

Doç. Dr. Erkin EMET (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Fatih ARSLAN (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Feyzi ERSOY (Gazi Ü.)

Doç. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Ü.)

Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI (Gazi Ü.)

Doç. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN (Gazi Ü.)

Doç. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Gazi Ü.)

Doç. Dr. Hasan ŞENER (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL (Kafkas Ü.)

Doç. Dr. Mutlu DEVECİ (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü.)

Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Trakya Ü.)

Doç. Dr. Semra ALYILMAZ (Atatürk Ü.)

Doç. Dr. Serdar YAVUZ (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Şaban DOĞAN (Abant İzzet Baysal Ü.)

Doç. Dr. Taalaybek ABDIYEV (Manas Ü.)

Doç. Dr. Venera AKMATOVA (Manas Ü.)

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU (Gazi Ü.)

Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA (Kazan Federal Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Faruk GÜLER (İnönü Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN (Fırat Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Ali ILGIN (İstanbul Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ (Gazi Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Birol AZAR (Fırat Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Birol İPEK (Fırat Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Çimen SANAÇ ÖZÇAM (Fırat Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK (Fırat Ü.)

- Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Filiz KILIÇ (Ankara Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ATABEY (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Mihriban TURSUN AYDIN (İnönü Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENGÜL (Hacı Bektaş Veli Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Can TEZİÇ (Ankara Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Nurdin USEYEV (Manas Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Nurşat BİÇER (Kilis 7 Aralık Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Ü.)
Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST ERDEM (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Taner NAMLI (İnönü Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Veysel ŞAHİN (Fırat Ü.)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV (Kırgızistan Millî Bilimler Akademisi)

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Uluslararası Türk Akademisi)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü.)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (İstanbul Aydın Ü.)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü.)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü.)

Prof. Dr. Tınçtıkbek ÇOROTEGİN (Kırgızistan Millî Bilimler Akademisi)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan State University)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (Kültür Ü.)

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakas Katanov Devlet Ü.)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN, Yrd. Doç. Dr. Seda ARIKAN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN,
Yrd. Doç. Dr. Mihriban TURSUN AYDIN, Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA, Arş Gör. Bilgit
SAĞLAM, Arş. Gör. Naciye SAĞLAM.

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN, Öğr. Gör. Rakhat
ABDIEVA, Arş. Gör. Veysel KARACA, Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Murat AKA,
Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL, Okt. Remzi ÇALIŞIR, Okt. Cemile UZUN, Uzm. Yavuz
TANYERİ

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Veysel KARACA, Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Murat AKA, Arş. Gör. Yelda
YEŞİLDAL, Okt. Remzi ÇALIŞIR, Uzm. Yavuz TANYERİ

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Doç. Dr. Fatih ÖZEK, Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN, Uzm.
Yavuz TANYERİ, Uzm. Nadir GÜR

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Arş. Gör. Veysel KARACA, Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Murat AKA, Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL, Okt. Remzi ÇALIŞIR, Okt. Cemile UZUN, Uzm. Yavuz TANYERİ, Uzm. Nadir GÜR

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Kadırali KONKOBAYEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Japonya)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Türkmenistan)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (İran)

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL (Cezayir)

Babahan Sharif (Özbekistan)

Ersin AKBULUT (Gürcistan)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Prof. Dr. Erhan AYDIN

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK

Prof. Dr. Funda TOPRAK

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Prof. Dr. Nesrin SİS

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Doç. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT

Doç. Dr. Cüneyt AKIN

Doç. Dr. Ekrem AYAN

Doç. Dr. Fatih ÖZEK

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU

Doç. Dr. Nergis BİRAY

Doç. Dr. Paki KÜÇÜKER
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN
Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Sävle ERJANOVA

KÖNE TÜRKLİK ӘДЕБИЕТ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ӘДЕБИ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ
ESKİ TÜRKLERDE EDEBİYAT GELENEĞİ VE EDEBİ GÖSTERİŞİNİN TAHLİLİ
AN ANALYSIS OF LITERARY TRADITION AND LITERARY REPRESENTATION AMONG
ANCIENT TUSKISH PEOPLE

1 - 5

Erdem UÇAR

KÖL TİĞİN (DOĞU 26) VE BİLGE KAGAN (DOĞU 21) YAZITLARINDAKİ *nnyILsG*
İBARESİ ÜZERİNE
ON THE PHRASE nnyILsG IN KÖL TİĞİN (EAST 26) AND BİLGÄ QAYAN (EAST 21)
INSCRIPTIONS

6 – 15

Pervane MEMMEDLİ

GÜNEY AZERBAIJANLI ROMANTİK BİR ŞAİR, GERÇEKÇİ BİR GAZETECİ: HAMİD
NUTKİ

A SOUTHERN AZERBAIJAN ROMANTIC POET, A REALISTIC JOURNALIST:

HAMID NUTKI

16 – 24

Gölnar YULDIBAYEVA

“УРАЛ БАТЫР” БАШКОРТ ХАЛЫК ЭПОСЫНЫҢ ПОЭТИКАҢЫ

URAL-BATIR BAŞKURT HALK DESTANININ POETİKASI

POETICS OF THE BASHKIR FOLK EPIC "URAL-BATYR"

25 - 46

Nurdin USEEV

MANAS DESTANINDA (S. OROZBAKOV) ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE ÖZGÜ
GRAMER ÖZELLİKLERİ

GRAMMAR FEATURES OF CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS IN MANAS EPIC

47 – 55

Hüseyin Kahraman MUTLU

MAĞJAN JUMABAYEV VE “TÜRKİSTAN” ŞİİRİ

MAGJAN JUMABAYEV AND THE POEM "TURKISTAN"

56 – 66

Engin GÖKÇÜR

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE AD TÜRÜNDEN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER ÜZERİNE

ON COMPOUND WORDS FROM A TYPE OF NAME IN TURKMEN TURKISH

67 – 84

FEYZA TOKAT

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDAKİ YALANCI EŞ DEĞERLERİN XVI. YÜZYILDA AZERBAIJAN SAHASINDA TÜRKÇEYE ÇEVİRİLMİŞ BİR METİNDEKİ ÖRNEKLERİ

THE SAMPLES OF FALSE FRIENDS BETWEEN AZERBAIJAN TURKISH AND TURKEY TURKISH IN A MANUSCRIPT TRANSLATED TO TURKISH IN THE AZERBAIJAN AREA IN XVI. CENTURY

85 – 99

Gökçen DURUKOĞLU

“YOĞURT” SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİNE DAİR BİR DENEME
AN ESSAY ON THE ETYMOLOGY OF THE LEXEME “YOGURT”

100 – 103

Rakhat ABDIEVA

BAĞIMSIZLIKLARINI KAZANDIKTAN SONRA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN DİL POLİTİKALARI VE TÜRKİYE İLE ORTAK DİL VE ORTAK ALFABE ÇALIŞMALARI

LANGUAGE POLICIES OF TURKIC REPUBLICS AFTER THEIR INDEPENDENCE AND THE WORKS WITH TURKEY ON COMMON LANGUAGE AND COMMON ALPHABET

104 – 119

Şohimardan ORUNBEKOV

БІЙЫК КУРАНДЫ ОРУС ТИЛИНЕ КОТОРГОН ЭҢ АЛГАЧКЫ МУСУЛМАН АЯЛ:
ИМАН ВАЛЕРИЯ ПОРОХОВА

*KUR'AN-I KERİM'İ RUS DİLİNE TERCÜME EDEN İLK MÜSLÜMAN KADIN: İMAN
VALERİYA POROKHOVA*

*THE FIRST RUSSIAN MUSLIM WOMAN WHO TRANSLATED THE HOLY QUR'AN INTO
RUSSIAN: IMAN VALERIA POROKHOVA*

120 – 127

Tülay KARAKAYA

TÜRKİYE'DE BAŞKURT TARİHİ, DİLİ VE EDEBİYATI ÜZERİNE BİBLİYOGRAFYA
DENEMESİ

*BIBLIOGRAPHY TRIAL ON BASHKIR HISTORY, LANGUAGE AND LITERATURE IN
TURKEY*

128 - 140

Mihriban TURSUN AYDIN – Erhan AYDIN

PROF. MİRSULTAN OSMAN (HAYATI VE ESERLERİ)

PROF. MIRSULTAN OSMAN (HIS LIFE AND WORKS)

141 – 144

Asif RÜSTEMLİ

CUMHURİYET ADAMI

A MAN OF THE REPUBLIC

145 – 150

Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

Erdem UÇAR

ENGİN ÇETİN. ALTUN YARUK, SEKİZİNCİ KİTAP, BERLİN BİLİMLER
AKADEMİSİNDEKİ METİN PARÇALARI, KARŞILAŞTIRMALI METİN, ÇEVİRİ,
AÇIKLAMALAR, DİZİN, KARAHAN KİTABEVİ, ADANA, 2017, SS. X+525, ISBN: 978-
605-9374-59-0.

*ENGİN ÇETİN. ALTUN YARUK, SEKİZİNCİ KİTAP, BERLİN BİLİMLER AKADEMİSİNDEKİ
METİN PARÇALARI, KARŞILAŞTIRMALI METİN, ÇEVİRİ, AÇIKLAMALAR, DİZİN,
KARAHAN KİTABEVİ, ADANA, 2017, SS. X+525, ISBN: 978-605-9374-59-0.*

151 – 165

Yaşar TOKAY

KİTAP TANITMA VE DEĞERLENDİRME: HOCA NAZAR HÜVEYDÂ-RÂHAT-I DİL
(İnceleme-Metin-Dizin)

BOOK REVIEW: HOCA NAZAR HÜVEYDÂ-RÂHAT-I DİL

(Examination-Text-Grammatical Index)

166 - 169

Veysel İbrahim KARACA

BİR SOYKIRIMIN ANATOMİSİ- KAZAKİSTAN'DA KIZIL KITLIK

A GENOCIDE ANATOMY- THE RED FAMINE IN KAZAKHSTAN

170 – 173

Mustafa CENGİZ

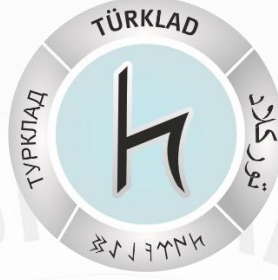
**TÜRK BOYLARININ HALK EDEBİYATINDAN ÖRNEKLER: BESARABYA
GAGAUZLARININ AĞIZLARI**

***THE FOLK LITERATURE OF TURKIC TRIBES: THE DIALECTS OF THE BESSARABIAN
GAGAUZ***

174 - 182

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ'nin (TÜRK LAD) ikinci sayısını (Aralık 2017) sizlerle buluşturmanın heyecanı ve mutluluğu içindeyiz.

TÜRK LAD, yayın hayatına bu yıl (2017) içinde başladı. Sıcak ilginiz ve desteğiniz ile kısa sürede tanındı ve çok sayıda yazı almaya başladı. Bu durum, TÜRK LAD ekibi olarak bize ayrı bir sorumluluk yüklediği gibi, derginin uzun vadeli yolculuğuna umutla bakmamızı sağladı ve bizi yüreklendirdi. Bugün itibariyle yayınlanan ikinci sayısı (Aralık 2017) ile, TÜRK LAD rüştünü ispat etme yolunda önemli bir adım atmış bulunuyor...

TÜRK LAD'ın Aralık 2017 sayısında, dergimize gönderilen yazılardan hakem süreci tamamlanan ve yayımlanabilir raporu alan 18 yazı yer almaktadır. Bu yazıların 14'ü "bilimsel makale", 4'ü "yayın tanıtım ve değerlendirme" yazısıdır. Bu sayıda Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Başkurdistan'dan bilim adamlarının Türk lehçeleri ve edebiyatlarıyla ilgili yazıları bulunmaktadır. Türkiye Türkçesiyle yazılan yazılar dışında Kazak, Kırgız ve Başkurt yazı dilleriyle yazılmış makaleler yer almaktadır.

Türkiye'den ve Türkiye dışından makale göndererek dergimizin bu sayısına katkı yapan değerli bilim adamlarına; değerlendirme sürecinde, kıymetli zamanlarını ayırıp makaleleri bilimsel dikkat ve ciddiyetle inceleyen hakemlerimize ve ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ'ni (TÜRK LAD) yayına hazırlayan çok değerli arkadaşlarımıza teşekkür ederim.

TÜRK LAD'ın Aralık 2017 sayısının Türk lehçe araştırmalarına, dolayısıyla Türklük bilimine hayırlı ve yararlı olmasını dilerim.

Editör

KÖNE TÜRKİLİK ӘДЕБИЕТ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ӘДЕБИ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

*Sävle ERJANOVA**

Түйіндеме

«Көне түркілік әдебиет дәстүрі және әдеби көркемдік шешім» деп аталатын мақалада руникалық жазбалардың мазмұны, сюжеті, әдеби-көркемдік шешімі ретіндегі әдебиеттің бастау бұлағындағы халықтық мұраны қайта қарап, зерделеу, ой елегінен өткізу болып табылады. Өйткені ол мәңгілік рухани, мәдени мұра. Ертеде көне түркі жазбаларының Европада маңызы өте зор болған. Оны кәнігі әдебиетші-ғалымдар әлдеқашан мойындаған. Сол ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып көне жырлардың шығу тегіне талдау жасайды.

Кілт Сөздер: Көне түркі, Әдебиет, Әдебиет дәстүрі, Көркем, Ескерткіш.

ESKİ TÜRKLERDE EDEBİYAT GELENEĞİ VE EDEBÎ GÖSTERİŞİNİN TAHLİLİ

Özet

"Eski Türklerde Edebiyat Geleneği ve Edebî Gösterişinin Tahlili" adlı makalede eski yazılı abidelerin içeriği, konusu, edebî gösterişinin tahlili penceresinden edebiyatın çıkış kaynağındaki halk mirasının tekrar ele alınıp, değerlendirilip düşünce süzgecinden geçirilmesi anlatılmaktadır. Bu miras; sonsuz, manevi, kültürel bir mirastır. Eski dönemlerde eski yazılı Türk abidelerine Avrupa'da çok büyük önem verilmiştir. Bu durumu edebiyatçılar ve bilim adamları her zaman kabul etmektedir. Bu bilimsel düşünceler esasında eski yırların çıkış kökeni hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk, Edebiyat, Edebiyat Geleneği, Gösteriş, Abide.

AN ANALYSIS OF LITERARY TRADITION AND LITERARY REPRESENTATION AMONG ANCIENT TUSKISH PEOPLE

Abstract

In the article titled "The Tradition of Ancient Turkic Literature and Literary Art" plot of the contents of the article, runic inscriptions, as a solution to the plot, literary and artistic literature source is to reconsider the national heritage. Because this is an eternal, spiritual and cultural heritage. In ancient times, ancient records were of great importance in Europe. Current writers and scholars have long recognized this. Based on these scientific conclusions, he analyzes the origins of ancient poetry.

Key Words: Old Turkic, Literature, Literature Tradition, Show, Monument.

Руникалық жазбаларының мазмұны, сюжеті, әдеби-көркемдік шешімі туралы айтқанда Ғұбайдолла Айдаровтың: «Руна ескерткіштері қатарына VI ғасырдың аяғы мен VII ғасырдың бас кезіндегі Орхон, Селенгі, Тола өзендері мен Минусинск ойпатынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған (Могилян), Күлтегін, Тонуқұқ, Мойын чор, Суджа және т.б. ескерткіштер жатады» деген [Айдаров, 1966: 9].

* Prof. Dr., Kazak Devlet Kız Pedagoji Üniversitesi, Almatı-KAZAKİSTAN, el-mek: esb72@mail.ru

Енді төменде сол руникалық ескерткіштерінің кейбіреулеріне оның ішінде руникалық жазбаларының мазмұны, сюжеті, әдеби-көркемдік шешіміне тоқталып өтелік.

Солардың бірі - Құтлығ қаған (Онгин) ескерткіші. Жазба нұсқа Орхон ескерткіштерінің ішіндегі ең көне ескерткіштердің бірі. Мұнда екінші түркі қағанатын қалпына келтірген Елтеріс (Құтлығ) қаған мен оның әйелі Ілбіге қатын жөнінде.

Моңғолияның Өвөрханғай аймағы, Уянга сұмынының орталығының оңтүстік-шығысында 17 шақырым Маньт-бүрд тауының солтүстік етегінде орналасқан. Аймақ орталығы Арвайхээр қаласынан 30 шақырым. Уянга сұмынының жанынан шығысқа қарай Таримал өзені ағады. Оған кішкентай Маньт бұлағы келіп құяды. Маньт бұлағы мен кешеннің арасы 300 м. Онгин кешені мен Таримал өзенінің арасы 5 шақырым. Таримал өзені атақты Онгин дариясына құяды. Зерттеушілер бұл кешенді осы өзеннің атымен «Онгин ескерткіші» деп атаған. Ал, Фин-угор қоғамының зерттеуші, саяхатшылары Таримал өзенінің атымен «Тарималийн хушо» (Таримал ескерткіші) деп атаған. Орыс ғалымы П.К.Козлов «Тараэлэн хушо» («Тарималийн хөшө» дегеннің бұрмаланған түрі) деп жазған.

Кешенді ең алғаш Н.М. Ядринцев 1891 жылы тауып, ұстындағы мәтіннен эстампаж алып, бірнеше мүсінтастарды фотоға түсіріп В.В.Радловтың қолына берген. Онгин ескерткіші мәтінінің ұзын-ырғасы төмендегідей [Стеблева, 1965: 110]:

1. Ұлы бабасы Бұмынның төңіректің төрт бұрышын өзіне қаратып хандық құрғаны, одан кейінгі замандарда хандықтан айырылып, халықтың төрт құбылаға шашылып кеткені, елсіз, төрсіз болғаны, халықтың жүдеп-жадап, кедейшілікке ұрынғаны, алып ұлдары тас балбалға айналғаны сөз етіледі.

2. Ақыры жоғарыдан ұлы Тәңірінің жарылқауымен ел болғандығын айта келіп, Құтлуғ Елтеріс Қапаған қағанмен билігін іске асыру үшін өмірге келгенін мәлімдейді.

3. Ел-етміш-явғудың ұлдары Ышбара Тамған-чор явғу,оның інісі билік құрған (Білге) Ышбара Тамған тархан ұрпақтары 65 атаға жеткенін, өздерін сол бір атаның ұрпақтары екенін баяндайды.

4. Кешен иесі Теңіркен Баға-Тархан Қытайдың солтүтігінде мекендейтін Оғыз ішіндегі Жеті ерендер жауласқан кезде соларды бағындырып, Түрік қағанатының қол астында ұстап, ел еткендігі үшін қағаннаттың сол қанат басшысына тағайындалып, әкімшіліктік шен «шад» лауазымын алғаны жайында дерек береді.

5. Осылайша бағы өсіп тұрған заманда тоғыз оғыздың бегі қағанатқа қарсы шығып жауласады. Сонда бұл кешен иесі тоғыз оғыздар жағына шығады. Осылай беделден айырылады. Елде бүлік етек алады. Бектер өзара жауласады (Бұл арада Қапаған өлген соң оның ұлдары мен Күлтегін арасындағы оқиғаны меңзейді).

6. Осылайша ел бүлініп тұрғанда бұрынғы райынан қайтып,Білге қағанды ойлап, алаңдап, оған қызмет етуге бел байлап, қарсы болғандардың ебтеріне (күрендеріне) шабуыл жасап, бетін бері қаратады.

7. Өзінің қандас, ет жақын інілеріне, бауыр-балаларына Елтеріс қағанның аруағы алдында адал болу керектігін айтып, Білге қағанды жақтап, соны қолдап, түрік тағын аман алып қалу парыз екенін дәлелдеп, ақыл-кеңес беріп үгіттейді. Сөйтіп Білге қағанға қызмет еткенін, жоғалтқан атақ-даңқына қайта ие болғанын сөз етеді.

8. Оның ұлу жылының шілде айында қайтыс болғанын хабарлай отырып, киелі кешенін орнатуды мойнына алып, қазына-мүлкіне ие болғанын мәтін жазып отырған ұлының атынан мәлімдейді. В.Маслова өзінің «Введение в лингвокультурологию» деген еңбегінде де осылай тұжырымға келген. Кешен кімге арналған? Оның аты кім? Міне осы

сұрақ ғасырдан астам уақыт ғалымдары сенделтіп келді. В.В. Радлов, С.Е. Малов Елтеріс қаған кешені деп таныса, А.Н. Бернштам Қапаған қағандікі дегенді айтты. Г.Клосон Алп Элетміш кешені деп дәлелдейді, В.Войтов Онгин мәтініндегі Алп-Элетміш қытай жылнамаларына Дусифу деген атпен белгілі болған қайраткердің түрікше аты дегенді айтады. Оның пікірінше бұл екі есім бір-ақ адам, Дусифу (Дуси-бег) – Елтеріс қағанның ортаншы інісі. Түрік қағанатының төлес қанатының басшысына тағайындалғандықтан «явгу» лауазымын алған. Ескерткіштегі кешен иесінің өмір жолы тым күрделі болғандықтан, мәтін мағынасы да тым күрделі. Шешімін бірден тап басып тауып айту өте қиын. Десе де мен В.В. Радлов, С.Е. Малов, Г. Клосон сияқты әйгілі түріктанушы ғалымдардың пікірлері өте орынды.

Өйткені:

1.Елді ел етуші басшы әр қағанатта бірнеше адам болғанымен, оның біреуі ғана «ел қағаны» болады. Бірінші түрік қағанатында Бұмын қаған ғана «Ел» сөзін қосып атаған. Бұмыннан басқа Істемі, Мұхан, Таспар, Хелилердің біреуінде ондай лауазым болмаған, әрі болуға да тиісті емес еді. Екінші, Түрік қағанытында Құлұғ-явғуға «Елтеріс», Біріккен түрік қағанытында Тур-айынға «Ел етміш» лауазымы берілген. Байырғы түрік қағанатты алғаш орнатушыға ғана «Ел» сөзі қосылған лауазым берген. Дусифу (қыт.) Елтеріс Құтлығқа көмекші болғаны болмаса, қағанатты орнатушы, елді ел етуші емес.

2.Онгин мәтінінің 4-жолындағы сөйлем «Ел-етміш явғудың ұрпақтары Ышбара Тамған Тархан, Ышбара Тамған чур явғу, оның інісі Білге Ышбара-Тархан ел билегендер еді, олардың кіндігінен тарағандар барлығы 65 атаға жеткен. Осы екі атаның баласы едік дегенді» мәтінде қадап көрсеткен.

3.Мәтінде (5-жол) «ganum baуа tenirken - Әкем Баға Теңірген» деп тасқа қашап қалдырған. Онымен қатар қағанатпен жауласқан Оғыз ішіндегі Жеті-ерен (жеті-ру) тайпасын бағындырғандығы үшін, әрі оны түрік қол астында ел етіп ұстағандығы үшін әкімшіліктік «шад» лауазымы берілген. Сөйтіп оның толық атақ-лауазым – «Баға Теңірген шад». Міне, киелі орын осы адамға арналып қойылған.

4.Ескерткіш ұстынның жоғарғы жағындағы ашина түріктердің рәмізі болған «серке» таңбасы және ұстынды тасбақаның бейнесі қашалған іргетасқа қондырып отырғызған ерекшеліктері Баға Теңірген шадтың қаған тұқымынан шыққан адам екендігіне дәлел бола алады. Онымен қатар жоғарыдағы Ел-етміш Явғудың ұрпақтары болғандығы туралы мәлімет Баға Теңірген шадтың қаған тұқымының ақсүйектер әулетінен екендігіне қосымша дәлел. Бұл арадағы Ел-етміш явғу отырғаны қайраткер Бұмын-қаған болуы мүмкін.

Ел-етміш явғу кім? Жоғарыда айтқанымыздай, 716 жылға дейін түрік қағанатында «Ел»лауазымы Құлұғ явғу, Бұмын қаған екеуіне ғана берілген. Қытай жылнамасының 84 бума, 49-баянында «Ел-қаған Бұмын» деп белгілеген. Демек түрік ішінде бұл лауазымды «Ел-етміш қаған Бұмын» деп атаған болу керек. Осы Ел-етміш (Бұмын) қағанның екі ұлынан тараған ұрпақтар Баға Теңірген шадтың заманында 65 атаға жеткендігін Онгин ұстынына жазғанын жоғарыда айттық. Бұл аталардың үрім-бұтақтары екінші Түрік қағанатын орнатушы Құлұғ Елтеріс қаған, оның інілері Қапаған(Мочжо-Бөгу-чор), Дусифу явғулар. Қапаған тоғыз-оғыздың байырқулықтарына қапияда басын алдырғаннан кейін қағанат ішінде тақ таласының бүліншілігі басталды. Қапағанның үлкен ұлы Тоңа-тегі (Tung-o teie) Бесбалықта мерт болып, кіші ұлы Инелі (Fu-ku) қаған хан тағына ие болу үшін күреседі. Ел екіге бөлініп, қағанат қақ жарылады. Бір жағында Инелі –қаған, екінші жағында Құлтегі. Міне, осы кездегі бүліншілікті Онгин ұстынында «buzuunca – бүліншілік» деп атаған. Жеті-ерендерді (жеті-ру)басқарып тұрған Баға Теңірген шад алғашында толқып, қай жағын қолдарын білмей қатты қиналған. Жаңылысқан да болар, ол арасы мәтінде айқын емес. Дей тұрғанмен, Онгин жазуының

10-жолында «ekin ara ja uu bolmys – бектер өзара жауласты» - деп жаза отырып, бұларға араласпайтынын мәлімдейді. Сөйтіп тұрып, Білге қағанға алаң болып тұрғанын жасырмайды. Күш Күлтегін жағына ауып, Білге қағанның беделі жүріп тұрғандықтан, әрі түрік тағын аман сақтап қалу үшін соңынан Күлтегін, Білге қағандар жағына шығуға шешім қабылдайды. Ол туралы Онгин мәтінінің 10-жолында анық жазылған. Онда: «Біз кезінде Елтеріс қағаннан бөлінбеген едік, теріс бұрылмаған едік» - деп аруақты еске ала отырып, «...Білге қағаннан бөлінбейік, азбайық» - деп туған-туыс, аға-бауыр, ұлдарына ақыл-кеңес беріп, Білге қағанға қызмет ететінін, әрі күш-қуатын арнайтынын жазып қалдырған. Сондықтан да Ел-етміш Бумын қағанды еске алып, оның екі ұлы Ышбара Тамған Тархан-чор, явғу Ышбара Тамған-тархандардан тараған, қаны бір, жаны бір ұрпақтар екенін айтып, ынтымаққа шақырады. Ол аз десеніз, кешенге қойылатын бірінші балбал кешен иесінің қолымен өлтірілген аруақтың мүсіні болуға тиісті еді. Алайда осы дәстүр бұл жерде бұзылған. Баға Теңіркен шадқа арналған Онгин киелі кешенінің бірінші балбалына Ел-етміш Бумынның кіндігінен тараған ұрпақ, екі Ышбара Тарханның балбалы шаншылған. Бұнысы бір жатырдың ұрпағы бір-біріңе қанжар жұмсап шабуылдап ұлы бабаларың «қос Ышбара Тарханды екінші рет өлтірдіңдер» дегенді айтып тұрғандай.

Баға Теңіркен шад ұлу жылы өлген. Жылдығына дейін киелі орынды (байырғы түрікші – жоуа) орнатуға тиісті. Ол 716, 728 жылғы ұлу жылдарына дөп келеді. Мәтіннің Баға Теңіркен шад Елтеріс Құлтұғ пен Қапаған қағандарға қызмет ету үшін өмірге келгендігін мәлімдей отырып, Білге қағанға күш-қуатын беруге келіскенін анық жазып қалдырған. Олай болса Білге қағанға еңбек етіп үлгірсе де, көңіл көншітіндей қызмет ете алмаған сияқты. Юілге қағанның хан тағына отырған жылы 716-жыл. Кешен иесі Баға Теңіркен шад осы жылы қайтыс болған. Сондықтан да Білге қағанға байланысты мәлімет жоқтың қасы. Кешенді орнатушы – Баға Теңіркен шадтың ұлы. Демек, оның аты мәтінге түспеген. Баға Теңіркен шад зерттеуші В.В.Войтовтың ұсынып отырған Дусифу явғу (То-сі-фу уабуу) болуы мүмкін [Ежелгі дәуір және орта ғасырлардағы әдебиет, 1999: 45-50]. В.Войтовтың ұсынысы орынды. Тек қана Алп-Элетміш дегені шындыққа келмейді.

Дусифу явғу, Ел Төресі Құтлұғ қаған мен Қапаған қағанның ұрпақтары Білге қаған, Инелі қағандардың шайқасы кезінде хан тұқымының ішінде ақылшы болуға құқылы жалғыз адам. Тан ұрпақтарын керістірмей, келістіруге тиісті адамның әдепкіде жаңылғаны көрініп тұр. Байырғы түріктердің кешен орнату дәстүрінің кейбір жора-жосынын бұзып, баба балбалын Баға Теңіркен шад кешеніне қойдыруы осыған дәлел бола алады. Онгин кешеніндегі екінші ескерткіш ұстын тағы да осы әулеттің хан тұқымына арналған. Оның дәлелі – ұстын басында тұрған ашина әулетінің символы. Үшінші ескерткіш ұстын – аналық әулет қайраткерінің атына қойылған. Өйткені ол ұстынның ірге тасында жолбарыстың рельефі бар. Жолбарыс- аналық әулеттің символы.

«Мәтіннің 12-жолындағы ең соңғы «Sub jer tenri ot(ledi) – су, жер, тәңірі өтінді» деген сөйлем осы кешен иесіне немесе мәтін жасаушыға байланысты аса бір үлкен құпияның ішке бүгіп тұрғандай»[Келімбетов, 1998: 133].

Ғ.Айдаров: «Орхон ескерткіштері ішіндегі мазмұны мен көлемі жағынан ерекше саналатын көне түркі жазбаларының бірі – Күлтегінге арналған ескерткіш. Күлтегін – Құтлұғ (Ілтеріс) қағанның кіші ұлы. Жазбада тарихи оқиға баяндалады. Онда Шығыс түркі қағанат мен оның құрамына енген көптеген түркі тайпаларының тарихи деректер берілген»[Айдаров, 1966: 44].

Мырзатай Жолдасбеков: «634-635 жылдары Түркі қағанаты (шекарасы Іле өзені болып) Батыс және Шығыс Түркі қағанаты деп бөлінген. Ескерткіштер түргеш-бұлардың бес аймағы, он оқ халқының бір бөлігі еді деген сөз бар». Ендеше олар кейін қазақ халқының құрамына кірген арғын, керей, уақ, алшын, найман одағының жалпы аты болу керек. Түркеш дулаттың бір тайпасы екені анық, оны ғылымдар мойындаған. Бірақ оның

Орхон түріктерімен туыстығы ауызға алынбаған. Ал енді Орхон түріктерінің бір кезде Ілеге қайтып келгендігін еске алсақ, онда олардың қазақ халқының көне тайпаларынан екеніне де көз жетті деп ойлаймыз» [Жолдасбеков, 1967: 34].

Күлтегін ескерткішіндегі жазу екі бөліктен тұрады. Оның бірі - кіші жазу, ал екіншісі –үлкен жазу. Ғылымда олар «Кіші Күл тегін» және «Үлкен Күл тегін» деп аталады.

Орхон жазба жәдігерліктерінің композициялық құрылысының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер сол дәуірдің әдеби дәстүрін байланысы болса керек. Біз әңгіме етіп отырған (Күлтегін) және (Тонькөк) жырлары өз заманының белгілі бір әдеби талаптарына сәйкес жазылғаны мәлім.

Немат Келімбет: Тасқа қашап түсірілген бұл жазулардың әрбір руналық жолында, яғни құлыптастағы әрбір қатар жазуды бір емес, бірнеше сөйлем бар. Дәлірек айтсақ, ұзыннан-ұзақ етіп құлыптасқа бедерлеп жазылған руналық бір жол жазудың өзі - бір ғана ойды білдіруге арналған бірнеше сөйлемне, яғни бір топтамаға, циклға қамтылған сөйлемдерден тұрады. Мұнда автордың оқырманға айтпақ болған негізгі ойы әдеттегідей бір сөйлемнен екіншісіне емес, бір циклдан екінші циклға беріліп жатады. Бір цикл көлемі жағынан – руналық жазудың бір жолына шамалас болып келеді» [Келімбетов, 1998: 18].

Егер «Үлкен Күл тегін» Түркі ордасы тарихының негізгі бөлігі болса, «Кіші Күл тегін» жазуды мерзімі жағынан кейін тұрғанына қарамай осы тарихтың кіріспе бөлімі іспеттес. Бұл кіріспе бөлім Көк Түрікке арнай айтылады, кейінгі бөлімде баяндалған тарихтың сабақтары жинақталып, қорытылып, тұжырымдалып айтылады да, келесі сөзді – «Үлкен Күл тегінде» «Ел тұтқысы» («Ел өсиеті») деп атайды.

Ал жоғарыда сөз еткен Білге қаған, Күлтегін, Тоңқуқ жырларын жазған адам кім? Соған келейік. Жырда: «Түрік Білге қағанның еліне арнап жаздырдым. Мен – Білге Тоңқуқ» [Жолдасбеков, 1967: 89]. Және: «Бұл жазуды жаздырған Йоллық тегін» деген сөздер бар. Йоллық тегін–Білге қағанның немересі. «Тегін» деп хан тұқымдарын атаған [Аманжолов, 2003: 66]. Хан ұлдары әкесіне «мен сізге құлмын», яғни бағынамын деген мағынада айтуынан, оларды Күлтегін деп атап кеткен. «Тек», «тегі» сөздері қазақ тілінде бүгінге дейін бар сөз. Йоллық тегін тарихта қаған емес, ақын ретінде аты қалды. Сонымен, бұл жырларды жазған Тоңқуқ, Йоллықтегін болып шығады.

Пайдаланылған әдебиеттер

АЙДАРОВ, Ғ. (1966). *Білге қаған ескерткішінің тілі*. Алматы.

АМАНЖОЛОВ, А. (2003). *История и теория древнетюркского письма*. Алматы

ЖОЛДАСБЕКОВ, М. (1967). *Ежелгі әдебиет нұсқалары*. Алматы, Мектеп.

Ежелгі дәуір және орта ғасырлардағы әдебиет. (1999). Алматы, Ана тілі, 362 б.

КЕЛІМБЕТОВ, Н. (1998). *Қазақ әдебиетінің бастаулары. Көркемдік дәстүр жалғастығы. Зерттеу*. Алматы: Ана тілі, 256 б.

КӨРОҒЛЫ, Х. (1997). *Историческая поэтика*. Москва, - 406 стр.

СТЕБЛЕВА, И. В. (1965). *Поэзия тюрков V-VIII в.в. н.э.* Автореферат дисс. На соискание ученой степени канд. Филологических наук. -Москва.

KÖL TİĞİN (DOĞU 26) VE BİLGE KAGAN (DOĞU 21) YAZITLARINDAKİ *neŋILSG* İBARESİ ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Özet

Eski Tür yazıtlardaki her bir kelimenin okunuşu ve anlamlandırılması konusundaki gayret, Eski Türk filolojisine önemli katkılar sunmaktadır. Köl Tigin yazıtının doğu cephesinin 26. satırında *neŋILSG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* ve paralel metin olan Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 21. satırında *[neŋ yI]LSG bod(u)nta [üze ol(u)rm(a)d(i)m]* şeklinde geçen iki cümle vardır. Bu cümlelerdeki *neŋILSG* ibaresinin okunuşu ve anlamlandırılması hakkında şimdiye kadar kesin bir neticeye varılamamıştır. Makalede, daha önceki teklifler değerlendirilecek ve yeni bir okuma teklifi sunulacaktır.

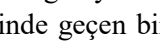
Anahtar Kelimeler: Yazıçevrim, *yılsıg*, Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtı.

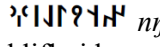
ON THE PHRASE *neŋILSG* IN KÖL TİĞİN (EAST 26) AND BİLGÄ QAĞAN (EAST 21) INSCRIPTIONS

Abstract

The effort on the reading and understanding of each word in the Old Turkic inscriptions presents important contributions to the Old Turkic philology. There are two sentences on the 26th line of the eastern side of the Köl Tigin inscription and the 21st line of the eastern side of the Bilgä Qağan inscriptions: *neŋILSG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* and *[neŋ yI]LSG bod(u)nta [üzä ol(u)rm(a)d(i)m]*. There is no definite conclusion as to the reading and the meaning of the *neŋILSG* in these sentences. In the article, the previous proposals will be evaluated and a new reading proposal will be presented.

Key Words: Transcription, *yılsıg*, Köl Tigin and Bilgä Qağan Inscription.

Köl Tigin yazıtının doğu cephesinin 26. satırında *neŋILSG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* ve paralel metin olan Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 21. satırında *[neŋ yI]LSG bod(u)nta [üzä ol(u)rm(a)d(i)m]* şeklinde geçen bir cümle vardır. *neŋILSG* ibaresinin okunuşu ve anlamlandırılması hakkında günümüze değin kesin neticeye ulaştıracak bir açıklama henüz yapılmamıştır.

Aşağıdaki tabloda, *neŋILSG* şeklinde yazılan ibare hakkında araştırmacıların okuma ve anlamlandırma teklifleri kronolojik olarak sıralanmıştır:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff 1895: 16-17, 56-57	<i>neŋ yılsag</i>	‘zengin’
Thomsen [1896] 2002: 144-145	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zenginliği ile parıltılı (?)’
Radloff 1897: 136-137	<i>neŋ yılsag</i>	‘mal mülk sahibi’
Vambéry 1899: 48	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin ve nüfuz sahibi’

* Doç. Dr., el-mek: merdemu@gmail.com

Melioranskiy 1899: 70	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin, mal mülk sahibi’
Orkun 1936: 41-42	<i>neŋ yılsıg</i>	‘muhteşem’
Malov 1951: 31, 39	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin, mal mülk sahibi’
Nadelyayev 1969: 267a	<i>neŋ yılsıg</i> (<i>yılkısıg</i>)	‘zengin, mal mülk sahibi’
Ergin 1970: 41, 79	<i>neŋ yılsıg</i>	‘varlıklı, zengin’
Clauson 1972: 933a	<i>neŋ yılışıg</i>	‘müreffeh’
Abdurahmonov-Rustamov 1982: 107	<i>neŋ yılsıg</i>	‘mol yilkilik’
Tekin 1988: 14-15	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin ve müreffeh’
Erdal 1991: 218	<i>neŋ yılışıg</i>	‘müreffeh, zengin’
Şükürlü 1993: 230, 235	<i>neŋ yılsıg</i>	‘barlı’
Karcaubay 2003: 167, 175	<i>neŋ yılsıg</i>	‘yeŋ bolmasa devletti’
Bazılhan 2005: 70	<i>neŋ yılsıg</i>	‘neŋ yıldılı’
Tuğuşeva 2008: 30, 43	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin’
Recebli 2009: 294, 302	<i>neŋ yılsıg</i>	‘éle bir varlı’
Berta 2010: 156, 195	<i>neŋ yılışıg</i>	‘kolay yönetilebilir (iyi durumda ?) olmayan’
Ölmez 2012: 84, 96	<i>neŋ yılsıg</i>	‘kesinlikle refah içerisindeki’
Hudiyev 2015: 203, 211	<i>neŋ yılsıg</i>	‘varlı’
Şirin 2015: 240, 329	<i>neŋ yılsıg</i>	‘hiç de zengin’
Şirin 2016: 402	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin, müreffeh’
Ercilasun 2016: 520-521	<i>neŋ yılsıg(?)</i>	‘asla varlıklı (?)’
Aydın 2017: 59	<i>neŋ yılsıg</i>	‘refah içerisindeki’

RADLOFF, *yılkı* ve *yılsag*’ın kökü olarak *yıl*’ı düşünmüş ve bu kökten kuzey ve doğu grubu Türk dillerinde kullanılan {+sAG} ekiyle *yılsag*’ın teşkil edildiğini belirtip kelimenin ‘yılki sahibi, mal sahibi, zengin’ anlamında olduğunu söylemiştir (1895: 222-223). RADLOFF, iki yıl sonraki neşrinde *yılsag*’ın *yılkısag* yerine yazılan bir kelime olabileceğine de ihtimal vermiştir (1897: 53).

VAMBÉRY, *neŋ*’i ‘Habe, Gut’, *yıl*’i ‘Volk’ ve *sig*’i de ‘dicht, voll’ olarak düşünmüş ve RADLOFF’un teklifini reddetmiştir (1899: 48).

AYDAROV da kelimenin anlamı konusunda RADLOFF ile aynı görüştedir, ancak o kelimeyi *yılsıg* olarak okur, ama kelimenin yapısı hakkında herhangi bir açıklama yapmaz (1995: 118).

Önerilen okuma teklifleri içerisinde en sıra dışı olanı CLAUSON'a aittir. O, *yılısg~yilsag* okunuşunu kökenleri belli olmadığı için kabul etmez. Ona göre, buradaki kelime 'comfortable, prosperous' anlamına sahip *yılışmak* 'warm' fiilinden yapılan *yılışig* olmalıdır, ancak bu *yılışig* tekörnektir (hapax legomenon) (1972: 933a-b). ERDAL da CLAUSON'u destekler. Ayrıca, *Dîvânü Lugati't-Türk'te* *yılışmak* için verilen 'concrete' tercümenin CLAUSON'un yorumunu çürütemeyeceğini belirtir (1991: 218). TEKİN, ERDAL'ın görüşüne katılmaz. *Dîvânü Lugati't-Türk'te* *yılışmak*'ın sadece 'to become warm altogether' anlamının olduğunu, *yılışmak*'ın iddia edildiği gibi böyle bir mecazî kullanımına başka hiçbir yerde rastlanmadığını ifade etmiştir (1994: 255-256).

TEKİN, *yılısg* okunuşu hakkında açıklama yapmış ve kendi *yılısg* okuyuşunu gerekçelendirirken daha önceki okuyuşları da eleştirmiştir:

"*yılıs(ı)g* 'zengin ve müreffeh'. Bu kelimenin anlamı cümle içindeki yerinden ve bunu takip eden cümleden yaklaşık olarak tahmin edilebilmektedir. Ancak, okunuşu üzerinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Radloff bunu *yilsag* okumuş (1897: 137). Thomsen, kelimenin s² ile yazılmış olması nedeniyle *yilsag* değil, *yılısg* okunması gerektiğini ileri sürmüştür (1896: 106). Orkun, Malov ve Tekin de kelimeyi böyle okumuşlardır. Bu kelime için farklı bir okuyuş ve etimoloji Clauson tarafından önerilmiştir. Kelimeyi *yılışig* okuyan ve 'comfortable, prosperous' yani 'rahat, müreffeh' olarak anlamlandıran Clauson, bunu *yılış-* 'ılıklaşmak, ısınmak' fiilinden -ğ ile sıfat saymıştır (1972: 933). Bu etimoloji kabul edilemez; çünkü 'ısınmak, ılınmak' anlamları ile 'müreffeh' anlamı arasında ilişki kurmak zordur. Ben *yılısg* kelimesinin farazî bir **yil* isminden -*sig* eki ile türemiş olabileceği görüşünü ileri sürmüştüm (1968: 107). Moğolca *yali* 'önemli, mühim' sıfatı ile *yali-* 'çok olmak, kaliteli olmak' fiilini de bu etimoloji için kanıt getirmiştim (aynı yer). Bu görüşümü hala muhafaza etmekle beraber, *yılısg* kelimesinin Tat. *yilmay-*, Kırg. *cılmay-*, Kzk. *jilmuy-*, Trkm. *yılıgır-* 'gülümsemek' fiilleri ile daha doğrusu bu fiillerin kökü ile ilgili ve asıl anlamının 'gülümser, güler yüzlü' olabileceği kanısı da taşıyorum. Kelime *yılısg* da olabilir." (1968: 107; 1988: 78-79)

ŞİRİN, Türk dili tarihinde başka hiçbir metinde rastlanmayan bir sözcük (hapax legomenon) olduğu için *yılısg*'ın gerçekten mevcudiyetinin kuşkulu olduğunu belirtmiştir. CLAUSON ve BERTA'nın *yılışig* okunuşunu da imlâsı kesin olmadığı için nihaî olmadığını söylemiştir (2015: 240).

Yukarıdaki listede görüldüğü üzere, **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰏** ibaresi şimdiye kadar *neş yilsag*, *neş yılısg* ve *neş yılışig* olmak üzere üç farklı şekilde okunmuştur. Ancak *yılısg* veya *yilsag*'ın anlamlandırılması konusunda ilk kez RADLOFF tarafından teklif edilen 'varlıklı, zengin' anlamı neredeyse neşirlerin tamamında kabul edilmiş gibidir. Aslında, CLAUSON'un teklif ettiği *yılışig*'ın anlamı da RADLOFF'un kine büyük oranda benzemektedir.

İlk kez RADLOFF'un teklif ettiği *yilsag* okunuşunda, kendisinin düşündüğü *yılık* ile *yilsag* arasındaki ilişkide iki kelimenin ilk hecelerinin benzer olması dışında herhangi bir morfolojik ilişki bulmak mümkün değildir. RADLOFF, sadece metnin bağlamına uygun bir kelime aradığı için *yılısg* ve *yılık* arasında ilişki kurmuştur. İbarenin geçtiği cümleyi hatırlayalım: *neş yILsG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(ı)m* ve [*neş yI*]LsG *bod(u)nta* [*üze ol(u)rm(a)d(ı)m*]. Buna göre, 'varlıklı, zengin' anlamında düşünülen *neş yILsG* ifadesi *bodun*'u niteleyen bir sıfat olmalıdır. Teklif edilen *yilsag* veya *yılısg*'ın kökeni belli değildir ve herhangi bir metinde de şimdiye kadar tanıklanmamıştır. Dolayısıyla, belirsiz bir *yilsag* veya *yılısg*'ı *bodun*'u niteleyen bir sıfat olarak kabul etmek oldukça zordur.

CLAUSON ve ERDAL'ın *yılışig* okuma teklifi hakkında, TEKİN'in de belirttiği üzere *yılışmak* kökünden böyle mecazî bir kullanımın ortaya çıkması oldukça zor gözükmektedir. Üstelik *yılışig* da *yılısg* gibi bir tekörnektir. Diğer taraftan, **l** işareti yazıtlarda her zaman ön damak ünlü komşuluğunda /ş/'yi karşılamıştır. Dolayısıyla, işaretin bu ibarede /ş/ karşılığında olması uzak bir ihtimaldir.

TEKİN'in açıklamasına gelince, onun *yılısg* teklifi de yine Türkçede tanıklanmayan bir **yilmak* köküne dayanmaktadır. Üstelik bu tanıklanmayan kökün Moğolcadaki şekilleri anlam

bakımından cümleye pek uygun değildir. Aynı şekilde Türk dillerinden getirdiği ‘gülümsemek’ anlamındaki fiiller de cümlelerin anlamına uymamaktadır.

Bugüne kadar önerilen okuma tekliflerindeki *yılsag*, *yılsıg* veya *yılışıg*’ın hepsinde ortak olan tek bir şey vardır ve o da Türk dili tarihinde bu kelimelerin şimdiye değin hiçbir kaynaktan tanıklanmamış olmasıdır.

O hâlde, iki yazıtta geçen *ʔʹɪɪɪʔʹɪɪʔ* ibaresi nasıl okunup anlamlandırılmalıdır?

Şimdiye kadarki okuma tekliflerindeki açıklamalar tatmin edici olmaktan uzak olmasına rağmen ibarenin anlamlandırılmasındaki teklifler metnin bağlamı da dikkate alınınca oldukça mantıklı gözükmektedir. İbarenin geçtiği bağlam şöyledir: *neɣ yILsG bodunka olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D26) ve [*neɣ y*]ILsG *bodunta üze olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum]* (BK D21). Bugüne kadar, *neɣ yILsG* için ‘varlıklı, zengin, müreffeh’ şeklinde bir anlamın verilmesinin nedeni, bağlama göre bunun *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak*’ın zıddı olarak düşünülmesi gerektiği içindir. Burada ikinci cümledeki *iç*’i ‘karın, mide’ ve *taş*’ı da ‘beden, ten’ anlamında düşünerek *içre aşsız taşra tonsuz*’u ‘no food in their stomachs and no clothes on their backs’ (Erdal 2004: 373) ile tercüme etmek doğru olacaktır. O hâlde, *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* cümlesini “karnı aç, sırtı çıplak kötü₂ (şartlar içindeki) halkı idare ettim” şeklinde anlamlandırmak yanlış olmayacaktır. Buna göre, metnin bağlamından ilk cümlede ‘karnı aç, sırtı çıplak kötü şartlar içinde olmayan’ bir *bodun*’dan bahsedildiğini kolayca tahmin edebiliriz.

Burada bir noktayı daha açıklığa kavuşturmalıyız. Bilge Kagan yazıtındaki paralel kısımdaki cümlelerin son kısmı taşa tahrir olmuştur. İbare, Köl Tigin yazıtında net olarak okunmaktadır, ancak Bilge Kagan yazıtında ibare bugün tamamen tahrir olmuştur (Alyılmaz 2005: 129). *RADLOFF Atlası*’nda ibarenin sadece bir kısmı gözükmektedir: <...>LsG (1896: C). *Fin Atlası*’nda ise silik de olsa bir harf daha okunabilmiştir: <...>ILsG (Inscriptions de l’Orkhon 1892: 15). Yıpranma muhtemelen yüzyıllar içerisinde gerçekleşmiş olmalıdır. Bilge Kagan yazıtındaki boşluk ilk kez *RADLOFF* tarafından Köl Tigin yazıtına bakılarak doldurulmuş (1895: 56) ve bu tamamlama önerisi günümüze kadar da kabul edilegelmiştir. Dolayısıyla, ikinci cümlelerin anlamının filolojik araştırma ilkeleri bakımından tahmine dayandığı unutulmamalıdır.

Bize göre, *ʔʹɪɪɪʔʹɪɪʔ* ibaresi şöyle okunmalıdır: *n(e)ɣ yıl s(a)g*. Bu okuma teklifinde ibaredeki imlâ hakkında üç önemli noktayı açıklamak istiyorum:

1. Yazıttaki *ʔʹɪɪɪʔʹɪɪʔ* ibaresinin yazımında harfler arasında boşluk olmaması, filologları burada sadece iki ayrı kelimenin olabileceğini düşündürmüş olmalıdır. Yazıtlarda, 10 adet harfin boşluk bırakılmadan yazıldığı ve bazen bu 10 harfin birkaç kelimeye karşılık geldiği örneklere rastlanıyor. Bu nedenle, yan yana boşluk bırakılmadan veya noktalama işareti kullanılmadan yazılmış 7 harfin birkaç kelimeye karşılık gelmesi normal bir durumdur.

2. Eski Türkçede arka damak ünlülü olan *yıl* kelimesinin ön damak ünlüleriyle kullanılan *ʔ* /y/ işaretiyle yazılmasına pek çok yerde rastlanıyor: KT D8, D38, K4, vs. Bu kullanımın seslik bir önemi yoktur (Tekin 2016: 36). Bu nedenle, ibaredeki *ɪɪʔ* imlâsı yadırganmamalıdır.

3. Yazıtlarda, *ɪ* işareti seyrek de olsa bazı /a/ ve /u/ ünlüleri komşuluğundaki /s/ ünsüzünü yazmak için de kullanılmıştır (Tekin 2016: 36).¹ *ɪ* işaretinin karışık olarak kullanıldığı kırktan fazla örnek Köl Tigin yazıtında bulunmaktadır (Şükürlü 1994: 191). Bu nedenle, ibaredeki *ʔʹɪ* yazımının *s(a)g* olarak okunmaması için herhangi bir neden gözükmemektedir.

¹TEKİN, “bu kullanışların hiç şüphesiz birer yazım yanlışı olduğunu” düşünmektedir. Ancak, /s/ ve /ş/ ünsüzlerinin yazımında bu kadar sık tekrarlanan çeşitliliği veya düzensizliği (?) sadece bir yazım yanlışı olarak düşünmek acaba ne kadar doğrudur?

4. Son olarak, baştaki *neḡ*'in okunuşu konusunda hiçbir ihtilafın bulunmadığını belirtmeliyiz. Kelimenin umumî imlâsında zaten ünlü yazılmamaktadır.

Yeni okuma teklifimize göre cümle şöyle olmalıdır: *neḡ yıl sag bodunka olurdım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D26) ve [*neḡ yıl sag bodunta üze olurdım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum]*] (BK D21).

Daha önceki okumaların bazılarında *neḡ*'in sadece 'eşya' anlamı dikkate alınmıştı, hâlbuki Eski Türkçede bu kelimenin farklı anlamı ve kullanımları da mevcuttur. Eski Türkçede *neḡ*, 'hiç, hiçbir, asla' anlamıyla zarf olarak cümledeki olumsuzluğu kuvvetlendirmektedir (Clauson 1972: 778b; Erdal 2004: 213, 346). Eski Uygurcada *neḡ* daha çok 'asla' anlamıyla doğrudan cümlenin yüklemine niteleyen ve olumsuzluğu kuvvetlendiren zarf olarak kullanılmıştır. Ancak yazıtlarda bir yerde *neḡ*, isimin önünde 'herhangi bir' anlamında kullanılmıştır: *neḡ yérdeki kaganlıg bodunka binteği bar erser ne buḡı bar erteçi ermiş* (Tuñukuk II, D6-7) "If an independent nation anywhere were to have one like like me, what trouble could it ever have?" (Erdal 2004: 213). Bize göre, incelediğimiz cümlede de *neḡ*, Tuñukuk yazıtındaki gibi 'herhangi bir' anlamında düşünülmelidir.

Bu görüşümüzü, metnin bağlamı ve tarihî bilgiyle de destekleyebiliriz. Bu cümlelerde konuşan Bilge Kagan, yazıtın bu kısmında Kappan Kagan iktidarının (692-716) ekonomik ve siyasî sıkıntılar içindeki döneminden (Taşağıl 2004: 37-45) ve kendisinin bu sıkıntıları miras aldığından bahsetmektedir. Halkının yaşadığı bu ekonomik sıkıntılı dönemi *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak* ile tasvir etmektedir. İşte, bizim *neḡ yıl* 'herhangi bir yıl' olarak önerdiğimiz okumada, Bilge Kagan iktidarı döneminin başındaki sıkıntılı kısa bir devre kast ediliyor olabilir. Burada *öd* yerine *yıl* kelimesinin kullanılmış olması da tesadüfî değildir. Yazıtlarda, *öd* kelimesi geniş bir zaman dilimini ifade ediyorken, *yıl* ise daha kısa bir zaman dilimini ifade etmektedir. Ayrıca, *yıl* yazıtlarda '12 hayvanlı takvimdeki bir yıllık süreyi' ifade etmektedir (Clauson 1972: 917a). Dolayısıyla, Bilge Kagan, '12 hayvanlı Türk takvimine göre' *neḡ yıl* 'herhangi bir yıl' yani 'kısa bir müddet için' *sag bodunka olurdım* diyerek 'herhangi bir yıl *sag* boduna kagan olmamışım' demek istemiş olmalıdır. Netice olarak, *neḡ yıl* ile muhtemelen 'herhangi bir yıl boyunca' kast edilmiştir.

Şimdi ibaredeki *sag* kelimesi üzerinde duralım. Ancak baştan itiraf etmemiz gerekir ki okuma teklifimizdeki en riskli kısmı *sag* kelimesi oluşturmaktadır, çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kelime 'yazıtlarda' şimdiye değin hiç tanımlanmamıştır.

Drevnetyurkskiy Slovar'da *sag* (I) maddesinde kelimenin '1. sağlıklı, diri; 2. iyi' (Nadelyayev et al 1969: 480b) anlamları gösterilmiştir. CLAUSON, ise aynı *sag* için 'pure', 'sound, healthy' ve mecazî olarak 'right (not left)' anlamlarını vermiştir (1972: 803a-b).

Eski Türkçede *sag* kelimesinin ilk anlamı 'iyi, sağlam' olmalı, bu anlamından 'sağlıklı' anlamı ortaya çıkmış olmalıdır. Aslında Orta Türkçe kaynaklarda kelimenin 'iyi, sağlam' anlamına az da olsa rastlanıyor. *Atebetü'l-Hakayık*'ta *sag* kelimesi 'iyi' anlamındadır: sanıp sözlegen er sözi *sagı* "Düşünerek konuşan adamın sözü sözün iyisidir" (Arat 1992: 133 [s. 51, 87]). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *sag*'ın şu anlamı dikkat çekicidir: aydı maḡa bir kēḡ tüz yazı *sag* tupraklıg yér ḡasıl kılıḡ "He said prepare for me a place with good soil" (Al-Rabghūzī 2015: I: 62 v4-5 [s. 113], II: 131).

Kaşgarî, konumuzla ilgili olan sadece 'Oğuzların' kullandığı 'Türklerin' bilmediği iki tane *sag*'tan bahsetmiştir: 1. *sag* 'health, soundness' (= Ar. *ṣiḡḡa*, *salāma*); 2. *sag* 'clear, sweet' (= Ar. *ḡarāḡ*, *'adb*) (Dankoff-Kelly 1984: 512 [s. 227]). Eşsesli ve eşyazımlı bu iki *sag* arasında anlamsal bakımdan bir ilişki kesin olmasa da mümkün gibi gözüküyor. *Dîvânü Lugati't-Türk*'te 'sihhat, sağlamlık, esenlik, selâmet' anlamında düşünülen *sag*'ın Arapça karşılıklarından birinin *salāma* olması da dikkat çekicidir. Krş. *salāma* 'safety, security, immunity, or freedom, from faults, defects, in perfections, blemishes, or vices, or from evils of any kind, safety, security, immunity, or freedom' (Lane 1872: 1415a-b). Zaten hem tarihî hem de günümüz Türk dillerinde

sag kelimesi *selāmet* ile beraber ikileme içinde kullanılmış ve ‘güvenli, esenlikte’ anlamını koruyabilmiştir. Krş. *sağ salim* ‘bir kimsenin hayatını kaybedebileceği bir ortamdan sağlıklı olarak kurtulduğunu belirten söz, sağ ve sağlam olarak, hiç zarar görmeden’ (Çağbayır 2007: 4012b). Ancak Orta Türkçede *sag* daha çok ‘sağlıklı, sağlam’ anlamında kullanılmıştır. Bazı kaynaklardaki tanıkları örnek olarak verelim: *Orta Asya’da Bulunun Kur’an Tefsiri* (XII.-XIII. yüzyıl): *sag* ‘sağ, sağlıklı’ (Borovkov 2002: 221); *Codex Cumanicus: sag~sav* ‘heil, gesund, Gesundheit’ (Grønbech 1942: 211); *Sadi’nin Kıpçakça Gülistân Tercümesi* (XIV. yüzyıl): *sag* ‘sound, healthy’ (Bodrogligeti 1969: 366a); *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk: sag* ‘salim, sağlam, afiyette olmak’ (Caferoğlu 1931: 84); *Şeyh Süleyman Efendi: sag* ‘sâlim, hâlis, emîn, metîn, sağlam, yemin, râst, emân, isen, selâmet’ (Durgut 1995: 363); Doğu Türkistan Türkçesi: *sag* ‘iyilik, rahatlık, mutluluk’ (Shaw 2014: 213b); *Meninski* (XVII. yüzyıl): *sag* ‘diri, dipdiri, sapasağ, cânlu, hâyy, zinde, esen, eyü, hoş, ten-dürüst, sag u esen, sâlim, emin, vs.’ (Tulum 2011: 1528b); *Osmanlıca Sözlük: sag* ‘alive, well, in good health’ (Redhouse 1880: 620b-621a); TS: *sag* ‘sağlam, sıhhatte’ (3220-3224).

Bugün Türk dillerinde Eski Türkçedeki *sag* kelimesi Türkiye Türkçesi, Azerice ve Türkmencede *sag*, Kazakça, Karakalpakça, Nogaycada ve Tatarcada *sau* (*sav*), Karaçay-Balkar Türkçesinde *saw*, Çuvaşçada *sivă*, Yeni Uygurcada *sak*, Kırgızcada *soo* ve Özbekçede *sog* olarak ‘sağ, sağlıklı, sağlam, güçlü, emniyette’ gibi anlamlarıyla hâlâ yaşamaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Tuvacada bulunan ‘çok iyi, pek güçlü’ anlamına gelen *sa* (Mongus 2011: 595b-596a) şeklinde bir kelime mevcuttur. Bu kelimenin Orta Türkçe *sag* ile ilişkili olup olmadığı konusunda kesin bir şey söyleyemiyoruz, zira Tuvacada hece sonundaki /g/’lerin korunduğunu biliyoruz. Eğer *sag* Tuvacada olsaydı, /g/’sini korumuş olmalıydı. Tuvacadaki *sa~saa*, muhtemelen Moğolcadan alıntıdır. Krş. Moğolca *zaa* ‘all right, yes, very good, well, now, then’ (Lessing 1960: 1018a).

Şimdi, *sag*’ın Köl Tigin yazıtındaki kullanımına tekrar dönelim: *neŋ yıl sag bodunka olurmadım içre aşız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D26) = [*neŋ y*]ıl *sag bodunta üze olurmadım içre aşız taşra tonsuz yabız yablak bodunta* [*üze olurtum*] (BK D21). Bilge Kagan, ilk cümlede *sag bodun*’a, yani ‘selamet içindeki, sağlam, elverişli şartlara sahip, güçlü’ *bodun*’a idareci olmadığını, aksine *içre aşız taşra tonsuz yabız yablak* bir *bodun*’a idareci olduğundan bahsetmektedir. O hâlde, *sag* ‘iyi, sağlam, selâmette, güçlü’ şeklindeki bir okuma ve anlamlandırma teklifi metne gayet güzel uymaktadır. Cümleden anladığımız kadarıyla, *içre aşız taşra tonsuz* ‘karnı aç ve sırtı çıplak’ bir *bodun* bugün olduğu gibi o dönemde de ‘zayıf ve güçsüz’ olarak algılanıyordu. Aslında iki cümle birbiriyle aynı gibidir. Bilge Kagan, ilk cümleyi açıklamak ve sözünün tesirini arttırmak için söyleyeceklerini ikincisiyle desteklemiş gibidir.

Son olarak *neŋ yıl sag*’ın yer aldığı cümle üzerinde birkaç noktaya daha temas etmek istiyorum. İbarenin yer aldığı cümlelerin hâl ekli tamlayıcıları tam olarak aynı değildir. İlk cümlede *bodunka olurmadım*, ikinci cümlede ise *bodunta üze olurdum* vardır. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtları arasındaki ilişkiyi inceleyen HOVDHAUGEN, Bilge Kagan yazıtındaki *bodunta üze olurtum*’un diğer yerlerde de görülmesi nedeniyle doğru olduğunu düşünmektedir (1974: 69). TEKİN, ‘dative-locative’ eki {+kA}’nın *bodunka olurmadım* yapısında cümlede hareketin yerini gösteren zarf tamlayıcısı olduğunu (1968: 132), {+tA}’nın ise *bodunta üze olurtum* yapısında çekim edatı ile beraber cümlede zarf tamlayıcısı olduğunu düşünmüştür (1968: 134). NAUTA ise, TEKİN’den farklı olarak {+kA}’nın ‘lokativ’ veya ‘direktiv’ (*sic*) işlevinde olmadığını ileri sürmüş ve {+tA}’nın edatla birlikte kullanılabileceğini ifade ederek cümleleri şöyle tercüme etmiştir: *neŋ yilsig bodunka olurmadım* “Ich wurde keineswegs Herrscher über (eig. : in Bezug auf) ein reiches Volk”; *yabız yablak bodunta üze olurtum* “Ich wurde Herrscher über ein elendes Volk” (1969: 309). Bize göre, +kA *olurmak* ile +tA *üze olurmak* yapısı arasındaki anlam farkı hâl ekli tamlayıcılardan kaynaklanmaktadır. Belki +ka

olurmak yapısını ‘bir şeye hâkim olmak’ ve *+ta üze olurmak* yapısını da ‘bir şeyin üzerinde hâkim olmak, bir şeyin üzerinde idarecilik yapmak’² anlamında düşünebiliriz.

Köl Tigin yazıtının doğu cephesinin 26. satırı ile Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 21. satırındaki *𐰽𐰺𐰍𐰏𐰏𐰍* *nnyILsG* ibaresinin *n(e)η yıl sag* şeklinde okunması gerektiğine inanıyoruz. Bu okuma teklifinin daha öncekilerden ayrılan en önemli tarafı, teklif edilen yeni okumadaki kelimelerin hepsinin Türk dilinde tanıklanmış olmasıdır. Sonuç olarak, makaledeki okuma ve anlamlandırma denemesinin de bir ‘öneri’ olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

² Yazıtlarda, *+tA üze olurmak* yapısı iki yerde daha geçiyor: kişi *oglınta üze* eçüm apam bumin kagan istemi kagan *olurmuş* (KT D1 = BK D3) ve *ol törüde üze* eçim kagan *olurtı* (KT D16 = BK D14). Şimdiye değin, çoğu neşirde *ol törüde üze olurtı* ifadesi ‘yasa uyarınca tahta oturdu’ şeklinde anlamlandırılmıştır. Bize göre, bu cümlede de ifade ‘o yasaların üzerinde idareci oldu’ anlamında olmalıdır. Yazıtlarda görüldüğü üzere, ülkede kanunları düzenleyen kişi zaten *kagan*’dır. Krş. KT D1. Bu nedenle, *kagan*’ın yasaların üzerinde hâkim olması o dönem için oldukça normaldir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Toşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

AL-RABGHŪZĪ (2015). *The Stories of the Prophets, Qişaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Ed. by H. E. BOESCHOTEN, J. O'KANE, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.

Ar. = Arapça.

ARAT, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmut Yükneki: Atebetü'l-Hakayık*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDAROV, G. (1995). *Kültegin Eskertkişi*, Almatı: Ana Tili.

AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

BAZILHAN, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derekemeleri, Tom II: Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Almatı: "Dayk-Press".

BERTA, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BODROGLIGETI, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gulistān (Sayf-i Sarāyi's Gulistān bi't-Türk)*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

BOROVKOV, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.- XIII. Yüzyıllar)*, Rusçadan Çevirenler: H. İ. USTA; E. AMANOĞLU, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CAFEROĞLU, A. (1931). *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 4 (müt-tap), İstanbul: Ötüken Yayınları.

D = doğu.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kāşzarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Lugāt at-Türk)*, Part II, Harvard: Harvard University Press.

dip. = dipnot.

DURGUT, H. (1995). "Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Cild-i Evvel)" *Adli Eserin Transkripsiyonu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.

ERGİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.

G = güney.

GRØNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.

HOVDHAUGEN, E. (1974). "The Relationship between the Two Orkhon Inscriptions". *Acta Orientalia*, 36, 55-82.

HUDİYEV, N. (2015). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil.

Inscriptions de l'Orkhon (1892). Recueillies par l'expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

K = kuzey.

KARCAUBAY, S. (2003). *Orhon Muraları: Tarihnamalık-Derektanulık Taldau, I Kitap*, Astana: Kultegin.

krş. = karşılaştırınız.

LANE, E. W. (1872). *An Arabic-English Lexicon*, Book I, Part 4 (ص – س), London: Williams and Norgate.

LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington, Indiana: The Mongolia Society.

MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstu i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

MELİORANSKİY, P. M. (1899). *Pamyatnik' v' Çest' Kül' TEGINA*, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.

MONGUS, D. A. (2011). *Tolkoviyy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, Tom II: K-S, Novosibirsk: Nauka.

NADELYAYEV, V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: İstitut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

NAUTA, A. H. (1969). "A Grammar of Orkhon Turkic, by Talât Tekin, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, 419 S. Mouton & co. The Hague 1968", *Central Asiatic Journal*, 13/4: 308-311. (Review)

ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Devlet Basımevi.

ÖLMEZ, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.

RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1896). *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, Dritte Lieferung, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, Nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

RECEBLİ, E. (2009). *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 Cildde I-II: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.

REDHOUSE, J. W. (1880). *Redhouse's Turkish Dictionary*, London: Wyman and Sons, Oriental, Classical and General Printers.

SHAW, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, İngilizceden Çeviren ve Eklemelerle Yayına Hazırlayan: F. YILDIRIM, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞİRİN, H. (2015). *Köl Tigin Yazıtı, Notlar*, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.

ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

ŞÜKÜRLÜ, E. C. (1994). “Eski Türkçe Alfabedeki Ünsüzleri Belirten İşaretlerin İmlâ Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*: 189-192.

TAŞAĞIL, A. (2004). *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1994). “Notes on Old Turkic Word Formation”, *Central Asiatic Journal*, 38/2: 244-281. (Review)

TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica*, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]

TS = XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). *Tyurkskiye Runičeskiye Pis'menniye Pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.

TULUM, M. (2011). *Birinci Kitap: Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi, Meninski'nin Thesaurus'u ile Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sine ve Başka Metinlerden Derlenmiş Verilere Göre XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesinde Sesler ve Ses Benzeşmeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VAMBÉRY, H. (1899). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.

GÜNEY AZERBAJYANLI ROMANTİK BİR ŞAİR, GERÇEKÇİ BİR GAZETECİ: HAMİD NUTKİ

*Pervane MEMMEDLİ**

Özet

Hamid Nutki, Güney Azerbaycan edebiyatının önde gelen temsilcilerindendir. Modern Güney Azerbaycan edebiyatında özel bir yere sahiptir. Nutki, sadece şair değil, aynı zamanda büyük bir bilim adamı ve gazetecidir. İran'daki Azerbaycan şairleri, uzun bir süre Farsça yazmak zorunda kalmış ve bu dilde kaliteli sanat eserleri yaratmayı başarmışlardır. Onlardan birçoğu uzunca bir süre Farsça yazdıktan sonra ana dillerine dönmüştür ve bunların en büyüğü ölümsüz Azerbaycan şairi Hamid Nutki'dir.

Bu çalışmada Hamid Nutki'nin çok yönlü yaratıcılığı incelenmiştir. Güney Azerbaycan ve İran edebiyatına yeni şiir üslubunu getiren Takihan Rıfat, Habip Sahir gibi isimlerle bağlantısı ve İran'da çağdaş Azerbaycan şiirinin kurulması ve gelişmesinde oynadıkları rol üzerinde durulmuştur. Hamid Nutki'nin şiirlerinin yeni biçimi ve derin felsefi içeriği, şiirlerinden örneklerle irdelenmiştir. Güney Azerbaycan'da yazım kuralları ve edebî dil meseleleri üzerine verdiği mücadele dillendirilmeye çalışılmıştır. Hamid Nutki, romantik bir şair ve gerçekçi bir gazeteci olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamid Nutki, Güney Azerbaycan Edebiyatı, Şair, Gazeteci.

A SOUTHERN AZERBAIJAN ROMANTIC POET, A REALISTIC JOURNALIST: HAMİD NUTKİ

Abstract

Hamid Nutki is one of the outstanding representatives of the Southern Azerbaijan literature. He has special place in the modern South Azerbaijan literature. He was not only a poet, but he was also a great scientist and a journalist. For a long time Azerbaijani poets in Iran had to write mainly in Persian and they produced work of art in that language. Many of them started to use their mother tongue after using Persian for a long time in their works. The greatest of these was the immortal Azerbaijani poet Hamid Nutki.

The sophisticated creativity of Hamid Nutki is analysed in this work. The connection between Hamid Nutki and the people such as Takihan Rıfat and Habip Sahir who brought the new poetry style to the Southern Azerbaijan and Persian literature and their role in the establishment and the development of contemporary Azerbaijan poetry in Persia were emphasised. Hamid Nutki's new poetry style and its deep philosophical content were examined by using some of his poems. His struggle on the spelling rules and literary language issues in the Southern Azerbaijan are tried to express. Hamid Nutki is mentioned as a romantic poet and a realistic journalist.

Key Words: Hamid Nutki, Southern Azerbaijan Literature, Poet, Journalist.

Güney Azerbaycan'ın çok yönlü aydınlar kuşağına mensup Hamid Nutki, tanınmış alim, ince ruhlu şair ve başarılı bir gazeteciydi. Hamid Nutki, 1920'de Tebriz'de doğmuştur. İlk eğitimi Tebriz "İttihadi - Növher" medresesinde alır. 1929'da ailesiyle Güney Azerbaycan'ın

* Doç. Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü, BAKÜ/AZERBAJYAN, el-mek: mamedlli_ph@yahoo.com

Astara kentine taşınan küçük Hamid, burada “Hekim Nizami” okulunda eğitimine devam eder. Aile yeniden Tebriz'e döndüğü zaman Hamid, İran'da ilk dünyevi eğitim sistemini (usul-i cedid) yaratmış ünlü eğitimci Mirza Hasan Rüşdiyye'nin Tebriz'de açtığı “Rüşdiyye” medresesinde eğitimini sürdürür. H. Nutki 1933'te “Firdevs” lisesinde eğitimine başlar. Burada coğrafya dersi veren ünlü şair Habip Sahir'den de ders alır.

H. Nutki, Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra 1943'te Türkiye'ye gider ve orada bilimsel yaratıcılıkla ilgilenir. İstanbul ortamı onun dünya görüşü ve sanatında büyük iz bırakır. Nutki, hukuk alanında bilgisini artırmakla kalmaz, Türk dünyasının edebî ortamıyla da yakından tanışır. Tahran'da adını bile duymadığı şairlerin eserlerini okur, onların birçoğu ile görüşme imkânı bulur.

H. Nutki, edebiyata olan ilgisini babasından ve öğretmeni Habip Sahir'den alır. Hatıralarında bunu şöyle dile getirir: *“Benim babam edebiyatçı idi. Onda eski gazetelerin koleksiyonu vardı. Ben “Nesimi-Şimal” ve “Molla Nasreddin”i okuyordum. Melüküş-şüaranın haftalık çıkardığı “Növbahar” gazetesini o kadar çok okudum ki, ezbere biliyordum. “Şahin” adlı gazeteyi çok küçük yaşlarımdan okuyarak makaleler yazmaya başladım. Öyle yazı hastalığım da o zamandan başladı.”* (Varlık, 1996: 33)

1942'de ülkedeki siyasi durumun değişmesiyle Milli Özgürlük Hareketinin yükseldiği yıllarda, Azerbaycan aydınları tarafından “Azerbaycan” örgütü oluşturulmuştu. Hamid Nutki, örgütün organı olan “Azerbaycan” gazetesinin baş editörüydü.

Hamid Nutki, İran'da halkla ilişkiler biliminin kurucusudur. Nutki, İran'a döndükten sonra Abadan'da şirketin yeni açılan “Halkla İlişkiler ve Gazetecilik İdaresi”nde çalışmaya başlar. Şirketin organı olan “Heberhaye-ruz” (“Günün Haberleri”) gazetesinin müdürü ve baş yazarı olur. Sonraları işinde gösterdiği yeteneğe istinaden, şubenin başkanı seçilir. Bir süre sonra da bu alanda araştırma yapmak için İngiltere ve Amerika'ya gönderilir.

1962'de yine Tahran'a döner ve “Petrol Konsorsiyumu Halkla İlişkiler Daire Başkanı” olarak atanır. Aynı zamanda Tahran Üniversitesinde yeni açılan “Halkla İlişkiler Bölümü”nde ders vermek için davet edilir. Hamid Nutki, üniversitede 25 yıldan uzun bir süre öğretmen ve profesör olarak çalışmış, yüzlerce öğrenci yetiştirmiş, iki yıl da söz konusu bölümün dekanlığını yapmıştır. 1994'te çalıştığı Allame Tabatabai Üniversitesi tarafından 25 yıllık hizmetlerinden dolayı kendisine “Yeni Halkla İlişkiler Biliminin Babası” resmi unvanı verilmiştir.

H. Nutki, 1989'da Büyük Britanya'nın Edinburgh Üniversitesi'nde “İslam ve Orta Doğu Araştırmaları” bölümünde çalışmıştır. H. Nutki, 1999'da uzun süren hastalıktan sonra Büyük Britanya'da vefat etmiş ve naaşı Türkiye'ye getirilerek defnedilmiştir.

Hamid Nutki, 1935'ten beri İran'da basılan çeşitli gazetelerde toplumsal tarihsel ve eğitim konulu yazılar ve şiirlerle tanınmıştır. İran'da onun Türk ve Fars edebiyatından bahseden eserleri, ayrıca hikaye kitabı yayımlanmıştır. Onun “Her Renkten”, “Dünden Bugüne”, “Gençlik Günahları”, “Seçilmiş Eserleri”, “Bin Yılın Sonu” ve diğer kitapları Tahran'da, Bakü'de, Ankara'da ve Pakistan'da basılmıştır.

Şiire, edebiyata olan ilgiyi onda babası uyandırmıştı. Hatıralarında: *“Babam şiir meraklısı idi, kendisinin yazdığı şiirler de az değildi. Ben de ona bakıp şiire yöneldim. Ben öyle biliyordum ki, bizim dilimizde ancak komik, esprili şiirler yazılır, ciddi şiirler ise Farsça oluyor. İlkokulda Türkçe konuştuğum için ilk cezayı aldım, ben Türkçe ile Farsçanın farkına vakıf oldum. Anladım ki, ücret farkları varmış. Evde olunca babam derdi ki, falan kelimenin Farsçası yoktur. İstanbul'a geldikten sonra gördüm ki Türkçe ciddi şiirler de varmış. Hayret ettim, yavaş yavaş gördüm ki, bizim de ciddi şiirlerimiz olabilir.”* der.

H. Nutki'nin yaratıcılığı çok yönlüydü. Kendisi uzun süre hem gazetecilik hem de bilimsel ve sanatsal yaratıcılıkla ilgilenmiştir. Türkoloji, edebiyat ve tarihle yakından ilgilenen H. Nutki, bir dizi ders kitabı ve bilimsel eser de yazmıştır. “Yöneticilik ve Halkla İlişkiler”,

“Dünyanın En Güçlü 25 Gazetesi”, “Sosyal İlişkiler Üzerine”, “İnandırma, Propaganda ve Reklamcılık” vb. bu konudaki eserlerine örnek olarak gösterilebilir.

“Firdevs” lisesinde coğrafya dersi veren ünlü şair Habip Sahir onda edebiyata, şiire büyük ilgi uyandırır. Sonraları kaleme aldığı “Öğretmenim” şiirini Habip Sahir’e sunar. İlk şiiri, 15 yaşında “Şahin” gazetesinde yayımlanır.

Güney Azerbaycan ve İran edebiyatına yeni şiir üslubunu getiren Takihan Rıfat olmuştur. Habip Sahir, üstadı Takihan Rıfat’ın İran edebiyatına getirdiği modern şiir anlayışını, Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı şiirlerde tatbik etmiştir. Belirtelim ki, T.Rıfat Habip Sahir’in ve Habip Sahir de Hamid Nutki’nin öğretmeni idi. Her iki şairin ve Hamid Nutki’nin Türkiye’de eğitim almaları, serbest şiire ve modern şiir anlayışına yönelmelerinde önemli etkiye sahiptir. Takihan Rıfat, Habip Sahir’in edebî yönüne hangi etkiyi gösterdiyse, Hamid Nutki de Habip Sahir’in bir şair olarak şekillenmesinde aynı etkiyi göstermiştir.

Hamid Nutki’nin şiiri modern insanın, gerçek bir aydının iç dünyasını yansıtır. Böylece, zincir gibi birbirine bağlı ve birbirinin takipçisi olan bu üç şair, İran’da çağdaş Azerbaycan şiirinin kurulması ve gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Türkiyeli araştırmacı Yavuz Akpınar’ın tabiriyle, “onların şiirlerini karşılaştırmalı bir şekilde incelersek, İran’da modern şiirin hangi yollardan geçtiğinin, nasıl teşekkül bulup şekillendiğinin tanığı oluruz”. (Akpınar, 1996: 45)

Habip Sahir “Hatırlıyorum, o mantıklar ve hikmet/Cami-Toparla nakam olan genç Rifet” dizeleriyle başladığı “Okul Hatıraları” şiirinde sevgili öğretmeni Takihan Rıfat’ı anıyor, Hamid Nutki de hocası ve yakın dostu Habip Sahir’i şöyle hatırlıyordu:

Okudun

şiirinin ahışı meni,

uzak sahillere aldı apardı

daldığım hülyalar serhoşluğundan,

bir yanğın yerinde birden oyandım

yıkılmış yuvamın halına yandım...(Güney Azerbaycan Edebiyatı Antolojisi, 1994: 45)

Hamid Nutki’nin şiirleri yeni biçimi ve derin felsefi içeriği ile dikkat çeker. Serbest vezin ve sembolik üslup H. Nutki şiirinin karakteristik özelliğidir. O, simgeden birçok şair gibi hakim rejimden korunmak için değil, lirik şiirlerinin felsefi içerik renklerini aktarmak için faydalanır. Kendisinin söylediği gibi onun şiiri sır dolu tül perdeye bürünmüş güzele, geline benziyor; bu perdeyi kaldırmayı ise şair okuyucuya bırakıyor. (Memmedli, Edebiyyat gazetesi, 1996, s. 6)

Hamid Nutki’nin doğum günü, “Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi”nin liderlerinden biri olan Şeyh Muhammed Hiyabani’nin ölüm gününe tesadüf etmiştir. Şair bunu bir şiirinde üzücü notlarla aksettirir. Hiyabani’ye “Ama niçin vaad ettiğin saat çalmadı?” sorusunu sorduktan sonra, yaralarının iyileşmeyeceğini, “dağ başını duman alacağını” bilse de onun, kalbinde gurur olduğunu hatırlatır:

Senin gözlerin yumulanda men

Gözlerimi açdım:

Her yan dumandı, sisdi, tüstüydü,

Yanğın külleri hele istiydi.

Şehrimden

*Bütün mavi guşlar uçmuşdu.
Lakin sen, rüyalarımı heyalınla doldurdun,
Gözümde nur,
Dizimde zor,
Üreyimde gurur oldun. (Varlık, 1979: 50)*

Güney Azerbaycan Türklerinin haklarının kısıtlanması, onların bilim ve kültür kurumlarından mahrum edilmesi, burada oluşan şiire bir üzüntü hali aşılar. Bu nedenlerden de Nutki'nin şiirlerinin çoğu baştan başa karamsar notalar üzerine kurulmuştur. Şair, ülkedeki durumu ve halkının çaresizliğini şöyle dile getirir:

*Dibsiz bir kuyudur karanlık gece
Üreye damcılar korhu gizince...
Korlaşmış gılnclar kesmez, gındadır,
Gatilin pencesi boğazındadır.
İllerdir boynunda zencir daşırsan,
Yurdunda sürgünsen, gerib yaşırsan... (Varlık 1979: 57)*

Zulmün, baskının, hukuksuzluğun insan kişiliğine trajik etkisini yansıtan bu tür şiirlerin çoğunda, derin üzüntü duygusu ile birliğe, mücadeleye çağırın notalar birlikte yürür:

*Düşsem men yoluna devam et, yoldaş,
Dayanma, yürü get, bu dağları aş.
Bilirem sehere giden bir yol var,
Dizinde güc varken, yorulma, aktar... (Varlık, 1979: 81)*

Hamid Nutki, Karabağ derdini de yaşıyor. Karabağ'ın yabancıların elinde kalmasına dayanamayan şair, "Can Camı" şiirinde Karabağ gülşeninin hazan olmasından korkar:

*Garabağ gülşeni
Hazan olmasın.
Daş atan namerdin
Kolu kırılısın
Gırılsa can camım
Cahan olmasın! (Nutki, 2005:117)*

Hamid Nutki "Ana Dili - Sevgili Dil" adlı şiirinde, eski ve zengin bir tarihe sahip olan, şimdi ise yeryüzüne dağılmış bulunan Türk aşiretleri ve onların türevlerinin kader yollarından, tarihteki maddi-manevi izlerinden büyük şevk ve sevgiyle bahseder:

*Serkerde Sebüklerle elin şanı ucaldı,
Türkün adı her guşede bir velve saldı.
Zencirde esirken, yene de hürr ola bildik,
Dünyada baş oldugsa da, adil gala bildik...
Senetde, ziraetde, hünerde elimiz var,
Bak her yana, her guşede bizden neçe iz var. (Varlık, 1982: 8)*

Şair bu şiirinde yüzyıllar boyunca İran'da Türklerin adil yönetimini, başka halklara ve dillere özellikle de Fars diline saygı gösterdiğini şiirsel detaylarla hatırlatıyor. Sonra H. Nutki kendi halkının ulusal haklarını, en önemlisi ise ana dilinde yazıp-okuma hakkını savunur.

İlk kez Bakü'yü ziyaret eden şair, “geçmişin gelecek çağlarla gizlice govşağında” ki bu buluşma izlenimlerini aşağıdaki satırlarda paylaşır:

*Ağaran teze bir seherin
Sehrine tutulduk ve kaldık...
Bir kuşun uçuşu oyandırdı bizi,
Fecr ile doldurduk gedehlerimizi.
Gönlümüzde cüceren umuda
Tapşırdık kaderlerimizi.
Ve kara gecenin en son demlerinde
Röyalarla dolu bir derin bakışta,
Eritdik kederlerimizi.
(Nutki, 2005: 83)*

Dil bilimci, alim Nutki hep yazıyordu ki, bizi istemeyenler her şeyden önce varlığımızın temeli olan dilimize hücum ediyorlar. O, hakim rejimin ulusal isteklere karşı yürüttüğü politikaya itiraz ettiği “Büyü” şiirinde şöyle diyordu:

*Meni ovsunladılar,
Dilimi bağladılar.
Koşdumsa yetişdiler,
Ne ekdimse, biçdiler...
Utandım öz-özümden,
sazımdan ve sözümden.
Ayrılalı eslimden
öksüz ve köksüz galdım.
... Açılmasa dilim
kim bilecek men kimim? (Nutki, 2005: 150)*

Hamid Nutki'nin son dönem şiirlerinde, 1978-79 İran devriminin sonuçlarına verilen kıymet farklı notalarda hissedilmektedir. Şaire göre, şahlık rejiminin korkunç despotizm yılları geride kalsa da uçuruma götüren yoldaki izler hala silinmemiştir:

*hele de adımları çeke bilmirem,
hele de kimliyim,
kırk kat bohçada,
efsunlarla düyünlü
gizlin saklanır,
hele de kardeşim berke düşende,
eslini danır... (Nutki, 2005: 103)*

“Her Renkten” şiiri bahar ayındaki doğanın renklerinden söz etse de şair insanın hislerini ve doğa olaylarını bir ressam edasıyla anlatır:

*Deme,
Deme
Güllerin
Hamısı bir.
Her rengin
Değişik bir etri var.
Arzunun dörd yönünden
Esen
Her yel, her külek
Başga bir dil danışar... (Varlık, 1982: 57)*

Hamid Nutki'nin şiiri sadece yeni biçim açısından değil, kendine özgü derin felsefi içerik taşıması bakımından da farklıdır:

*Kalemimi şafak'ın zerine daldırdım
İçimdeki baharın yeşil yapraklarına
Aşk şarkısı yazıyorum (Nutki, 2005: 10)*

Hamid Nutki, Fuzuli'nin söylediği “Aşk afeti candır” klasik kelimasına kendi şiirsel desenini getirerek der ki:

*Sevda deyil, bes bu nedir
taş kallbine Kebe demem?!
yalın ayak yana-yana
yangın yerinde yerimem
sevda deyil, bes bu nedir
allarını bile-bile yine sene allanırım? (Varlık, 1994: 84)*

1981 yılında halk şairi Resul Rıza'nın ölüm haberini duyan şair, ona ithaf ettiği şiirde, sınırların -ortadaki “Alagapı'nın”- uzun yıllar kapalı olduğunu, bu yetmezmiş gibi şairi de çabuk kaybetmenin hüznünü yaşadığını ifade eder:

*Heyif! Heyif!
Çoh gec tapdım men seni
Bilirsen, haçandandır
Aragapı kapalıydı,
Gapalıydı ufukler
Seçemmirdim başım üste
Senin kimi ulduzların işiğin
Bağlı gözler nece seçsin, gündüzlerin işiğin
Yokdu izn,*

Yohdu imkan

Sizin

Gözellik yaradan elinizi sıkmağa

Bir boylanıb

Bi taydan o biri taya bakmağa

İndi gelen bu üzücü haberle

Sevdiyin el yaşlıdır, gözlerimiz yaşlıdır (Varlık, 1989: 63)

Hamid Nutki'nin şiirlerinde ünlü şairimiz Resul Rıza şiirine has tavır ve ton da duyulur. Ama Hamid Nutki aslında hiç kimseye benzemez.

Hamid Nutki şiirde de kalemini denemiş, “Destan Ölmez”, “Tebriz”, “Güneş” gibi başarılı eserler ortaya koymuştur. Bu eserler içerisinde eski Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'e adanmış “Tebriz” manzumesi önemli yer tutar. “Tebriz” şiirinde Azerbaycan'ın eski kültür beşiği olan Tebriz'in kronolojik olarak zengin geçmişi ve şanlı kahramanlık sayfaları edebî dille sergilenir. Şairin olayları lirik tasviri de gözden kaçmaz:

54 ilboyunca bağladılar dilimi,

Ve heç de utanmadan elime böhtan dediler...

29 behmende fecr eli ile karanlık ufuklerden silindi.

Ve heç bir il keçmedi ki, inkilab güneş kimi karanlığa son verdi

Bize bahar getirdi, yene umudd budağı gönçelendi, gül açdı,

Yene güzel Tebriz söze geldi, dil açdı. (Nutki, 2005: 136)

“Destan Ölmez” eseri H. Nutki'nin Afrika halklarının özgürlük mücadelesine sunulmuştur. Eserde Güney Amerika'da, zencilerin ilk özgürlük isyanının vatani olan Haiti'de devrimin zaferinden söz edilir.

Hamid Nutki, “Güneş” şiirinde yüzyıllar boyunca ağır işkenceler görmüş yurdunun “güvendiği dağlara kar yağdığını”, başının üstünden hep kara yeller estiğini söylemesine rağmen iyimserdir; çünkü iman güneşinin hiç sönmediğini düşünür:

De iman içinde bir güneşi olduğunu söyleyen şair:

Evreni karanlıklar tuttuğunda

Kainatı karanlıklar tuttuğunda

Menim iman güneşile

İşıklara gerg olacag

Bir sinem var

Arzularla, ümidlerle doldurulmuş

Hazinem var

Bu dağ güneşi sönmedikce

Şahtalarda ruhumuzu buz tutmaz (Nutki, 2005: 147)

Dr. Hamid Nutki'nin yazıları, Büyük Britanya'da bilimsel dergilerden biri olan The British Journal of Middle Eastern Studies (Britanya'nın Orta Doğu Araştırmaları) adlı dergide İngilizce yayınlanmıştır. Şehriyar'ın “Heyderbabaya Selam” eserini Golamreza Sabri'i ile birlikte yorumlamış ve yüzyılın başlarından bugüne kadar İran'da Azerbaycan Türklerine,

onların dil ve kültürlerine olan baskılardan bahsetmiştir. Henüz geçen yüzyıllarda Fars dilinin Türk hükümdarlarının saraylarında işlenmesini ve ana dillerini neredeyse unutanlara karşı halk şiirinin direniş gösterip üstün gelebileceğini göstermiştir. Yazıda, Azerbaycan dilinin edebî iletişim aracı olabileceğini düşünmeyen birçok kişinin Azerbaycan Türkçesinde yazılmış, herkes tarafından bir “şah eser” olarak alkışlanmış şiir örneği ile karşılaştıkları belirtiliyor. “*Heyderbabaya Selam*” Azerbaycan Türkçesinin asimilasyona direncini güçlü biçimde sergiliyor. Genel olarak, Şehriyar fenomeni bu makalede Güney Azerbaycan'da milli manevi uyanışın sanatsal taşıyıcısı olarak değerlendiriliyor. (Nitgi H., G. Tabrizi, 1994: 75)

Hamid Nutki'nin gazetecilik alanında büyük hizmetleri olmuştur. İran'da çıkan “Şahin”, “Azerbaycan”, “İğdam”, “Damevend”, “Kanun”, “Merdanekar”, “Keyhan” gibi çeşitli gazetelerde sosyal, tarihsel, edebiyat, felsefe konulu yazı ve şiirleri ile yer almıştır.

Hamid Nutki uzun süre Tahran'da yayımlanan “Varlık” dergisinin baş yazarı olmuştur, dergide türkoloji, edebiyat bilimi, gazete, yazarlık alanında yazılar ve şiirleri yayımlanmıştır. Dilbilimin genel sorunları, milli-manevi rönesans, milli düşüncenin oluşması vb. onun yazılarının temel konularındandır.

Pehlevilerin yürüttüğü asimilasyon politikası sonucunda, Azerbaycan dili sadece günlük yaşam çerçevesinde kullandığından, dil kendi işleliğini kaybediyor; gelişmelerden geri kalıyordu. Dilin yaşaması ve devlet düzeyinde işlenmesi için mücadele veren aydınlardan biri de H. Nutki olmuştur. Onun dergide yayımladığı makalelerinde Azerbaycan dilinin tarihi, onun Türk dilleri içerisindeki yeri, sözlük yönetimi vb. gibi önemli konulara değiniliyor.

Hamid Nutki “Zengin Fakirler” adlı makalesinde, Azerbaycan dilinin işlenmesi ve tarihinin, sözlük içeriğinin ve gramer yasalarının derinden, çok yönlü araştırılması konusuna değinerek büyük bir kararlılıkla diyordu ki: “Dilimizi yasak etmeye kimsenin hakkı ve yetkisi yoktur. Dilimiz her yerde - evde, dışarda, medreselerde, birimlerde, resmi ve gayri-resmi müteessvir her yerde ve her noktada kayıtsız-şartsız konuşulacak.” (Varlık, 1979: 17)

Dr. Hamid Nutki, Güney Azerbaycan'da yazı kuralları, edebî dil meseleleri üzerinde uzun süre çalışmış, başka meslektaşlarının da görüşünü dikkate alarak “İmla Kuralları” adlı makalesini “Varlık” ın önergesi olarak yayımlamıştır. H. Nutki, Kuzey'de artık denenmiş ve sistemleşmiş imla ilkelerine dayanarak, Arap alfabesinin özgünlüğü temelinde, Azerbaycan dilinin fonetik yapısına uyarlanmış tek bir sistem kurmayı başarmıştır.

Hamid Nutki'nin ve meslektaşlarının “Varlık” dergisinde tek edebî dil sistemi ile ilgili yaptığı reformlar artık kendi sonuçlarını vermiştir ve bugün onun önerdiği kurallar Güney'de ve muhacerette çıkan basın organlarında yaygın olarak uygulanmaktadır.

Prof.Tevfik Hacıyev, Nutki'yi “*şiirinde rengarenk tablolar oluşturan şair*” olarak nitelendirdikten sonra: “*Şairin yarattığı tablolar ise her zaman gür nehirler, coşan deryalar, gökleri parçalayan yıldırımlar, şaggıldayan seller değil, çoğu zaman çiy damlaları, ayın yüzündeki seyrek bulut, dağın zirvesindeki sis-varil, tek tek düşen sonbahar yaprakları. Ancak bu şiirler canlıdır, nefesli, şairin yüreğini okuyucusu için aç a bilendir.*” (Hacıyev, 1997: 68) diyordu.

Hamid Nutki'nin şiiri ne kadar kırılğan, romantikse; gazete yazarlığı da bir o kadar kavgacı ve gerçekçiydi. Hamid Nutki'yi hiç kuşkusuz, Güney'de serbest veya modern şiirin yaratıcısı saymak gerekir.Tabiri caizse, modern edebiyatı oluşturmak için modern bir dile sahip olunmalıdır. Dr. Hamid Nutki, bunu diltçilik ile ilgili çalışmalarında, yarattığı benzersiz şiirsel parçalarda göstermiştir.

Kaynakça

- AKPINAR, Y. (1996). *Hamid Nutki (Aytan) Her rengden dünenden bugüne*. Ankara.
- EYNULLA, M. (2010). *Poetry of Azerbaijan. A drop in the Ocean*, Leaf publication.
- FARZANEH, D. (2000), *Hamid Nutki'nin Hayatı ve Şiirleri Üzerinde Bir İnceleme*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Güney Azerbaycan Edebiyatı Antolojisi IV*. (1994). Bakü: Bilim.
- HACIYEV, T. (1997). *Gurbette Garip Şadman Olmaz İmiş*. Aras № 1, Ocak.
- MEMMEDLİ P. (2000). *Güney Azerbaycan. Ş.Tağıyeva, E.Rehimli, S.Bayramzade* (eş yazar; Kitaptaki edebiyat ve kültür adamları ile ilgili edebi ocerklerin ve basınla ilgili özel takvimin yazarı) Bakü: Bilgi Kitabı, "Orhan", 14 s.
- MEMMEDLİ, P. (1996). Ünlü Türkolog Dr. Hamid Nutki. *Edebiyat Gazetesi*. 12 Temmuz.
- NITGI H., G. TABRIZI. (1994). Hello to Haydar Baba. *The British Journal of Middle Eastern Studies*.7, Glazgo, p. 75.
- NUTKI, H. (2005). *Seçilmiş Eserleri*, Bakü: Avrasya Press.
- NUTKI, H. (2010), *Bin Yılın Sonu*. İstanbul: Ötüken Yay.
- NUTKI, H. (AYTAN). (1375/1996). *Her Renkten*. Tebriz.
- Varlık Dergisi*. (1979). Tahran, s. 50, 57, 81.
- Varlık Dergisi*. (1982). Tahran, s. 8, 36.
- Varlık Dergisi*. (1996). Tahran, s. 33.

“УРАЛ БАТЫР” БАШКОРТ ХАЛЫК ЭПОСЫНЫҢ ПОЭТИКАҢЫ

*Gölnar YULDIBAYEVA**

Аннотация

Статья “Урал-батыр” башкорт халык эпосының поэтикаһын өйрәнеүгә арналған. Боронғо мифологияға нигезендә тыуған “Урал-батыр” эпосы башкорт халкының ғына түгел, ә бөтә донъя мәзәниәтенең киммәтле рухи хазинаһы ул. Эпос йөкмәткеһе тәү сиратта уның сюжетында, ерзәге мәңгелек йәшәйеш, тыныслык, муллык, якшылык өсөн көрәш идеяларында сағылыш ала.

Уның тәрән идея йөкмәткеһе халык фантазияһы менән сәнғәтсә үрелеп бирелеп, күп төрлө һүрәтләү алымдары, йәғни эпос стилинә яраклашкан күп һанлы поэтик кабатлаулар, катмарлы сағыштырыулар, эпитеттар, гиперболалар, метафоралар менән бизәлгән. Эпос поэтикаһы ситуациялар, мотивтар, бер төр поэтик алымдар, тасуири саралар, символдар кабатланышы менән иркен иш итә.

“Урал батыр”зағы теге йәки был һүрәтләү сараһы ул үзмакһат, телде бизәү өсөн генә кулланылған һүз түгел, ә эпостың идея йөкмәткеһен, образдарын тәрәнерәк һәм анығыраҡ асыу, артабанғы үсешен күрһәтәү өсөн ярһам итә. Башкорт халык эпосының кайһы бер поэтик үзенсәлектәрен генә өйрәнеү зә, уның классик эпостар традицияһында барлыкка килеүен дәлилләй ала.

Аскыс һүззәр: Башкорт халык эпосы, Мифология, Халык ижады, Поэтика, Сағыштырыулар, Эпитеттар, Гипербола, Фольклор.

URAL-BATIR BAŞKURT HALK DESTANININ POETİKASI

Özet

Makalede Başkurt halk destanı Ural-Batır'ın poetikası ele alınmaktadır. Eski mitolojik köklere sahip olan Ural-Batır destanı yalnız Başkurt halkının değil, tüm dünya medeniyetinin kıymetli ruhi hazinelerinden biridir. Destanın içeriğinde öncelikle yeryüzündeki ebedî yaşam, barış, bolluk, iyilik için mücadele fikirleri yansıtılmaktadır.

Destanın derin fikrî içeriği, halkın hayal gücü ile sanatkârane bir şekilde örülüp verilerek çeşitli tasvirî yollar, yani destan tarzına uyarlanan çok sayıda poetik tekrarlar, çetrefilli karşılaştırmalar, sıfatlar, mübalağalar, metaforlar ile süslenmiştir. Destan poetikası durumlar, motifler, çeşitli poetik usuller, tasviri vasıtalar, sembollerin tekrarlanmasıyla rahat ifade imkânı sağlıyor.

“Ural-Batır”daki bu tasvirî usullerdeki amaç, yalnızca dilde kullanılan bir süsleme aracı değil, aynı zamanda destanın fikrî içeriğinin, görünümünün daha derin ve daha anlaşılır olmasına, arka plandaki gelişimi göstermesine de yardım etmektedir. Başkurt halk destanının herhangi bir poetik özelliğini öğrenmek bile onun klasik destan geleneğinde ortaya çıktığını ispat etmeye yetiyor.

Anahtar Kelimeler: Başkurt Halk Destanı, Mitoloji, Halk İcadı, Poetika, Karşılaştırmalar, Sıfatlar, Mübalağa, Folklor.

* Yrd. Doç. Dr., Rusya Bilimler Akademisi, Ufa Bilim Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Halk Bilimi Bölümü, RUSYA, el-mek: nargul1976@list.ru

POETICS OF THE BASHKIR FOLK EPIC "URAL-BATYR"

Abstract

The article is devoted to the study of the poetics of the Bashkir folk epic "Ural-batyr".

"Ural-batyr", created by the genius of the people on the basis of ancient mythology, is an invaluable monument not only of Bashkir but also of world culture. It reflects the ideas of the eternity of life and peace on earth, the idea of prosperity, the idea of the victory of light over darkness, the triumph of good over evil.

The high artistic merits of the epic, the heroic character of the content, are expressed in poetic language and epic style. The style of the Bashkir epic is characterized by numerous repetitions, epic formulas, complex comparisons, constant epithets, hyperboles, metaphors. Means of figurative expressiveness, used in the epic, are not simple ornaments, but stem from the inner needs of folk tales, from the general requirements of epic imagery.

All the artistic means used in the epic "Ural-batyr" bear a certain burden in the disclosure of certain aspects of the events described. And consideration of even some of the artistic features of the epic allows us to assert that this work was created in the best traditions of the classical epic.

Key Words: Bashkir Folk Epic, Mythology, Folk Art, Poetics, Comparisons, Epithets, Hyperbole, Folklore.

«Урал батыр» – башкорт халык эпик комарткыларының иң алдында торған юл башы, иң боронго поэтик хәтер ебе, иң архаик карыһүз фекер рәүеше, фантастик уй-хыял казнаһы, иң кәзимге тасуири һүз, һүрәттәр тәйөнә»¹. Эпос йөкмәткеһе тәү сиратта уның сюжетында сағыла. Шуның өсөн һүрәтләү сараларын сюжет ситуацияларынан, мотивтарзан айырмайынса карарға һәм уларзың функцияһын билдәләргә кәрәк. Уның тәрән идея йөкмәткеһе халык фантазияһы менән сәнғәтсә үрелеп бирелеп, күп төрлө һүрәтләү алымдары, йәғни эпос стилинә яраклашкан күп һанлы поэтик кабатлаулар, катмарлы сағыштырыулар, эпитеттар, гиперболалар менән бизәлгән. Эпик кобайыр поэтикаһы ситуациялар, мотивтар, бер төр поэтик алымдар, тасуири саралар, символдар кабатланышы менән иркен иш итә. Мәсәлән, Урал батырзың бер-бер артлы каршылыктарзы еңеп сығыуы, алыш картиналары, йәшәү, үлем, йола һ.б. мотивтарзың даими кабатланып килеүе, бер-береһенә окшаш вакиғалар, хикәйәләүзәге тавтологиялар – былар барыһы ла шуны раҫлай итә.

Сәсәндәр идеаль геройзы һүрәтләгәндә иң сағыу бизәктәрзе ни хәтлем күберәк кулланһалар, аждаһа-дейеүзәр, уларзың батшалары, һатлык Шүлгән образдарын кәүзәләндергәндә лә, төрлө саралар ярзамында был персонаждарзы укыусы өсөн нәфрәт тойғоһо уатырлык итеп күрһәтәүгә ирешкәндәр.

Эпостың жанр үзенсәлектәрен барлап карағанда, әсәрзең шиғыр төзөлөшөндә лә, тел-һүрәтләү саралары кулланылышында ла *кобайыр стиле* закондары һакланған. Бер яктан карағанда, эпосты фантастик роман йәйһә драматик поэма тип атарға ла ерлек бар. Драматик поэма, сөнки эпоста диалог һәм монолог берзәм үрелеп килеп йөкмәткеһе аса.

Эпостың башы традицион әкиәт алымын хәтерләтә:

«Борон-борон-борондан,

Кеше-мазар булмаған,

¹ Хөсәйенов Ғ.Б. Башкорт халкының рухи донъяһы/Ғ.Б. Хөсәйенов. – Өфө: Китап, 2003. – 207-се б.

Килеп аяк баһмаған
 У тирәлә коро ер
 Барлығын һис кем белмәгән,
 Дүрт яғын диңгез ураткан
 Булған, ти, бер урын»².

В.М.Мокиенко билдәләүенсә: «башланғыс формула әкиәтсегә беренсе сиратта тыңлаусыны вакыт һәм арауыкта билдәләү өсөн кәрәк»³. Бынан һуң әсәр төп персонаждар менән таныштырыуы дауам итә. Йәнбирзе карттың образы күберәк уның уландарына һөйләгән тәрбиәүи телмәрзәре аша бирелһә, уландары Шүлгән менән Уралдың холок-фигелдәре, кылған кылыктары, эшләгән эштәрәнә карап, эпос буйына асылып бара.

Эпостың азағы ла әкиәт тамамланышы менән ауаздаш:

«Былар халыкты йыйғандар,
 Дүрт батырға бүлгәндәр;
 Дүрт йылғаны буйлатып,
 Торлак коро таралып,
 Айрым торлак корғандар.
 Дүрт батырзың исеме
 Дүрт йылғаға ат булған,
 Онотолмаһ зат булып,
 Быуын-быуын калғандар»⁴ –

тип, оптимистик рухта тамамланып куя. Текста, бер яктан карағанда, әкиәт стиле көслә кеүек, әммә әкиәт – прозаик жанр, ә «Урал батыр» эпосы - шигри формала ижад ителгән эпик әсәр. Уның стиле - поэтик стилгә көйләнгән шигри юллы, 7-7 ижеккә нигезләнгән ритмик үлсәүле, рифмалы тезмә (эпик кобайыр стиле). «Был стиль кобайыр шигры менән язылышы, кобайырға хас поэтикаһы, традицион поэтик формулалары, дөйөм урындары, эпиклығы менән ғәзәттә бер планлы ябай сюжеты, бер нисә типик мотив һызығы, ситуациялар окшашлығы, хикәйәләү һөрөлөшө, башлыса композицион-структур төркөмдәрзән ойшоуы һәм башка хосусиәтле поэтик һызаттары менән характерлана»⁵. Күренекле Рәсәй ғалимдарының береһе Е.М. Мелетинский билдәләүенсә, эпик әсәрзәрзә «тезмә һәм сәсмә юлдарзың аралашып килеүе – архаик һызат»⁶. Академик Ф.Е. Корш төрки халыктарының ауыз-тел поэзияһындағы 7-7 ижектән торған үлсәмде бик боронғо мирас булып килгән шигри форма тип билдәләй⁷. Был ғалимдарзан тыш, В.В. Радлов⁸, А.П. Поцелуевский⁹, В. Гордлевский¹⁰, Т. Ковальский¹¹, В.Я. Пропп¹² 7-

² ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 1-се б.

³ Мокиенко В.М. Образцы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии /В.М. Мокиенко. – Л., 1986. – С. 204.

⁴ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 144-се б.

⁵ Хәсәйенов Ғ.Б. Башкорт халкының рухи донъяһы/Ғ.Б. Хәсәйенов. – Өфө: Китап, 2003. – 207-се б.

⁶ Мелетинский Е.М. «Эдда» и ранние формы эпоса/Е.М. Мелетинский. – М.: Наука, 1968. – С. 18.

⁷ Корш Ф.Е. Древнейший народный стих турецких племен/Ф.Е. Корш. – СПб, 1909. – С. 15.

⁸ Радлов В. Предисловие к книге «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири, Джунгарской степи»./В. Радлов. – СПб: Киргизское наречие, 1870. – Ч. 3. – С. 13-26.

⁹ Поцелуевский А.П. Метрика произведений Махтум-Кули/А.П. Поцелуевский. – Ашхабад: Совет адабияте, 1943. – № 4-5.

8 ижекле силлабик шигырзы төрки халыктарзың боронго шигри формаһы, тип иҗбатлай. «Унда бик боронғонан килгән ритмик проза күренештәре лә оҗрап куя, баштан ук әҗәр ритмик проза менән башланып китә һәм ул артабан да күренә тора. Шигыр юлдары рәүешендә тигез ижеклеккә нигезләнгән бик күп өлөштәре рифмаға бөтмәйенсә, бер төрлө грамматик структуралы, теземле яңғыраштарға ғына корола»¹³. Кобайырзың төп нигезен 7-7, 8-8 ижекле, парлы, тезмәле, юл аша, тағы бүтән төр рифмалар системаһы, дүрт, алты, ете, нигез юллы строфалар, йәки иркен, күп юллы строфемалар тәшкил итә. Бындай иркен теземдәрҙе **поэтик тезем йәки тирада** тип тә атайҙар.

Йөкмәткене үзенсәлекле байытып, әҗәрҙә **диалог, монологтар** (Урал батырзың, улдары Изелден, Яйыктың, һаҡмарзың, Нөгөштөн, мең йәшәр карттың монологтары) менән бер рәттән автор телмәренең аралашып килеүе, уға реаллек һызаттары өҗтәй.

Эпос стилинә системалашқан поэтик кабатлауҙар, калыплашқан клишеләр, ассоциатив троптар айырыуһа характерлы. Ассоциатив троптарҙан - киңәйтелгән тасуири сараларҙан - «Урал батыр» поэтикаһында **сағыштырыуҙар** айырыуһа киң кулланыла. «Сағыштырыуҙар ярҙамында әйтергә теләгән уй-фәкерҙәр, һүрәтләнгән хәл-вақиғалар йыйнаҡ, үтемлә, образлы итеп күз алдына килтереү мөмкинлегә тыуа»¹⁴. Улар ыңғай геройҙарзың тышкы киәфәттәрен һүрәтләү менән бер рәттән, әске рухи донъяларын, тоғролок, алһаклыҡ, ярҙамсыллыҡ кеүек, кире геройҙарзың алһаксылыҡ, астыртынлыҡ, кешелекһезлек кеүек сифаттарын да асып бирергә ярҙам итә. Сағыштырыу – әйберҙе, кешене йәки күренеште икенсә бер әйберҙең сифаты һәм үзенсәлегә менән һынландырыу ул¹⁵. Ғилми әҙәбиәттә яһалыу формалары һәм мәғәнәләре яғынан сағыштырыуҙарзың бер нисә төрө билдәле. (Кара: Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы / К.Ә. Әхмәтйәнов. – Өфө: Китап, 2003. – 3-сә баһма. – 133-сә б.)

«Урал батыр» эпосында бигерәк тә кушарлы сағыштырыуҙар (күренештән бер ыңғайҙан бер нисә нәмәгә сағыштырылыуы) күп кулланыла. Эпоста бындай тезеп тасуирлау ысулы менән һомай, Айһылыу, Аҡбузат, Катил образдары һүрәтләнә.

Мәсәлән, эпостағы коштар батшаһы Самрау менән Айзың кызы Айһылыузың матурлығына һокланып халыҡ уны:

«Күмәк кызың әсендә:
 Буз таштарзың янында
 Бөртөк ятқан ынйылай,
 Күктә балкып йәмләнгән
 Йондозарзың айындай;
 һылыуҙарзың битендә
 Айырым торған миңендәй,

¹⁰ Гордлевский В. Из наблюдений над турецкой песней. Оттиск из этнографического обозрения. – 1909. – Кн. 79.

¹¹ Ковальский Т. Исследование о форме поэзии тюркских народов. Фонды Отделения общественных наук при АН Киргизской ССР, инв. № 171.

¹² Пропп В.Я. Русский героический эпос/В.Я. Пропп. – М., 1958. – 2-ое изд.

¹³ Хөсәйенов Ғ.Б. «Урал батыр» эпосының поэтикаһы /Ғ.Б. Хөсәйенов//Ватандаш. – 2003. – □ 9. – 129-150-сә б.

¹⁴ Хәкимова В.Ш. Башҡорт халыҡ ижады әҗәрҙәрендә сағыштырыуҙар / В.Ш. Хәкимова // Туған тел һәм әҙәбиәт: конф. тезис. – Өфө, 1994. – 76-сы б.

¹⁵ Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы/К.Ә. Әхмәтйәнов. – Өфө: Китап, 2003. – 3 баһма. – 133-сә б.

Типһән, туғай үләнен
Йәмләп торған гөлөндәй –
Һылыузарзың һылыуы»¹⁶ –

тип һүрәтләйҙәр. Иң тәүҙә шул аңлашыла: кыз шул тиклем сибәр, уға тиң юк, тышкы киәфәте менән уның күмәк кыздар араһынан айырылып тороуын, халык әле тезеп үтелгән сағыштырыулар ярзамында һызык өстөнә ала. Беренсенән, кыз, матур буларак, донъяла гүзәллекте һынландырып ынйыға, айға, гөлгә тиңләп, икенсенән, күмәк кыз араһында балкып тороуы параллелизм алымы менән юғарылағыса һүрәтләп. Гүзәллекте һүрәтләү, башка халыктарҙағы кеүек үк, башкорт фольклорында ла йыш осрай. Бындай «кушарлы сағыштырыулар» кайһы берҙә, текстан текска күсеп, хатта жанрҙан жанрға күсеп, калыплашкан формулаларға әйләнеп китә. Борон-борондан «катын-кыз» һәм «матурлык» төшөнсәләре бер-береһенән айырылмаған, бер-береһен тулыландырып торған. Башкорт фольклорында ғына түгел, башка халыктар ижадында ла, башка төр жанрҙарҙа, мәсәлән, эпостарҙа, әкиәттәргә, йырҙарҙа, шиғырҙарҙа, хатта мәкәлдәргә лә катын-кыз һылыулығын һүрәтләүсә бик күп миһалдар табырға була. Бындай һүрәтләүҙәр фольклористика ғилемдә зур кызыкһыныу тыуыра, һәм, Г.Р. Хөсәйенова билдәләүенсә, А.И. Алиева, М.А. Сакали, Ю.Н. Дьяконова кеүек ғалимдарҙың ентекле тикшеренеүҙәрендә айырым урын алып тора.¹⁷

Башкорт фольклорында тышкы матурлыҡка эйә булған катын-кыздың эске сафлығы ла һокландыра һәм, әлбиттә, халык тарафынан тыуырылған ыңғай образдар ғына шул һызаттарға эйә. Бына, мәсәлән, һомайзың матурлығын һүрәтләгән юлдарға иғтибар итәйек:

«Аның усма шәлкемдәй,
Енсегене капларзай,
Кәйтән менән бизәлгән
Сәс толото һалынған;
Озон керпеге үтә
Кара күзе текәлгән;
Уйнап торған кыйғас каш
Күз өстөндә йылмайған;
Тәртәйешкән калкыу түш
Күз алдында тулкынған;
Бал кортондай нәзек бил
Борғоланып уйнаған;
Гүйә, таныш кыз төслө,
Көмөштәй саф тауышлы»¹⁸.

Халык кыздарҙы бал кортондай нәзек билле итеп күрә һәм кәүзәһенән бигерәк, уның йөз һызаттарына иғтибар итә: кара күзле, озон кара керпекле, уйнап торған кыйғас кашлы, кайһы берҙәрәнән миңдәрән, тештәрән, яғымлы

¹⁶ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 63-сө б.

¹⁷ Хусаинова Г.Р. Поэтика башкирских сказок/Г.Р. Хусаинова. – М., 2000. – С. 24.

¹⁸ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 72-се б.

йылмайгузарын, унан кала сәстәрен, калкыу түштәрен, көмөштәй тауышын тасуирлай. Эпоста шундай ук юғары художестволы кимәлдә матурлык кына түгел, кешенең башка төрлө торошо ла зур поэтик оҫталык менән һүрәтләнә. Мәсәлән, Катил батшалығындағы үлемдән касып йөрөүсә карсык түбәндөгесә һынландырыла:

«Бүре талап, өзгөләп,
 Һырзай канға тузғандай –
 Телгеләнгән аркаһы,
 Айырылған елкәһе,
 Сүплек типкән тауыктай,
 Кул-аяғы ярылған,
 Тамыр ашап, ер казып,
 Ауыз-бите карайған,
 Кырау һуккан үлән дәй,
 Йөзө-төсө һарғайған;
 Суглап юнған ағастай
 Балтыр ите һулыған.
 Бир уңалған ағастай
 Елек башы сурайған».

Әбейзең ауыр тормоштан, өзлөкһөз тукмалыгузарзан телгеләнгән аркаһы бүре талап өзгөләү менән сағыштырылһа, һарғайуы кырау һуккан үләнгә, балтыр ите һулыуы инде уның оло йәштә булыуына ишаралай.

Кызға карата:

«Көнгә янған тәндәрен,
 Һырт каплаған сәстәрен,
 Һуплап юнған ағастай
 Балтыр ите, беләген,
 Ауза туйған кыйғырзай,
 Кәпәйеп торған күкрәген,
 Куға аша йылмылдап
 Торған күлдәй күззәрен,
 Бал кортондай ыктымат
 Нескә, һылыу билдәрен, –
 Оялыпмы, куркыпмы, –
 Бер һылыузың карсыкка
 Үшыкланып маташкан
 Бер кыз мән карсыкка

Урал барып тап булған»¹⁹.

Йәшәйешенең ни тиклем ауыр булыуына карамастан (көнгә янған тән, шырт каплаган сәс), «һуллап юнған ағастай балтыр ите», «ауза туйған кыйғырзай, кәпәйеп торған күкрәге», «күлдәй күззәре», «бал кортондай нескә билдәре» ише сағыштырыулар аша кыздың матурлығына, йәшлегенә ишаралана. Йылмылдап торған күлдәй күззәренең ихласлығын күрһәтеп, сәсәндәр уның һылыуларҙан-һылыуына түгел, ә рухи донъяһының да нәфис, саф булыуына баһым яһайҙар. Бында карсыҡ менән кыз – картлыҡ менән йәшлек бер-береһенә капма-каршы куйып сағыштырыла йәғни **антитеза** (грек һүзе antithesis – капма-каршы куйыу) рәүешендәге контраст поэтик фигура ярҙамында тасуирланып, әсәргә образлылыҡ өстәй.

Ғәзәттә, башка халыктарҙың әсәрҙәрендә лә кыҙҙарҙың тышҡы киәфәте бик ентәклә һүрәтләнә. А. Кинйәбузова, В. Хәзиев билдәләүенсә, «люди, умеющие так тонко ценить женскую красоту, независимо от их материального уровня, должны быть отнесены к народам, достигшим самых высоких вершин духовной культуры»²⁰. Сәсәндәр үзәренең әсәрҙәрендә катын-кыҙы нисек күргеләре килһә, шундай итеп һүрәтләргә тырышқан. Фольклорҙа катын-кыз матурлығы ғына түгел, егет, ат, йорт, ил һ.б. матурлығы ла урын ала һәм был осраҡта ла сағыштырыулар бик уңышлы кулланыла. Кайһы саҡта кушарлы сағыштырыулар хатта тезмә киңәйтелгән һүрәтләүгә әйләнеп китә.

Кушарлы сағыштырыулар эпоста Урал барып тап булған кыз менән уның әсәһен, барса халықты кан-йәш илатқан Катил батшаны, Самрау менән Кояш кызы Һомайзы, Ай кызы Айһылыуы һүрәтләгәндә кулланылған. Бындай кушарлы сағыштырыулар һүрәтләнгән күренештең күп кырлы һәм катмарлы булыуын һынландырыу өсөн бик ҡулай сара һанала.

Эпоста сағыштырыуларҙың тағы бер үзәнәлекле төрө –дай, –дәй, –зай, –зәй, –лай, –ләй, –тай, –тәй ялгаулары менән белдерелгәндәре күп осрай. Сағыштырыуларҙың бындай төрө һүз барған эпоста кыҙҙарҙың матурлығын (Һомай, Айһылыу, әбей, кыз), батырҙарҙың көсөн, маһирлығын йәһиһә мифик персонаждарҙың (Кәһкәһә, Зәркүм) кире сифаттарын, Самрау, Кәһкәһә илен һүрәтләгәндә кулланыла. Мәсәлән:

1. *«Йөзө айзай балкыған,*

Күкрәктәре кабарып,

Һылыу булып калкыған».

2. *«Күс башлығы инәләй,*

Кунак көткән әйәләй».

3. *«Бал кортондай нәзек бил,*

Боргаланып уйнаған».

4. *«Көмөштәй саф тауышлы,*

Уйнап-көлөп һүз кушқан».

Кыҙҙарҙың йөзөн халыҡ ай кеүек балкып торғанға – айға, нәзек билдәренең уйнап торғанлығын – бал корттарына, тауыштарын – көмөштәй

¹⁹ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 21-се б.

²⁰ Кинйәбузова А., Хәзиев В. Космос и хаос в башкирской мифологии/ А. Кинйәбузова, В. Хәзиев//Ватандаш. – □ 9. – 2003. – С.182.

сыңлап торған саф шишмәгә тиңләй, уларзың алсаклыгын күс башлыгы инәгә сағыштыра. Урал батыр Айһылыузы «ем-ем иткән ынйылай бер һылыу күл» буйынан табып алгас, кыз уга:

«Һине күргәс, бар уйым, –
Ел тараткан болоттай,
Каса торған бар юлым, –
Йүгереп бөткән һужмактай,
Күз алдымдан киттеләр»²¹, –

ти. Был юлдарза Айһылыузың уйзары ел тараткан болот, йүгереп бөткән һужмак менән сағыштырыла. Кулланылған ялгаузарзы эпостагы «кеүек» һүзе менән алмаштырып булыр ине, йәгни «күс башлыгы инә кеүек», «кунак көткән эйә кеүек» һ.б.

Шулай итеп, «Урал батыр» эпосында сағыштырыузар зур ғына урын ала һәм актив кулланыла. Бигерәк тә кушма сағыштырыузар, -дай, -дәй, -тай, -тәй, -зай, -зәй ялгаузары менән белдерелгәндәре без өйрәнгән эпос тексында ныклы урын алған.

Сағыштырыузарзан кала эпоста һүрәтләү сараларынан **эпитеттар** уңышлы кулланыла.

Эпитет (грек һүзе – epitheton – кушымта) – художестволы аныклаусыларзың күсерелгән мәғәнәле төрө²². Эпитеттар, башка һүрәтләү саралары кеүек үк, реаль тормоштоң үзенән алына. Улар кешенең тирә-як нәмәләрге һәм тәбиғәттә, уға кағылышлы бар сифаттарзы якшы белеү, күзәтеү нигезендә тыуып, телдә матурлау, бизәкләү һәм көсәйтеү сараһы булып тора. Эпитеттарзы өйрәнгәндә П.Д. Первов: «Область эпитетов довольно строго ограничена: они сопровождают почти исключительно предметные названия, особенно названия предметов осязаемых», – тип яза һәм, уларзы классификациялап, алты төркөмгә: органик-боронғо, төстө белдерәүсә, материалды, предметка кешенең хисен, мөнәсәбәтен, предметтың үлсәмен белдерәүсә, ғәзәти эпитеттарға бүлеп карай. «Эпитеты в русских былинах»²³ тигән мәкәләһендә иһә ғалим уларзың өс категорияһын күрһәтә: беренсе, бик боронғо эпитеттар, бирелгән атаманың төп, тамыр мәғәнәһен яңырталар, икенсе төркөмдә атаманың яңы, күз алдында тотолған, ләкин шул ук вақытта уға ғына хас билдәһен күрһәтеүсә эпитеттар тәшкил итә, өсөнсә категория эпитеттар һүзең тамыр мәғәнәһе менән бәйләнгән билдәһе белдерә. А.И. Веселовский үзенең «Тарихи поэтика» тип исемләнгән хезмәтендә эпитеттың түбәндәге төрзәрен билдәләй: тавтологик эпитет (зәңгәр күл), аныклаусы эпитет (акбуз ат), метафорик эпитет (ике троптың бергә кушылыуы нигезендә яһала: кара кайғы), синкретик эпитет (йәшел тауыш)²⁴. Йәйә эсендә күрһәтелгән миҫалдар А.И. Веселовскийзың классификацияһының башкорт материалында раҫлануын күрһәтә.

«Урал батыр» эпосында эпитеттар тасуирлана торған эпик геройзарзың, образдарзың төс-киәфәтен, буй-һынын, характерын асыуза, хәл-вақиғаларзың образлылығын көсәйтеүзә мөһим роль уйнай. Әсәрзә тәү сиратта, халык ижадында йыш осрай торған «даими эпитеттар» күзгә салына: *һылыу кыз, канлы йәши, усал йөрәк, бәгерле йөрәк, усал да менән ак кыз, яуыз ил, каты фарман, яуыз Үлем, каты*

²¹ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 80-се б.

²² Әхмәтйәнов К.Ә. Күрһәтелгән хезмәт. – 157-се б.

²³ Первов П.Д. Эпитеты в русских былинах. Отгиски из «Филологических записок» за 1901 и 1902 г/П.Д. Первов. – Воронеж. – 44 с.

²⁴ Веселовский А.Н. Историческая поэтика/А.Н. Веселовский. – Москва, 1989. – С. 59-36.

ел. Бындай эпитеттар предметтың бары тик характер Һызаттарын күрһәтә, художестволы һүрәтләү аша персонаждың кире һәм ыңғай сифаттарына баһым яһай. Даими эпитеттар бер, ике йәки бер нисә элементтан торорға мөмкин, мәсәлә, *бал кортондай нескә билле, нескә һылыу билдәрен, көмөштәй саф тауышлы, күккә олғашкан зур тауҙай, кызғаныусан йәш йөрәк, еңел текә тояклы, кабан суска елкәле, уйнап торған кыйғас каш* һ.б. Бер һүҙе ике тапкыр кабатлау юлы менән яһалған парлы һүҙәрҙән торған даими эпитеттар эпик телде тағы ла байытып ебәрә: *вак-вак күллек һаз ине, өйөр-өйөр туп булып, үркәс-үркәс каяһы, уйым-уйым күлдәр* һ.б.

«Урал батыр» эпосында төстәр символикаһы айырым урын алып тора. Ак, кара эпитеттары бик йыш телгә алына, мәсәлә, *ап-ак һакал, ап-ак коштар, ак таш, ак йөрәк, ак һүз, ак йөз, ак кыз, кап-кара кан, кара кая, кара йөз, кара төн*. Ак һакал, аккош, ак таш ише һүзбәйләнештәрҙә «ак» һүҙе предметтың тышкы сифатын, йәғни төсөн генә белдерһә, башка осракта эпитеттар төс символикаһына барып тоташа. Мәсәлә, *кара йөрәк, кара йөз*. Бында төс түгел, ә кире персонаж йәки уһал кеше күз уңында тотола. Ак кыз, ак йөрәк шулай ук киңерәк, тәрәнерәк мәғәнәгә эйә: ыңғай персонаж, изге кеше.

Ак эпитетына килгәндә, эпоста ғына түгел, ғөмүмән, башкорт мифологияһында ак һүҙе изгелек, сафлык, яқтылык, мәрхәмәтлелек символы ул. Ак һүҙенә кушылып яһалған һүҙәр, мәсәлә, акһакал, ак уй, Акбузат һ.б. барыһы ла бары тик яҡшы тойғолар менән бәйлә. Акһакал төрки телле халыктар телендә традицион образ. Ак һакаллы кәңәшсе, ярзамсыл, тылсым көсөнә эйә булған карт образы «Урал батыр», «Акбузат», «Кузыйкүрпәс менән Маянһылыу», «Алдар менән Зөһрә» эпостарында осраһа, «Китабе Деде Коркут» оғуз героик эпосында, казак, кыргыз, әзербайжан эпик әсәрҙәрҙә, ап-акка төрөнгән карт – Хызыр образында йөрөй. Юлда азашып калған юлсыға, яуызлыктан интеккән халыкка үзенә кәңәштәре, изге теләктәре менән ярзам итә ул. Мифологияла, ак һүҙе булған заттар изге, кешегә бәхет килтерәһә итеп һүрәтләнә.

Һомай Уралдың кәүзәһә янында бына нимә тип һыктай:

«Кош көйөмә калырмын,

Тыу йоморка һалырмын;

Балам буһа, кош булыр,

Һинең керһез уйындай

Төсө буһа, ак булыр»²⁵.

«Һинең керһез уйындай», ти ул. Борондан кеше аңына ак төс саф, изге төс булып һеңгән һәм эпоста ла шундай сағылыш тапкан.

Ак төстәге малдан корбан салыу йолаһы ла йәшәп килә башкорт халкында. Ниндәйҙер алға куйылған максаттың (әштең) уңышлы килеп сығыуын теләп, халык борон-борондан ак төстәге малды нәзер итеп әйткән.

Икенсе яктан, ак һүҙе бөйөклөккә, йәғни батша булыуға ла ишаралай. Мәсәлә, эпостағы ак йылан образы. Ул Кәһкәһә батшалығында «утка инһән, яналмас, һыуға төшһән, баталмас, күрәнмәскә теләһән, һис бер йән күрәлмәс» көскә эйә булған ынйы башлы таякты һаклап ятыуһы ак йылан. Ак йыланға бәйлә фольклорҙа бик күп ышаныуҙар за йәшәп килә. Ак йылан – йыландар батшаһы итеп кабул ителә, йәнәһә лә, ак йылан осраған кешегә бәхет, ырыс килә. Ул осрағанда алдына ак сепрәк йәйһән, мөгөзөн һалып китә, шуны һакларға кәрәк тигән ышаныу

²⁵ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233. – 137-се б.

за бар. Йылан йәшәгән өй, кәртә-кура имен тора, тип тә әйтәләр. Өстә әйтелгәндәр ак төстөң катмарлы семантикаға әйә булыуына, уның якшылык, изгелек символы ғына түгел, ә социаль статусы билдәләүсә категория булыуына ла ишара яһай. Әммә «Йыландың ағы ла – йылан, караһы ла – йылан» тигән әйтем дә бар. Тимәк, йыландың якшылығы, изге булыуы тураһында күп ышаныуларға карамастан, кеше тормошонда кире сифаттағы, кешеләрҙе куркыта, зыян килтерә торған йән әйәһе буларак та урын алған.

«Манас» героик эпосының телен өйрәнәүсә Р.З.Кыдырбаева, ак төс хақында «когда-то белый цвет почитался наряду с огнем как священный, но позднее сформировался в чисто художественный прием»²⁶ тип яза. Төрөкмәндәрҙә, А.Кекилов карашы буйынса²⁷, тәүҙә «ак» һүҙе көндәлек тормошта конкрет бер төстө белдерһә, һуңғарак ыңғай күренештәрҙең дәйөм мәғәнәһенә ишаралай.

Ә кара эпитетына килгәндә инде, был һүҙ элек-электән насарлык, бәлә, кайғы мәғәнәһен белдергән. Кеше ниндәйҙер хилафлык, насарлык кылһа, уға кара йөзлө, кара уйлы, кара йөрәкле икән тизәр, йыландардың да иң ағыулығы кара йылан тизәр, эпоста ла кара һүҙе менән бар насар нәмәнә атайзар. Ер/һыу асты донъяһын һүрәтләгәндә күберәк кара төс кулланыла. Унда һәр ваҡыт шомло, ай, кояш нуры ла үтә алмаслык караңғылык. Кара төс әсәрҙә дошмандар яғын һүрәтләгәндә айырыуса уңышлы кулланыла. Караңғы һыу астын биләүсә Шүлгәндә лә бит бына нисек һүрәтләһә:

«Карайып бөткән каныңды,
 Үткәнәнде уйлатып,
 Йөрәгәнде һызлатып,
 Тәһәң һызлап кағайһын,
 Йәһәң һыктап ағарһын;
 Йөрәгәндәге кара кан
 Кибеп кабат кызарһын»²⁸.

Шүлгәндең үткәнәндә кылған кылыктарын, яуызлыктарын Урал бер генә һүҙ – кара һүҙе менән әйтеп бирә. Кара кан тигәндән, Шүлгәндең каны кара төстә булғандан түгел, уның кылған кылыктары, үзе насар кеше икәнәһә баһым яһар өсөн кара канлы, тип әйтәлә. Кара эштәр эшләгәнә уны каны кара тип атағандар, һызлау, һыктаузар, йәғни кылған эштәргә тәүбә кылыу ғына кара канды килтереп, кызыл канға әйләндәрә ала, йәғни кешеләр уны ғәфү итеп, араларына алырзар ине, тигән мәғәнә ята ул юлдарҙа.

Шулай итеп, төстәр зә эпос йөкмәткәһенә өстәлмә мәғәнә биреп, уны тағы ла камиллаштырып ебәрә, зур контрастлык поэтикаһында мөһим роль уйнай.

Эпитеттар образдарҙы тулырак асып бирергә һәм әсәрҙең идея йөкмәткәһен, мәғәнәһен асықларға ярҙам итә, улардың кайһы берҙәһә, сағыштырыу алымы менән катлауландырылып, һүрәтләүсә тағы ла сағыуырак итеп бирә. Мәсәләһә, Катилды һүрәтләгәндә кан көсәүсә, яуыз, имәнәһә, йыуан эпитеттары кулланыу, был кире образды бөтә шөкәтһезлегендә күз алдына баһтырырға ярҙам итә. Был батшаның иле лә шундай ук эпитеттар менән һүрәтләһә:

«Уңға китһәң, юл буйы –

²⁶ Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас»/Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 113.

²⁷ Кекилов А. Сөз сырлары/А. Кекилов. – Ашгабат: Ылым, 1975. – С.129.

²⁸ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233. – 122-се б.

Илау-һыктау төн буйы:
 Яуызлыкта дан алған,
 Аж һакалдан, батшанан
 Кайғы, этлек күреүсе,
 Канлы йәшен түгеүсе
 Катил батша иле бар;
 Тау-тау кеше һөйәге,
 Канға баткан ере бар...»²⁹

Эпоста, башка геройлардан айырмалы рәүештә, Урал батырдың тулы портреты бирелмәй. Уның образы батырдың кылған эштәре, һөйләгән һүзәрә аша, башка персонаждардың уның һақында әйткән һүзәрәнә карап күзаллана. Мәсәлән, уның донъяға килгән мәле тураһында эпоста Кәһкәһә менән Әзрәкәһә һөйләшеүендә былай тип әйтелә:

«– Анау сакта, ай, батшам,
 Бер йәш бала тыуғанда,
 Аның тауышы килгәндә,
 Күктә оскан дейеүзәр
 Бары колап төшкәһә»³⁰.

Был юлдар донъяға ябай булмаған батыр тыууына ишаралай һәм кара көстәрзә уны шунда ук юк итеү теләге тыууын һүрәтләй:

«Аны урлап алырға,
 Үлтереп юк кылырға»³¹, –
 әммә донъяға тыуған батыр алдында улар көсһөз һәм:
 «Барған дейеү, ендәрзәң
 Бала текләп карағас,
 Тоторға тип укталғас,
 Барған бере куркыузан
 Йөрәге кубып үлгәһә»³² –

тигән юлдар ысын мәғәнәһендә батыр тыууына ышандыра.

Был өзөктән күренеүенсә, Урал батыр хатта бишектә яткан мәлдә үк, бар яуыз йәндәрзә куркыуға ғына һалмаған, ә “үлтерә” алған. Был өзөк гректардың Гераклдың тыууы һәм тәрбиәһе тураһындағы мифты хәтерләтә. Унда Зевстың катыны Гера Алклина менән Зевстың игезәк улдары тыуғас, көнләшәп, яңы тыуған балаларҙы үлтермәксә була һәм улардың сәңгелдәгенә ике йылан ебәрә. Әммә, Геракл үзенә бәләкәй генә кулдары менән йыландарҙы һығып үлтерә³³.

²⁹ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 20-се б.

³⁰ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 60-сы б.

³¹ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 60-сы б.

³² ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 60-сы б.

³³ Кун Н.А. Легенды и мифы древний Греции/Н.А. Кун. – СПб.: Кристалл, 2000. – С. 115.

«Баһадир образы, беренсе карашка, каршылыклы, – тип яза Е.М.Мелетинский. – Уның көсө, кыйыулығы һәм көс-кеүәте ғәзәттән тыш итеп күрһәтелә, батырза шәхси инициатива ғына түгел, үз-үзенә артык ышаныусанлык, кирелек, ғорурлык һәм хатта үзһүзлек сифаттары ла асыла»³⁴. Һанап үтелгән сифаттардың барыһын да тип әйтерлек Урал образында табырға була. Ул – бар яуызлыкка каршы торорлок көскә әйә, кыйыу, әммә шул ук вақытта кызыу, ғәрсел, алдына куйған максаттарына өлгәшә торған батыр. Мәсәлән, эпос Урал батырзы, үзенә каһарманлығына ярашлы рәүештә, ғәзәттән тыш бәһлеуән-великан итеп һынландырған: Һомай һүззәре буйынса, Урал – зур кәүзәле батыр, йәғни алып («Һай, егетем, егетем, батыр-алып* икәнһең»).

Артабан Уралдың ғәләмәт көслә булыуы текста даими күзәтелә: ул Катил батшалығындағы таузаы үгеззе, батшаның зур дейеүзәй дүрт батырын еңә, йыландар батшаһы Кәһкәһеңә, Әзрәкәһеңә аждаһа-йыландарын, дейеүзәрен кыйрата. Ә инде ғәзеллек юллауы, бар кешелеккә, тәбиғәткә мәңгелек бүләк итеүе уны Алла дәрәжәһенә күтәрә. Хатта кайһы берзәре уға «ай, Аллаһ икәнһең» тип, икенселәре «Алла бирмәс ярзамды безгә егет башкардың, ил қаплаған яуыздың утлы яуын актардың» тип, ололап өндәшә. Һуңғы һулышынаса яуыз дейеү-аждаһалар менән көрәшәп үлгәс, халык уны хөрмәтләп ерләгәндән һуң, уның кәберенә һәр кем берәр ус тупрак һалғандан, «ул ерзә алтын булып киткән»дән, каһармандың шунса изгеләштерелеуән, Аллаға тиңләштерелеуән дә тойомларға була. Холконоң тағы бер яғы: ағаһы Шүлгән етмеш батман ауырлығындағы ташты алып ташлай алмаған сакта, Урал ғәрләһең ташты осора һуғып, күккә сөйә, йәғни ағаһының ташка көсө етмәүән түзеп карап тора алмай – ярзамға килә.

Үзенә артык ышаныуын ул үлер алдынан улдарына, бар халыкка үкенгән, үзен битәрләгән һымағырак әйтә:

«Яу тупларлык еремдә
Талай илем бар ине;
Кулдаш булыр илемдә
Батыр ирзәр бар ине.
Шулар кәзәрен белмәнем,
Батырлыкка маһайып,
Кәңәш короп торманым,
Яңғыз башым уйланым,
Уңмас юлды һайланым»³⁵.

Был юлдардың фәлсәфәһе һисек кенә батыр, көслә булма, ил эштәрен халык менән кәңәшләшәп эшлә, тигәнгә кайтып калған һымак.

Әсәрзә батыр образы ана шундай күп төрлө ыңғай һызаттар менән һүрәтләнгән. В.Г. Белинский батыр геройзар һақында: «Халык фантазияһы риүәйәт менән берлектә кеүәтле баһадир тыузыра, ул баһадирдың мифик образында халыктың үз образы һәм уның язмышы, символы күренә», – тип тә язған³⁶. Урал исеме һәр вақыт батыр эпитеты менән бирелә, ошо бер һүз уның бар асылын

³⁴ Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники/Е.М. Мелетинский. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – С. 423.

* Алып – төрөк һүзе, батыр. «Алып һүзе» – эпик батырзардың көрәш алдынан бер-берәһенә әйтә торған һүзе.

³⁵ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 135-се б.

³⁶ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений в 13 томах/В.Г. Белинский. – М., 1953. – Т.3. – С. 345.

күрһәтеп тора. «Борон башкорт һәм башка төрки халыктарында ла батыр ил-ырыузың данлыклы каһарманын, яу батырын аңлаткан шанлы исем. Улар ил, халык азаматтары буларак, дан-шөһрәт алған. Батыр исеме үзе менән дәрәжәһен, асыл заттар иерархияһында үз урынын да билдәләшкән. Борон яузарза еңеп сығыусы батыр икән, уға ниндәйзер хәрби башлык исемән дә алып килгән, үзе асыл заттар араһына ингән. Яуза еңеп зур ульялар(трофейлар) алып кайтһа, байып та киткән. Шулай исеме, дәрәжәһе, вазиһаһы, байлығы арткан»³⁷.

Шүлгән образы иһә Уралға каршы куйыла һәм, кире образ буларак, бары тик насар эштәр кылыусы, тар күнелле, дан-шөһрәт артынан кыуыусы итеп тасуирлана. Был һызаттар уның бар булмышында, йәшәйешендә, башкарған эштәрәндә һызатланыш тапкан. Ғөмүмән, эпоста яуыз заттарҙың исемдәрәнән үк уларҙың ниндәй икәнлектәрән аңларға була, мәсәлән, Кәһкәһә (ғәрәп һүзе) – шаркылдап көлөүсә, Зәркүм (ғәрәп һүзе – зәрк) – хәйләкәр, ике йөзлө кеше, Өзрәкә (ғәрәп һүзе) – тура мәғәнәһе: күгәрәү, зәңгәрләнеү тигәнде аңлата. З.Әминев билдәләүенсә³⁸, Катил – ул исем түгел, ә батшаның үтәгән функцияһын билдәләүсә атама ғына. Был персонаждарҙың исемән атауға борон башкорттарҙа, күрәһең, тыйыу(табу) булғандыр. Боронго ышаныузар буйынса, башкортка кайһы бер сирзәрзәң атамаһын әйтеү тыйылған, сөнки исемән әйтһең, ул сир шундук килеп етә, тип уйлағандар, һунарға барғанда йырткыстың исемән атау рәхсәт ителмәгән, һ.б. Ошо кағизә үлемгә карата ла кулланылған, шуға күрә теге донъя йәки, икенсә төрлө әйткәндә, үлеләр донъяһы персонажы буларак, Катил тип аталған персонаждың исеме эпоста әйтелмәй. Башкорт теленә Катил һүзе иран телле халыктар теленән «үлтерәүсә» мәғәнәһендә килеп ингән, Катил батша һүзбәйләнеше «үлтерәүсә батша» тигәнде аңлата. Күренеүенсә, эпоста батшаның исеме түгел, ә уның башкарған эштәрә күрһәтелә.

Ә коштар батшаһы Самрауҙың изге күнелле, ғәзел булыуын уның илендәге тормошто бәйән иткән өзөктән күзалларға була. Самрау, һомай исеме башкорт фольклорында ғына түгел, башка төрки халыктар ижадында ла йыш оспрай торған изгелекле мифик кош образы ул. Самрау һүзенә һәм образының килеп сығышын ғалимдар иран телдәре менән бәйләй. Күк батшаһы Самрау – Оло, Баш тәңре тигән мәғәнәһе аңлата³⁹. Айһылыу, Гөлөстан, Акбузат, Етегән исемдәре күк-йыһан исемдәрәнә бәйле космогоник караштарҙан тыуған исемдәр. Айһылыу исемненә килеп сығышына карата эпоста кыз үзе үк аңлатма бирә:

«Караңғы төн яктырткан,

Айзан тыуған бала инем»⁴⁰, –

ти ул. Ысынлап та, башкорт халкында, исемдәрзә «ай» һүзе күп булыуы баланың ғәзәттә төндә (айлы төндә) тыууына ишаралай. Төрки халыктарында матурлыкты ай менән сағыштырыу киң таралған. Алда әйтелгәнсә, Айһылыу – ай һылыуы, ай матуры. Кайһы бер төрки телдәрәндә (алтай, уйғыр) «ай» һүзе күсмә мәғәнәлә «матуркай» тигәнде белдерәү өсөн дә кулланыла.

Эпоста Изел, Яйык, һакмар исемдәре иһә шул атамалы йылғаларға барып тоташа. Яйык, Урал батыр менән үлеләр донъяһы батшаһы Катилдың исеме әйтелмәгән кызынан тыуған батыр. З.Г. Әминев, был геройҙы өйрәнәп, уны «донъяның төньяк тарафын һаклап тороусы, әзәм балаларына тереһыу бирәүсә

³⁷ Хәсәйенов Ф.Б. Күрһәтелгән хезмәт. – 54-се б.

³⁸ Аминев З.Г. Космогонические воззрения древних башкир/З.Г. Аминев. – Уфа: Башлингвоцентр, 2005. – С. 54.

³⁹ Хисамитдинова Ф.Ф. Башкорт мифологияһы. Белешмә-һүзлек/ Ф.Ф. Хисамитдинова. – Өфө: Ғилем, 2002. – 101-се б.

⁴⁰ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 116-сы б.

илаһ» тип атай(һинд-иран мифологияһында төньякты һәм көнбайышты кара төс аша, ә көньякты – ак төс, көнсығышты кызыл төс менән билдәләр булғандар, ә Яйык картатаһы Катил һәм әсәһе аша төньяк персонажы, улар иле «теге донъя»– үлеләр донъяһы, ә кара төс – үлеләр иле төсө. Көнбайышты – Шүлгәндең улы Һакмар, көньякты – Нөгөш, көнсығышты – Изел батыр һаклап торор булғандар). Себер кинлектәрендә йәшәүсе төрки телле халыктарза Яйык исемле катын-кыз затлы илаһ образының әлегә көндә лә һакланыуын билдәләп үтә»⁴¹.

Эпоста Йәнбирзе менән Йәнбикә, ғөмүмән, ерзә кешеләр токомон башлап ебәрәүсе буларак һүрәтләнә һәм уларзың исемдәре лә тәү кешеләр икәнлеген белдерә: Йәнбирзе – йән биреүсе ир, Йәнбикә – йән биреүсе катын. Улар башкорт ырыуларын башлап ебәрәүсе тәүкешеләр һәм тәүкаһарманға йән биреүсе демиургтар рәүешендә күзаллана. Урал менән Шүлгән исемдәренәң килеп сығышын һәм уларзың мәғәнәһен аңлатыуы кыйыныраҡ. Ғ.Б. Хөсәйенов, Урал исемен, бер-береһенә яҡын тезелеп, уралып яткан таузар исеменән алынғандыр, тип фаразлай. Башкорттар борон даръя уртаһында барлыкка килгән утраузы арал тип атар булғандар, арал исеме тора-бара фонетик яктан үзгәрәп, урал булып китеүе ихтималлығын да әйтә ул⁴². Һәр хәлдә, Урал батырзың исеме, уның батырзарса эшмәкәрлеге ошо таузар менән бәйлә. Шүлгән исеменәң сығышын А.М. Сағалаев Шу (Су, һыу) төрки һүзенәң Үлгән тигән мифик батырзың исемендә берләшеүенән тыуған, тип һанай⁴³. Ә «Шүлгән» һүзенәң этимологияһын Г.Х. Бохарова шүле – һыу, гән – хан, йәки һыу батшаһы (ханы) тип аңлата, сөнки был персонаж башкорт мифологияһында һәр ваҡыт һыу асты донъяһы батшаһы булып күзаллана⁴⁴.

Шулай итеп, эпоста исемдәр геройзарзың характерын асыу, эпостың эске мәғәнәһен һәм образлы тәбиғәтен тәрәнерәк аңлау өсөн зур әһәмәткә эйә.

Кулланылышы яғынан йыш булмаһа ла, әсәрзә метафорик эпитеттар за (ике троптың бергә кушылыуы нигезендә яһала) осрай: *һытык йөз, ак бәхет, кара урман, керһез уй, ак һүз, кара кайғы, күбәләктәй йән, асык яуап, ялкынлы уй, яман һыу, бакыр күз* һ.б. Был һүззәр эпос теленә ифрат бай тел материалы бирә.

«Урал батыр» эпосында **метафоралар** (метафора – ике әйберзәң үз-ара окшашлығына нигезләнгән йәшерен сағыштырыу)⁴⁵ әллә ни йыш кулланылып бармай, әммә осрай. Был хәл, моғайын, эпитет һәм сағыштырыуларзың өстөнлөк алыуынан киләләр. Ә.Н.Кирәйев тә үзенәң бер хезмәтендә «сағыу метафоралар кобайырзарға хас түгел» тип билдәләп үткәйне⁴⁶. Шулай за әсәр буйынса бер нисә миҫал табырға була. Мәҫәлән:

1.

«Ботактарын һайлаған

Һөйкөмлө ағас булғандыр»⁴⁷.

2.

«Һомай тигән кызымын,

⁴¹ Әминев З.Г. Башкорт халык ижадында Яйык образы/З.Г. Әминев//Ағизел. – № 3. – 1996. – 167-се б.

⁴² Хөсәйенов Ғ.Б. «Урал батыр» эпосының поэтикаһы /Ғ.Б. Хөсәйенов//Ватандаш. – 2003. – □ 9. – 139-сы б.

⁴³ Сағалаев А.М. Урало-алтайская мифология/А.М. Сағалаев. – 1991. – 68-69-сы б.

⁴⁴ Бохарова Г.Х. О происхождении мифотопонима «Шульган»/ Г.Х. Бохарова // Ватандаш. – 2003. – № 11. – С. 139-143.

⁴⁵ Әхмәтйәнов К.Ә. Күрһәтелгән хезмәт. – 138-се бит.

⁴⁶ Киреев А.Н. Некоторые художественные особенности кубаирского стиха/ А.Н. Киреев// Фольклор народов СССР. – Уфа, 1976. – С. 10.

⁴⁷ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 11-се б.

Алтын сәсем тараһам

Нурға илде күмәмен»⁴⁸.

3.

Кан эсергә укталған

Усал йөрәген бөтһөн»⁴⁹.

Миҫалдарзан күренеүенсә, тик фольклор эсәрзәрәндә генә таралған *һөйкөмлө агас, ынйы таяк, алтын сәс, усал йөрәк, һытык йөз, якшы уй, куш йөрәк, һылыу кош, яуыз ил* һ.б. кеүек метафоралар эсәрзәң телен байыта, уны халык ижадына ғына хас традицион образдар менән бизәй.

«Урал батыр» эпосында геройзы, уның таянысы булған толпарзы, шулай ук геройзың дошмандарын һүрәтләгәндә, улар менән көрәш майзандарын сағылдырған мәлдәрзә, мифологик вақытты күрһәткәндә һүрәтләү сараларының тағы бер үзенсәлекле төрө **гипербола** айырыуса күп кулланыла. Гипербола (грек һүзе – hyperbole – аштырып һөйләү) хәл-вақиғаны йәиһә каһарманды саманан тыш күпертеп, аштырып һүрәтләү сараһы. Гипербола ысынбарлыкты эпик сағылдырыуы төп принцип буларак, эпостың йөкмәткеһенә үтеп инеп башка һүрәтләү сараларының функцияларына ныклы тәҫир итә. Был алымды халык ижады эсәрзәрәндә, бигерәк тә эпос, әкиәт, легендаларза күп табырға була. Ерзә ғәзеллек һәм якшылык яуларзай батырзарын халык үзенә эсәрзәрәндә идеаллаштырып, шаштырып һүрәтләй. Тылсым ярзамында улар эсәрзә «һыуға төшһә, батмас, утка инһә, янмас, күренмәскә теләһә, һис бер йән дә күрәлмәс, дошман эзләһә, бер касан да табалмас» батыр булып күз алдына баһа.

Героик эпос – боронғо замандың халык аңындағы поэтик сағылышы, художестволы фантазиялә йәнләндерелгән тарих ул⁵⁰. Һәм, ниһайәт, фантастика гиперболаһыз булмай. Гипербола ярзамында батырзың «индәрзән-ин» сифаттарын, йәғни көсөн, кеүәтен, батырлығын йә иһә уның дошмандарының ин насар, аштырынлык, куркаклык, ялғанлык кеүек һызаттарын һүрәтләгәндә, уларзың образдарын аһу өсөн халык гипербола менән бик оһта эһ иткән. Мәсәлән, Катил образына игтибар итәйек. Уның һүрәтләнешә кайһы берзә гротескка (сатирик һәм юмористик шаштырыу) тартым. Яузылыктар ғына кылыуы, йөзәрләгән кыз һәм егетте үлемгә дусар итеүсә Катил эпоста шулай кәүзәләнә:

«Бураланған дөйәләй,
Канһыраған айыузай,
Күзенә кан һаузырып,
Күз кабағын тойзороп,
Ужар сәсәп, мат курып,
Кабан суска елкәлә,
Филдәй йыуан балтырлы,
Кымыз тулған һабалай,
Имәнес, йыуан корһаклы,

⁴⁸ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 18-се б.

⁴⁹ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 118-се б.

⁵⁰ Башкорт халык ижады: Тарихи кобайырзар, хикәйәттәр, иртәктәр/ Инеш мәкәлә, аңлат. һәм һүзл. авторы Н.Т. Зарипов. – Өфө: Китап, 2000. – 5 том. – 6-сы б.

Ужарынан бар халыктын

Башын ергә эйзереп,

Катил батша килгән, ти»⁵¹.

Ысынлап та, Катил батшаның тышкы киәфәте сатирик шаштырыу алымы ярзамында бик уңышлы һүрәтләнгән: бураланған дөйләй тигәндән килбәтһез зур кәүзәле йән эйәһе, күзенә кан һауған булыуы уның сикһез усаллығын, канһыраған айыузы хәтерләтеүен, елкәһенәң кабан сускаһыныкы кеүек йәмһез булыуын, балтырзарының филдәй йыуан, корһағының имәнәс зурлығы ла эзмә-эз тасуирланып, һызык өстөнә алына һәм үзенәң килбәтһезлегә менән укыусыла кире ассоциация тыуыра.

Эпоста зур кәүзәле, өсәрзән ун икегә тиклем башлы дейүзәр, уларзың куркыныс кәүзәләре, койроктары менән генә һуккан сакта ла бар донъяны һелкетеп, кая-таштарзы онтап һалыуы, күкте утка сорнап, бар ерзе һыузан бақтырыуы гипербола ярзамында һүрәтләнә.

Уралдың Катил үгеҙе һәм уның батырзары менән көрәше батырзың сиктән тыш көслә булыуына ишаралай. Бына, мәсәлән, эпоста егеттең үгеҙ менән көрәше һисек һүрәтләнә:

«Урал батыр буған, ти

Мөгөзәнән алған, ти.

Тырышкан, ти, үгеҙ зә,

Тырмашкан, ти, үгеҙ зә,

Ыскыналмай Уралдан,

Тубығынан баткан, ти;

Көсөргәнәп тырышкас,

Ауызынан үгеҙзән

Кап-кара кан аккан, ти;

Өскө теше төшкән, ти,

Үгеҙ хәлһезләнгән, ти,

Сәсәп әлһерәгән, ти»⁵².

Катил батшалығында, донъяны дер һелкетеп тоткан үгеҙзә ендереп, халык батыр егеттең шундай зур көскә эйә булыуын гипербола ярзамында күрһәтә.

Беззән карашка, гипербола уңышлы кулланылған тағы бер момент бар: Кояш кызы һомай, үзенә йәр итеп, уға тип инселәгән Акбузатты үзенә буйһондороп, 70 батман ауырлык ташты күккә сөйә алған егетте генә һайлаясағын белдереп, оло майзан йыя. һомайға күзе төшөп йөрөгән Шүлгән ат ауызлыкклау түгел, хатта ташты урынынан да кузғата алмаған, ә Урал, һынаузан да бигерәк, ағаһының бар халык алдында шундай гәрлеккә калыуына йәнә көйөп, 70 батман ауырлык ташты:

«Йозроклап һуккан, ти, –

Таш тәгәрәп киткән, ти, –

⁵¹ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 29-сы б.

⁵² ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 36-сы б.

Урал алған кулына,
Ташты аткан һауаға, –
Таш киткән, ти, атылып,
Күрер күззән юғалып»⁵³.

Батыр бары кискә табан ғына ергә кабаттан төшөп килгән ташты һыңар кулы менән генә тотоп алып, кире Өзрәкә иленә осора. Был эпизодта, беренсенән, гипербола ярзамында эпик геройдың көсө күрһәтелһә, икенсенән, Урал үзенең ағаһына капма-каршы куйыла һәм, ғөмүмән, эпос буйына Урал менән Шүлгәндең, беренең ере, иле өсөн батырзарса көрәше, икенсенең тик үзе өсөн генә йәшәгәнлеге, киң антистик контрастык менән бирелә.

Шулай ук эпик әсәрҙәрҙә көс-күәт менән бер рәттән вақыт арауығы ла саманан тыш шаштырып һүрәтләнә. Батырзар үзәренең «елдәй етез Акбуз»зарында йәиһә таякты ат итеп, «күз асып йомғансы», бараһы ерзәренә барып етә:

«Бер таякка менгәндәр,
Былар юлға сыжкандар,
Таузар ашып киткәндәр,
Күз асып, күз йомғансы
Былар кайтып еткәндәр»⁵⁴.

Башкорт эпосында бер әсәрҙән икенсе әсәргә күсеп йөрөгән юлдарзы, поэтик деталдәрҙе, мотивтарзы фольклористика фәнендә «дөйөм урындар», «эпик клише» йәки «трафареттар» тип атап йөрөтәләр. Персонаждарзы һүрәтләгәндә улар мөһим урын алып тора, сөнки бында сағыштырыулар за, эпитеттар за, гиперболалар за бик ошта кулланыла һәм улардың теге йәки был эпик әсәргә килеп инеүенә халык ижады әсәрҙән башкарыуы сәсәндәр сәбәпсе булған тип карарға көрәк. Халықтың уй-фәкерен, ақылын төйнәгән сәсәндәр үзәре ижад иткәндә лә, бүтәндәр ижад иткәндә башкарығанда ла әзер поэтик деталдәрҙе, һүрәтләү сараларын, портреттарзы, айырым юлдарзы, эпизодтарзы, мотивтарзы кулланып, әсәргә эпик колорит өстәй. Был кабатлаулар, бер яктан, фәкерҙе үстөрөп ебәрәүгә булышлык итһә, икенсе яктан, хәл-вакиғалардың үз-ара вақыт арауығы үтә артып киткән эпизодтарзы бер-беренең бәйләп алып китер өсөн дә ярзам итәләр. «Дөйөм урындар» ғәзәттә алыш барған майзандарзы, геройлардың тыуып-үскән ерзәрен, шул ерҙең тәбиғәтен һүрәтләгәндә, персонаждардың хәл иткес хәрәкәттәрен, кылыктарын тасуирлағанда йыш кулланыла. Батырлардың дошман менән осрашқан мәлдә, бер-беренең яуға сакырғанда йәиһә батырдың ат һайлаған йәки атка эйә булыу өсөн королған майзандарҙағы алыш мәлдәренә бәйлә формулалар за эпостарҙа мөһим урын биләй.

Урал батырға алышырға тура киләсәк яуыз Катил образының эпоста биреләү йәки һүрәтләнеү рәүешә. Катилдың яуызлығын асыр өсөн эпос эстетикаһында өстапкырлык эзмә-эзлеклекле принцибы һәм ситләтеп, кинәйәләп һүрәтләү үзенсәлекле кулланыла:

- 1) карсык һөйләүе аша;
- 2) карт һөйләүе аша;
- 3) Урал батырдың үз күзәре менән күрәүе.

⁵³ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 98-се б.

⁵⁴ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 83-се б.

Шулай ук Урал батырға үзенең ниндәй максат менән юлга сығыуын, үзенең кем икәнлеген өс тапкыр рәттән бәйән итергә тура килә. Эпоста бер нимә хақында һәм бер үк образ, бер үк хәлдәр хақында өс тапкыр һөйләнелгән урындар ныклы формулаға һәм үзенсәлекле стилистик алымға әүрелгән. Ошоға бәйле сәсәндәрзең һөйләү кеүәһе артып, укыусының бар иғтибары әсәрзә бәйән ителәсәк вакиғаның мәһимлегенә тыңлаусыны әзерләй.

Ғәзәттә, батырзарзың алышы өс компоненттан тора: батырзарзың осрашыуы, уларзың диалогы, алыш барған мәлдә һүрәтләү һәм батырзың еңеүе. Был мотивтарзың һәр береһе әсәрзә айырым йәһә бер бөтөн эпизод рәүешендә лә килергә мөмкин. Бындай алым бөтә героик эпик әсәрзәргә лә хас. Мәсәләһ, «Урал батыр»за батырзың алыш мәлен карайык. Үз илендәге йоланы үтәүзән баш тартқан Уралға каршы Катил батша дүрт батырын сығара. Батырзар Уралға килеп:

«Алышкамы, тартышка? –

Һайла берзе, – тигән, ти».

Уралдың батырзарға яуабы:

– Үзегез әрәм бумағыз,

Үзегеззән көслөрәк

Берәй хайуан һайлағыз»⁵⁵.

Был диалогтан күренеүенсә, үзенең көсөнә ышанған батыр каршы яктан алышка көслөрәк берәй хайуан сығарыуы талап итә һәм артабан, әсәрзән күренеүенсә, ул «таузай үгез» менән көс һынаша. Һөзөмтәлә алыш Урал батырзың Катилды, уның дүрт батырын, үгезен еңеүе менән тамамлана.

«*Ай үсәһен көн үскән*», «*ай киткән, ти, йыл киткән, ти*», «*ай, алышкан, ти, йыл алышкан, ти*», «*күп һыузарзы кискән, ти, күп таузарзы ашкан, ти*», «*бергә киткән, ти былар, күп ер үткән, ти, былар*», «*юлга сығып киткәндәр, таузар ашып үткәндәр*», «*күз асып, күз йомғансы, былар кайтып еткәндәр*», «*көн һуғышкан, ти, Урал, төн һуғышкан, ти, Урал*» тибындағы, әкиәттәрзә калыплашқан әкиәти вақыт берәмектәре лә сағылып кала эпоста. Һәм улар вақыт, арауыкты үзенсәлекле формала биреү менән бер рәттән, әсәрзең эпик телен байыта һәм матурлай.

Алда күрһәтелгән һүрәтләү сараларынан тыш, эпос стилиндә зур урын алған халык һөйләшенә иғтибар итәйек. Эпос халыктың йәнле һөйләү теленә хас булған **һүззәргә, һүзбәйләнештәргә, әйтемдәргә, мәкәлдәргә** бай. Мәсәләһ: *кеше-мазар, донъя-мазар, каскан-бошкан, мыр-мазар, кыз-кыркын, ир-ат, карт-корзар, хәл-әхүл, ир-кол, кош-корт, ир-батыр, уйлап-нитеп тормайынса, койон-дауыл, кыран-яран, ауырыу-сырхау, аз-маз, йөзө-башы* кеүек һәм башка бик күп парлы(кушарлы) һүззәр әсәр теленең халыксанлығына ишаралай. Телсә ғалимдар фекеренсә⁵⁶, парлы һүззәр күп халыктар телендә иң боронго катламға карай.

Ә инде эпостағы күп һанлы мәкәл, әйтемдәр, тапкыр һүззәр, афоризмдар әсәрзең тел байлығын тулыландырыусы, текстың эмоциональ-экспрессив мөмкинлектәрен киңәйтеүсә әһәмиәтле сара булып тора. Мәсәләһ:

«Күккә лә осор – якшылык,

Һыуға ла батмас – якшылык,

⁵⁵ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233. – 34-се б.

⁵⁶ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка/Н.К. Дмитриев. – М.–Л., 1948. – С. 74. Дегтярева Т.А. Пути развития современной лингвистики/Т.А. Дегтярева. – М.: 1964. – Т.3. – С. 136.

Утка ла янмас якшылык,
Телдән дә төшмәс – якшылык,
Бары эшкә баш булыр,
Үзеңә лә, кешегә
Мәңге йәшәр аш булыр»⁵⁷.

Әйтелгән һүзәр кобайыр теленең күркәмлеген, поэтикаһының аһәңлеген билдәләй, тыңлаусыға эстетик зауык бирә, әсәрзе халыксан итә. Был фекер – бар халыктарға ла хас якшылык менән яманлык проблемаһы – күпселек башкорт халык мәкәлдәрәндә кулланыла. «Гөмүмән, мәкәлдәр һәм уларға окшаш тапкыр һөйләмдәр менән фекер йөрөтөү – кобайырзар өсөн хас алым. Ихтимал, бөгөнгө халык мәкәлдәрәнең кайһы берзәре кобайырзарзағы ана шул тапкыр һөйләмдәргә, афоризмдарға кайтып калалыр за»⁵⁸. Тюрколог Ж.Ф. Кейекбаев билдәләүенсә, «мәкәл һүзе башкорт теленә килеп кергәнгә тиклем, боронго башкорт телендә уның мәғәнәнән биргән төрлө һүзәр (терминдар) кулланылған, тип карарға кәрәк; мәсәлән, бабайзар һүзе, боронғолар һүзе, тапкыр һүзәр һәм, ахыр сиктә, әйтемдәр»⁵⁹.

«Икегез зә баламһыз, күзебеззең караһығыз», «якшыны эскәне һыу булыр – яманды эскәне ыу булыр», «тел өстөндә тел куймай», «батырзан ир тарыкмас», «намыс тапар ир булһа, өмөтө булмас көнөнән; ил быуынын һанаған, көнөн айырмаз төнөнән», «атанан күреп, ук юнып, өлкәндән күреп, яу кырып», «батыр атанан кот йыйған, матур әсәнән һөт имгән» һ.б. тәрән мәғәнәле тапкыр һүзәр бөгөн дә халықтың йәнле һөйләү телендә лә, әзәби ижадта ла айырым мәкәл булып киң таралған. Тапкыр һүзәрзең, мәкәл, әйтемдәрзең эпоста киң кулланылыуынан халык акылының ни тиклем тәрән һәм зирәк икәнәнлеген, боронго ата-бабаларыбыздың теленең ни тиклем бай булыуына инанабыз.

Эпоста ара-тирә синоним, антоним кеүек саралар за осрай. Мәсәлән:

«Икәүзән-икәү шул ерзә
Башлап гөмөр һөргәндәр,
Тора-бара у икәү
Ике уллы ла бугандар.
Шүлгән буған олоһо,
Урал буған кесеһе;
Бүтән кеше күрмәйсе,
Тик йәшәгән дүртәүһе,
Донъя-мазар йыймаған,
Кашык-аяк тотмаған,
Казан асып, ут яғып,
Алар донъя көтмәгән»⁶⁰.

⁵⁷ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 130-сы б.

⁵⁸ БХИ. 1 том. 1954. – 1-се б.

⁵⁹ Кейекбаев Ж.Ф. Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы/ Ж.Ф. Кейекбаев. – Өфө, 1996. – 227-се б.

⁶⁰ ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 2-се б.

Был миҗалда «гөмөр һөргәндәр», «ике уллы ла булгандар», «йәшәгән», һәм «донъя-мазар йыймаган, кашыгаяк тотмаган, казан асып, ут ягып, алар донъя көтмәгән», һүзәрә һәм һүзбәйләнештәрә синонимик мәғәнәгә эйә булып, был карт менән карсыктың ғүмер итеү рәүешен бәйән итә. Йәниһә эпоста *көнөн-төнөн, утын-һыуын, эреһе-вағы, осо-кырыы, уйын/көлкө* – *илау/һыктау* кеүек антоним ишле куш һүзәр образлылык тыузырыуза, кобайыр динамикаһын сағылдырыуза мөһим роль уйнай. «Йоланан да куркмайым, үлемдән дә өркмәйем», «кан илаган әсәләр, һыктап торған аталар», «комһарланып, таш төйөп», «барыһы ла күккә баккан, ти», «барыһы ла карашкан» кеүек лексик синонимдар ярзамында геройзарзың физик хәл-торошо һүрәтләнә.

Рифмаларзың эпосты йәнле һөйләү теленә якынайткан бик үзенсәлекле төрзәрә осрай:

1. «Йырткыс йәнлек *тотто иһә*,
Йәнлек иркәк *булды иһә...*»
2. «Үлем килә *калды иһә*,
Килеп кулын *һалды иһә*».
3. «Һомайзы ла *көтмәйсе*,
Самрауға ла *әйтмәйсе...*»
4. «Кайғы бақты *йөзөнө*,
Миңдәр бақты *битенә...*»
5. «Миңә һөйлә *серенә*,
Миңә әйт һин *барыны*».

Эпоста шулай ук, кобайыр жанрына хас стилистик алым буларак, **кабатлаузар** йыш осрай. Ғилми әзәбиәттә кабатлау шиғри телмәргә хас стилистик алымдарзың береһе, шиғырзағы айырым һүзәрзәң мәғәнәүи әһәмиәтен арттырыу һәм шиғри ритм һаклау өсөн кулланыла⁶¹. Кабатланған һүзәр юлдарзың башында ла, азағында ла килеүе күзәтелә. Мәсәлән:

1. «*Утка* каршы *ут булыр*,
Һыуға каршы *һыу булыр*,
Елгә каршы *тау булыр*
Яуға каршы *яу булыр...*»⁶²

Был поэтик кабатлаузар тасуирлау функцияһын үтәп, юлдарзың бөтөнләгөн тәьмин итә, төп фекерзе конкретлаштырып бирә.

Шулай итеп, башкорт халкының эпосы «Урал батыр» башкорт йәнле һөйләү телмәрен, гипербола, синоним, антоним, гротеск, кабатлау һ.б. күп сараларзы үзәндә туплаған бай стиллә әсәр булып тора. Эпостағы теге йәки был һүрәтләү сараһы ул үзмаксат, телде бизәү өсөн генә кулланылған һүз түгел, ә эпостың идея йөкмәткәһен, образдарын тәрәнерәк һәм анығырак асыу, артабанғы үсешен күрһәтеү өсөн ярзам итә. образдарын тәрәнерәк һәм анығырак асыу, артабанғы үсешен күрһәтеү өсөн ярзам итә.

⁶¹ Галин С.А. Тел аскысы халыкта. Башкорт фольклорының аңлатмалы һүзлеге/ С.А. Галин. – Өфө: Китап, 1999. – 2-се баһма. – 133-сө б.

⁶² ҒА, ф. 36, оп. 12, д. 233.– 128-се б.

Әзәбиәт

АМИНЕВ, З. Г. (2005). Космогонические воззрения древних башкир/З.Г. Аминев. – Уфа: Башлингвоцентр.

Башкорт халык ижады: Тарихи кобайырзар, хикәйтәр, иртәктәр/ Инеш мәкәлә, аңлат. һәм һүзл. авторы Н. Т. Зарипов. – Өфө: Китап, 2000. – 5 том.

БЕЛИНСКИЙ, В. Г. (1953). Полное собрание сочинений в 13 томах/В.Г. Беленский. – М., – Т. 3.

БУХАРОВА, Г. Х. (2003) О происхождении мифотопонима «Шульган»/ Г.Х. Бухарова // Ватандаш. – № 11. – С. 139-143.

БХИ. 1 том. 1954..

ВЕСЕЛОВСКИЙ, А.Н. (1989). Историческая поэтика/А.Н. Веселовский. – Москва.

ГА, ф. 36, оп. 12, д. 233.

ГАЛИН, С. А. (1999). Тел аскысы халыкта. Башкорт фольклорының аңлатмалы һүзлегә/ С.А. Галин. – Өфө: Китап.– 2-се басма.

ГОРДЛЕВСКИЙ, В. (1909). Из наблюдений над турецкой песнью. Оттиск из этнографического обозрения. – Кн. 79.

ДМИТРИЕВ, Н. К. (1948). Грамматика башкирского языка/Н.К. Дмитриев. – М.–Л.

ДЕГТЯРЕВА Т. А. (1964). Пути развития современной лингвистики/Т.А. Дегтярева. – М.: – Т. 3.

ӘМИНЕВ, З. Г. (1996). Башкорт халык ижадында Яйык образы/З.Г. Әминев//Ағизел. – № 3.

ӘХМӘТҮЙӘНОВ, К. Ә. (2003). Әзәбиәт теорияһы/К.Ә. Әхмәтйәнов. – Өфө: Китап.– 3 басма.

КЕЙЕКБАЕВ, Ж. Ғ. (1996). Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы/ Ж.Ғ. Кейекбаев. – Өфө.

КЕКИЛОВ, А. (1975). Сөз сырлары/А. Кекилов. – Ашгабат: Ылым.

КИНЬЯБУЗОВА, А., ХАЗИЕВ, В. (2003). Космос и хаос в башкирской мифологии/ А. Киньябузова, В. Хазиев//Ватандаш. – 9.– С. 182.

КИРЕЕВ, А. Н. (1976). Некоторые художественные особенности кубаирского стиха/ А.Н. Киреев// Фольклор народов СССР. – Уфа. – С. 10.

КОВАЛЬСКИЙ, Т. Исследование о форме поэзии тюркских народов. Фонды Отделения общественных наук при АН Киргизской ССР, инв. № 171.

КОРШ, Ф. Е. (1909). Древнейший народный стих турецких племен/Ф.Е. Корш. – СПб.

КУН, Н. А. (2000). Легенды и мифы древний Греции/Н.А. Кун. – СПб.: Кристалл.– С. 115.

КЫДЫРБАЕВА, Р. З. (1980). Генезис эпоса «Манас»/Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим.

МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. (1968). «Эдда» и ранние формы эпоса/Е.М. Мелетинский. – М.: Наука, 1968.

МЕЛЕТИНСКИЙ, Е.М. (1963). Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники/Е.М. Мелетинский. – М.: Изд-во вост. лит.

МОКИЕНКО, В. М. (1986). Образцы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии /В.М. Мокиенко. – Л.

ПЕРВОВ, П. Д. Эпитеты в русских былинах. Оттиски из «Филологических записок» за 1901 и 1902 г/П.Д. Первов. – Воронеж. – 44 с.

ПОЦЕЛУЕВСКИЙ, А. П. (1943). Метрика произведений Махтум-Кули/А.П. Поцелуевский. – Ашхабад: Совет адабияте. – № 4-5.

ПРОПП, В. Я. (1958). Русский героический эпос/В.Я. Пропп. – М.– 2-ое изд.

РАДЛОВ, В. (1870). Предисловие к книге «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири, Джунгарской степи»./В. Радлов. – СПб: Киргизское наречие– Ч. 3. – С. 13-26.

САГАЛАЕВ, А. М. (1991). Урало-алтайская мифология/А.М. Сагалаев.

ХӘКИМОВА, В. Ш. (1994). Башкорт халык ижады әсәрзәрәндә сағыштырыулар / В.Ш. Хәкімова // Туған тел һәм әзәбиәт: конф. тезис. – Өфө.

ХИСАМИТДИНОВА, Ф. Ф. (2002). Башкорт мифологияһы. Белешмә-һүзлек/ Ф.Ф. Хисамитдинова. – Өфө: Ғилем.

ХӨСӘЙЕНОВ, Ғ.Б. «Урал батыр» эпосының поэтикаһы /Ғ.Б. Хөсәйенов//Ватандаш. – 2003. –9. – 129-150-се б.

ХӨСӘЙЕНОВ, Ғ. Б. (2003). Башкорт халкының рухи донъяһы/Ғ.Б. Хөсәйенов. – Өфө: Китап.

ХУСАИНОВА, Г. Р. (2000). Поэтика башкирских сказок/Г.Р. Хусаинова. – М.

MANAS DESTANINDA (S. OROZBAKOV) ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE ÖZGÜ GRAMER ÖZELLİKLERİ

*Nurdin USEEV**

Özet

Dünyanın en büyük destanı olarak bilinen Manas Destanı, Kırgızların millî kimliğini oluşturmada çok önemli bir rol oynayan kültürel olgudur. Çünkü söz konusu destan halkın tarihini, kültürünü, dünya görüşünü, halkın millî seviyedeki amaçlarını yansıtan bir eserdir. Özellikle Eski Türk kültürünü yansıması açısından bilim adamları tarafından bir ansiklopedi olarak değerlendirilmiştir. Üstelik, S. Orozbekov varyantında Manas'ın diline Türkü til, Türkçe denilmektedir. Yani söz konusu destanın Türklüğün ortak kültürel mirası olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Manas Destanında Kırgızlara komşu Türk topluluklarının dil özelliklerinin bulunması beklenmektedir. Gerçekten de Manas Destanında Kazak, Özbek Türkçesine ait bazı gramer özelliklerinin yer aldığı tesbit edilmiştir. Örneğin, Manas Destanında şimdiki zaman için Kazak Türkçesine özgün olan -Xr eki kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Manas Destanı, Çağdaş Türk Lehçeleri, Türk halkları, Kazak Türkçesi, Gramer Özellikleri.

GRAMMAR FEATURES OF CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS IN MANAS EPIC

Abstract

The Manas epic, known as the world's greatest epic, is a cultural phenomenon that plays a crucial role in creating the Kyrgyz national identity. Because this epic is a work that reflects the history of the people, the culture, the world view, the aims of the people at the national level. It has been regarded as an encyclopedia by scientists in terms of reflecting the ancient Turkish culture in particular. Moreover, in S. Orozbekov's variant, the language of Manas is called Turkic til, Turkish. In other words, it was emphasized that the epic is a common cultural heritage of Turkic world. In this context, it is expected that the language characteristics of Turkic nations neighboring Kyrgyz are expected to be found in Manas Epic. Indeed, it has been found that some grammatical features of the Kazakh, Uzbek Turkic languages are included in the Manas Epic. For example, in the epic of Manas, is used suffix -Xr for the present time which is unique to Kazakh language.

Key Words: Manas Epic, Contemporary Turkish Dialects, Turkish Peoples, Kazakh Turkish, Grammatical Features.

Giriş

Ö. Çobanoğlu tarafından “Türk epik destan geleneği evreninin kutup yıldızı olan Oğuz Kağan Destanını yeryüzüne ve bugüne bağlayan altın kazık” olarak değerlendirilen (2017: 13) Manas Destanının dili de ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü Manas Destanının dili Kırgız Türkçesinin tarihî devrelerinin özelliklerini içinde barındıran ve XIX. yüzyıldaki Kırgızların tamamının dilini yansıtan bir destandır (Oruzbaeva, 2004: 165-167). Üstelik, Manas Destanının S. Orozbekov varyantında destanın, destan kahramanlarının diline Türküçö, Türkü til, Türki til, Türk til, Türktün tili, Türkünün tili denilerek söz konusu destanın sadece Kırgız Türklerinin

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, KIRGIZISTAN, el-mek: nuruseev@mail.ru

değil, bütün Türk boy ve topluluklarının tarihini, kültürünü, inancını ve millî kimlik duygusunu kapsayan bir ansiklopedi özelliği taşıyan bir eser olduğunu göstermektedir (Useev, 2016a: 204, 222).

Destanın metninde Çağdaş Kırgız Türkçesinin edebî dilinde bulunmayan bazı dil özelliklerinin bulunduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu özelliklerin bir kısmı arkaik unsurlardır. Örneğin, Manas Destanının Cusup Mamay varyantındaki arkaik kelimeleri ele alan M. Rakımbek Uulu'nun doktora tezinde 1000'e yakın arkaik kelime tespit edilmiştir (Rakımbek Uulu, 2010). Bazı özellikler de tarihî Türk lehçelerine aittir. Mesela, tarihî Türk lehçelerinde *güç*, *kuvvet*, *güzel* anlamında geçen **türk** kelimesi bugünlerde sadece Manas Destanında *büyük*, *güzel* anlamlarında varlığını korumuştur (Useev, 2016b, Useev, 2017). Manas Destanındaki Kırgız Türkçesinin edebî dilinden farklılık gösteren dil özelliklerinin bir kısmı ise Kırgız Türkçesinin ağızları aracılığıyla ya da doğrudan çağdaş Türk lehçelerinden edinilen özelliklerdir. Makalemizde işte bu özellikler ele alınmıştır.

1. Şimdiki Zaman –Xr Eki

Kırgız Türkçesi ile ilgili çalışmalarda şimdiki zaman basit şimdiki zaman ve birleşik şimdiki zaman olarak ikiye ayrılır. Basit birleşik zaman asıl fiile ya da **cat-**, **cür-**, **otur-**, **tur-** yardımcı fiillerine **-X** zarf fiil ekinin getirilmesi ile yapılır: Eki cigit çaldın eki çağında **otur-a-t** (*İki yiğit ihtiyarın iki yanında oturuyorlar*) (A. Tokombaev); Şaarda **tur+a+m** (*Şehirde oturuyorum*) (Kudaybergenov vd., 1980: 387-388). Birleşik şimdiki zaman asıl fiile **-Xp**, **-X** zarf-fiil eklerinin, **cat-**, **cür-**, **otur-**, **tur-** yardımcı fiillerine **-X** zarf-fiil ekinin getirilmesi ile yapılır: Men kubanıçımdan **çaş-ıp otur-a-m** (*Ben sevincimden ağlıyorum*) (A. Tokombaev); terezeden biröo **kar-ap tur-a-t** (*Camdan birisi bakıyor*) (M. Elebaev) (Kudaybergenov vd., 1980: 392-393). Manas Destanında da şimdiki zaman bu şekillerde yapılmıştır:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 324-325, 8138-8143. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Tizelerin tayanıp, Tiktep cerge karaşat , Başın cerge eki urup, Baarı koop tik turup, Kün batışka karaşıp, Kübüröşüp kalışat ,	<i>Dizlerine dayanıp, Yere bakıyorlar, Başlarını yere iki vurup, Hepsi kalkıp dik durup, Gün batısına bakarak, İçlerinden konuşuyorlar</i>
S. Orozbekov, II. kitap, s. 260, 11440-11442. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Közü calın canganday, Kele catat bu kaapır, Kaçırıp kaman çalganday.	<i>Gözü ateş yanar gibi, Geliyor bu kafir, Saldırmış domuz gibi.</i>

Destanda hem birleşik şimdiki zaman, hem de sıradan şimdiki zaman için Kırgız Türkçesine özgün olan şekilden başka **-Xr** şeklindeki farklı bir ek de kullanılmaktadır:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 85, 92-95. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Esi çok kaday katınsın, Esirgen kaday kaapırsın? Erteli keçti men çıksam Elkim üydö catırsın	<i>Aklı yok nasıl kadınsın, Kin taşıyan nasıl kafırsın? Sabah ve akşam ben çıksam Serbest evde yatıyorsun</i>
S. Orozbekov, I. kitap, s. 311, 7624-7625. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Özgöçö külük Çabdar at Öksütüp ketip baratır ,	<i>Çok yürük Çabdar at Mesafeyi azaltarak geliyor</i>
S. Orozbekov, II. kitap, s. 181, 7740-7742. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Dagalak curtu baarınar, Körüp tursuğ közümdü, Ugup tursuğ sözümdü,	<i>Dagalak halkı hepiniz Görüyorsunuz gözümü, Dinliyorsunuz sözümü,</i>

T. Şarşenbek Uulu, Manas Destanındaki ağız özelliklerini ele alan çalışmasında bu eki morfolojik ağız özelliği olarak değerlendirmiştir. Çünkü söz konusu ek Kırgız Türkçesinin Çatkal, Talas, Çüy, Celal-Abad govorlorunda bir ağız özelliği olarak geçmektedir (2014: 53). Gerçekten **-Xr** şeklindeki şimdiki zaman eki Kırgız Türkçesinin Talas govorunda çok kullanılmaktadır (Abduldaev, 1966: 62). Talas govorunun konuşulduğu Talas İl'i coğrafik bakımından Kazakistan'a yakın olduğu için söz konusu govorun birçok özelliği Kazak Türkçesinden etkilenmiş dil özellikleridir. Kazak Türkçesinde ise şimdiki zaman **-Xr** eki ile yapılmaktadır: Ol hat **cazip otır** (*O mektup yazıyor*) (Balakaev vd., 1962: 337). Aynı ek Hakas Türkçesinde de şimdiki zaman eki olarak kullanılır (Arıkoğlu, KTLG, 2006: 338). Destanın I. kitabının Giriş bölümünü yazan R.Z. Kıdırbaeva, Manas Destanında şimdiki zaman için Kazak Türkçesine özgün olan **-Xr** ekinin kullanıldığına dikkat çekerek şunları belirtmektedir: *manasçılardan 'baratır' fiilini kullanması sadece destanda gözüktür. Mısraların kafiyesini sağlamak için de kullanılmıyor. Sadece söylenmekte olan metnin anlamına göre kullanılır. Örneğin, Kırgız, Kazakların Kalmuklara yaptığı saldırılar anlatılırken çok söylenir* (S. Orozbekov, I.kitap, s. 10). Demek ki söz konusu ek destanda sadece stilistik amaçla değil, metnin içeriğine göre de geçerek Kırgızlar ile Kazakların düşmanlara karşı birlikte savaşmalarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla destanda şimdiki zaman için bazen **-Xr** ekinin kullanılmasını hem ağız özelliği, hem de Kazak Türkçesinin etkisi olarak değerlendirebiliriz.

2. Şimdiki Zaman –dX Eki

Türk dilinde şimdiki zaman yapan **tur-** yardımcı fiili Kırgız Türkçesinde, III. şahısta artık ekleşmiştir: Kez-kez brigadirdin bakıldagan ünü **ugul-at** (*Bazen brigadirdin (çalışanlara bakan kişi) yüksek sesi duyuluyor*) (N.Baytemirov) (Kudaybergenov vd., 1980: 387). Manas Destanında da şimdiki zamanın III. şahıs çekimi bu şekildedir:

S. Orozbekov, III. kitap, s. 274, 12907-12909. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Katın-bala çırkırıp, Kaçıp barat kaapırlar Kök-Adırda çurkurap.	<i>Kadın-çocuk gürültü yapıp ağlayıp, Kaçıp gidiyorlar kafirler Kök-Adır'da gürültü yapıp ağlayıp.</i>
S. Orozbekov, VI. kitap, s. 106, 3525-3528. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kögörgön kiye çöp turat, Türdüü cıgaç bu turat, Tozoku dep bizdi ayıp, Çantuular mintip kuturat.	<i>Yeşermiş kiye ot duruyor, Türlü ağaç bunlar duruyor, Tozoku (cehhenemci) diye bizi söyleyip, Çantuular böyle kuduruyor.</i>

Bununla birlikte Manas Destanında şimdiki zamanın III. şahıs çekiminin **-adı, -edi, -(y)di, -(y)dı** şeklindeki, Kırgız Türkçesine özgün olmayan türü de bulunmaktadır:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 108, 738-741. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Aritıp Cakıp karadı, Ak-Ötök degen aralga, Arasında kara suu, Attatıp ötüp baradı.	<i>Uzağa Cakıp baktı, Ak-Ötök adlı adaya, Ortasında kara su (küçük nehir), Atlatıp geçip gidiyor</i>
S. Orozbekov, IV. kitap, s. 285, 12960-12964. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Toskongo Bakay turabı, Kalgan nayzasına da Cana kılıç uradı, Aliginin nayzası Altı bölünüp turadı.	<i>Korunduğuna Bakay bakar mı, Sağ kalan mızrağına da Yine kılıç vuruyor, Obürünün mızrağı Altiya kırılıp kalıyor.</i>

Gördüğümüz gibi destanda şimdiki zamanın III. şahıs çekiminin **-adı, -edi, -(y)di, -(y)dı** şekli birçok yerde geçmektedir. Söz konusu ek Kazak, Özbek, Uygur, Karaçay-Malkar Türkçelerinde aktif bir şekilde kullanılan çekim ekidir (KTLG, 2006: 129-131, 134). Dolayısıyla **-adı, -edi, -(y)di, -(y)dı** ekini genel Türk dili özelliği olarak ele alabiliriz. Çünkü bu ek Kırgız Türkçesinde kullanılmayıp başka Türk lehçelerine ait olan ve sadece Manas Destanında geçen bir ektir.

3. +nI Yükleme Hali Eki

Kırgız Türkçesinde yükleme hali III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra **+n** şeklinde gelir: **at+i+n** (adını), **til+i+n** (dilini), **ata+sı+n** (babasını), **ini+si+n** (kardeşini), **kız+darı+n** (kızlarını), **ata+ları+n** (babalarını) (Kasapoğlu Çengel, 2005: 168, Kудaybergenov vd., 1980: 191). Ancak destanın birçok yerinde yükleme hali eki III. şahıs teklik ve çokluk iyelik ekinden sonra yukarıda anlatılandan farklı olarak **+nX** eki ile yapıldığı görülmektedir:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 98-99, 475-478. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bay Cakıp ayttı tüşünü Baybiçe bildi uşunu. 'Kondurat eken kudayım Başına döölöt kuşunu '.	<i>Bay Cakıp anlattı rüyasını, Hanımı bildi şunu. 'Konduracakmış Tanrım Başına devlet kuşunu'.</i>
S. Orozbekov, IX. kitap, s. 678, 2984-2987. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Baatır Bakay cığıptır Küşkö kandın tuusunu , Adam uulu körböşün Keseliktin çuusunu .	<i>Baatır Bakay yere yıkmış Küşkö Han'ın bayrağını, İnsan oğlu görmesin Keselik'in gürültü ve kötülüğünü</i>

Kırgız Türkçesinin ağız çalışmalarında yükleme halinin III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra **+nX** şeklinde olması Kırgız Türkçesinin Güney ağızlarının bir özelliği olarak değerlendirilir (Abduldaev, 1966: 40). Bununla birlikte III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra **+nX** ekinin kullanılması Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi ve başka Türk lehçelerine özgüdür. Örneğin, yükleme hali eki Özbek Türkçesinde hep **+nI** eki ile yapılır (Buran ve Alkaya, 1999: 141). Kırgız Türkçesinin Güney ağızları ise sınırdış olduğu için Özbek Türkçesinden etkilenmiştir. Ancak destandaki yükleme hali eki ile ilgili bu özelliği, yani **+nX** ekinin kullanılmasını başka bir Türk lehçesinden etkilenmiş ağız özelliği olarak nitelendirmek doğru, fakat yeterli değildir. Çünkü, Orta Asya'daki Karhanlıca, Harezmi Türkçesi, Kıpçakça, Çağatayca gibi tarihî Türk lehçelerinde **+nX** yükleme hali ekinin yanında **+n** eki de kullanılmıştır. J. Eckmann Harezmi Türkçesi ile Çağatayca'da III. şahıs iyelik ekinden sonra **+nI** veya **+n** yükleme hali eklerinin kullanıldığını belirtmektedir: **yol+i+nI/yol+i+n** (yolunu), **ana+sı+nI** (annesini), **köz+i+nI/köz+i+n** (gözünü) (Eckmann, 2003: 15, 120) Bize göre destanda III. şahıs iyelik ekinden sonra hem **+nI**, hem de **+n** yükleme hali eklerinin kullanılması işte bu tarihî Türk lehçelerindeki özelliğin devamı da olabilir.

4. men Bağlacı

Kırgız Türkçesinde cümle içindeki iki kelimeyi bağlamak için *ile, ve* anlamında **menen** bağlacı kullanılır: Anın artınan cabalaktap kele catkan mayda köçtör Tülkübek **menen** Atabektin işin kılğan malaylardıkı cana kara küçün cumşap bekterdin közün karagan beçara saançıldardıkı (*Onun arkasından gelmekte olan çok sayıdaki küçük göçler Tülkübek ile Atabek'in işini yapan hizmetçilerinki ve işini-gücünü vererek beylerin eline bakan sefil sütçülerinkidir*) (K.Cantöşev) (Kudaybergenov vd., 1980: 500, 504). Manas Destanında bu bağlaç genellikle hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmakla birlikte bir kaç yerde **men** şeklinde geçmektedir:

S. Orozbekov, V. kitap, s. 46, 1019-1021. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Askeri arbin, kolu köp, Kolgo kelgen adamdan Körünbödü cer men kök.	<i>Askeri çok, ordusu fazla, Orduya gelen insandan Görünmedi yer ile gök</i>

Görüldüğü gibi yukarıdaki mısralarda **menen** bağlacının sonundaki **en** hecesi kısalmış şekli geçmektedir. Bunun nedeni **menen** bağlacının/edatının Kazak Türkçesindeki kullanım özelliğidir. Bilindiği gibi Eski Türkçede **birlen/birle** şeklinde olan söz konusu bağlaç/edat Eski Kıpçak Türkçesinin dağılmasından sonra Kıpçak grubuna giren lehçelerde, özellikle Kazak Türkçesinde **men, pen, ben** şeklinde kısalmıştır: Küymege minetin Uljan **men** Kalika gana (*Faytona binecekler sadece Uljan ve Kalikadi*) (M. Avezov) (Balakaev vd., 1962: 405; Tenişev vd., 2002: 309). Manas Destanındaki **men** bağlacını Kazak Türkçesinden etkilenmiş bir değişiklik olarak ele alıp, genel Türk dili özelliği sayabiliriz.

5. Sender Zamiri

Kırgız Türkçesinde çokluk II. şahıs zamiri **siler, sizler** şeklindedir. Yani eski **si** ve yeni **siz** köklerine **-IAr** çokluk ekinin getirilmesi ile yapılır (Kudaybergenov vd., 1980: 254). Manas Destanında, birkaç yerde çokluk II. şahıs zamiri yukarıdakilerden farklı biçimde, **sender** biçiminde geçmektedir:

S. Orozbekov, II. kitap, s. 98-99, 5797-5800. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Altın, kumüş, zumurat Koluğdağı bul – dedi, Bir caratkan kudayga Senderden beter kul – dedi.	<i>Altın, gümüş, zümrüt Elindeki para dedi, Bir Yaradan Tanrıya Sizlerden beter köle dedi</i>
S. Orozbekov, IV. kitap, s. 225, 10059-10062. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Senderden da surayın, Sebep kılşa kudayım,	<i>Sizlere de sorayım, İzin verse Allah'ım,</i>

Dañgıttan kelgen el barıbı, Tañşuudan kelgen er barıbı?	<i>Dañgıttan gelen halk var mı, Tañşuudan gelen er var mı?</i>
--	--

Yukarıdaki mısralarda geçen ve Kırgız Türkçesine özgün olmayan **sender** kişi zamiri Kıpçak Türkçesinde, özellikle Kazak Türkçesinde yaygın kullanılan zamirdir (Buran ve Alkaya, 1999: 283). Demek ki Kazak Türkçesine has olan **sender** kişi zamirinin geçmesi Manas Destanının dilinin Kırgız Türkçesinden başka çağdaş Türk lehçelerinin bazı özelliklerini barındırdığını kanıtlamaktadır.

6. Yönelme Halinin I. ve II. şahıstaki Magan, Sagan Çekimleri

Kırgız Türkçesinde yönelme hali –GA eki ile yapılarak **men, sen, al** şahıs zamirleri **maga, saga, aga** şeklinde çekimlenir (Kudaybergenov vd., 1980: 199, 262). Bundan dolayı Manas Destanında **men, sen** şahıs zamirleri yönelme halinde **maga, saga** olarak çekimlenmiştir. Ancak destanın birkaç yerinde söz konusu şahıs zamirleri **magan** ve **sagan** şeklinde geçmektedir:

S. Orozbekov, V. kitap, s. 432, 16540-16544. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
‘Aytkanı öttü magan dep, Akılın kılğın balam dep, Alooke aman bar tursa, Altayga kayra baram’ dep, Aytıp turdu Cakıp bay,	<i>Söylediği bana dokundu diye, Söylediğini yap çocuğum diye, Alooke sağ olursa, Altay’a yine gideceğim diye, Söyleyip durdu Cakıp bay,</i>
S. Orozbekov, VI. kitap, s. 50, 1332-1336. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
‘Akırında-tübündö Alaş curtıtu karmaysıñ. Aytkanım uşu sagan dep, Aman bolgun balam dep, Buyurgan bizdi Aldağ’ dep,	<i>‘Eninde veya sonunda Alaş halkını yönetceksin. Söylediğim sana bu diye, Esen ol çocuğum diye, Bize buyurmuştur Allah’ın’ diye,</i>

Ben, sen şahıs zamirlerinin Kırgız Türkçesine mahsus olmayan **magan** ve **sagan** şekilleri Manas Destanında Kazak Türkçesinin tesiri ile kullanılmıştır. Çünkü Kazak Türkçesinde teklik şahıs zamirleri (**men, sen, ol**) yönelme halinde **magan, sagan, ogan** şeklinde çekimlenmektedir (Kaydarov, 1997: 251).

Sonuç

Makalemizde Manas Destanındaki Çağdaş Türk lehçelerine özgün gramer özellikleri olarak tahmin edilen altı özelliğin şimdiki zaman **-Xr** eki, şimdiki zaman **-dX** eki, **men** bağlaç, **sender** zamiri, yönelme halinin I. ve II. şahıstaki **magan**, **sagan** çekimleri gibi beşi Kazak Türkçesi ile ilişkili olmaktadır. Bunun nedeni de Kazak ve Kırgızların aynı coğrafyada oturan, kaderleri bir akraba halklardan olmasıdır. Özellikle şimdiki zaman **-Xr** ekinin Kırgız ve Kazakların Kalmuklara yaptığı saldırılar anlatılırken çok söylenmesi manasçıların dil özelliklerini bilinçli olarak kullandığını göstermektedir. III. şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan **+nX** yükleme hali ekini hem Kırgız Türkçesinin ağızlarına hem de bu ağızları etkileyen Özbek Türkçesine ait özellik olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynakça

- ABDULDAEV, E. (1966). *Kırgız Govorloru*, Frunze.
- BALAKEV M.B. vd., (1962). *Sovremenniy Kazahskiy Yazık*, Alma-Ata.
- BURAN, A. ve ALKAYA, E. (1999). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Elazığ.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2015). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 4. Baskı, Ankara.
- ECKMANN, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (yayına hazırlayan Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yay.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri - Ses ve Şekil Bilgisi-Metin-Çeviri-Dizin*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYDAROV, A.T., (1997). *Kazahskiy Yazık, Yazıkı Mira, Tyurkskiye Yazıkı*, Bişkek, s. 242-253.
- KTLG: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, I, -Fiil-, Basit Çekim, (Hakas Türkçesi, Arıkoğlu, Ekrem), 2006, Ankara.
- KUDAYBERGENOV, S. vd. (1980). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, I Bölüm, Fonetika cana Morfologiya*, Frunze.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1995). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt I. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1995). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt II. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1995). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt III. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1997). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt IV. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (2006). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt V. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (2014). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt VII. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (2014). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt VIII. ve IX. kitaplar). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- ORUZBAEVA, B. O. (2004). *Kırgız Tilinin Tarihini Tüzüdü 'Manas' Eposunun Tili Negizgi Bulaktardın Biri. Kırgız Tililimi*, II Tom, Bişkek, s. 165-167.

RAKIMBEK UULU, M. (2010). *'Manas' Dastanındaki Arhaizm Sözdör (Cusup Mamaydın Varyantı Boyunça)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bişkek: KTMÜ.

ŞARŞENBEK UULU, T. (2014). Manas Eposundaki Dialektizmder (S.Orozbekovdun Varyantı Boyunça), *V. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu (25-27 Nisan, 2012) Bildirileri* (Haz.: N. Useev, C. Buyar), s. 45-70.

TENİŞEV E. R. *vd.*, (2002). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Regiyonal'niye Rekonstruksii*. Moskova.

USEEV, N. (2016a). Manas Destanı'nda 'Türkü Til' Kavramı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Bahar 2016, S. 41, s. 203-223.

USEEV, N. (2016b). Manas Destanı'nda Türk Kelimesi ve Ağaç, Koyun/Koç Kültürleri, *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (4), s. 1611-1626.

USEEV, N. (2017). Manas (Semetey) Destanı'nda Geçen Türk Kelimesi ve Kahraman-At-Silah Bütünlüğü, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (1), s. 52-64.

MAĞJAN JUMABAYEV VE “TÜRKİSTAN” ŞİİRİ

*Hüseyin Kahraman MUTLU**

Özet

Mağjan Jumabayev, 20. asır Kazak edebiyatın en büyük millî şairidir. İlk şiir kitabı 19 yaşında yayımlanan Mağjan, erken yaşlarda Kazak edebî çevrelerce tanınmıştır. Şiirlerinde her duyguyu olduğu gibi milliyetçilik duygularını da içtenlikle dile getirmiş ve bir duygu şairi olarak kabul edilmiştir. Çocukluk ve gençlik dönemlerinden itibaren özellikle hocaları, onun millî konulara yönelmesinde başlıca rol oynamışlardır. Özellikle gençlik döneminde tanıştığı Mirjakıp Duvlatov, Alihan Bökeyhanov ve Ahmet Bayturusunov, ona bu konuda en fazla tesir etmiş olan şahsiyetlerdir. 1921 yılında Taşkent’e gelişi onun tarihî Türkistan kültürü ve medeniyetini daha yakından görmesine neden olur. Türkistan şiiri onun milliyetçilik konusunda yazdığı en tanınmış şiiridir. Mağjan’ın bu şiirinde Türkistan olarak belirttiği coğrafya, aslında bugünkü Orta Asya topraklarıdır. Mağjan Türkistan şiirinde bu topraklarla ilgili duygu ve düşüncelerini dile getirirken kendisini de bu toprakların bir parçası olarak göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Kazak Edebiyatı, Mağjan Jumabayev, Türkistan, Alaş Aydınları, Millî Edebiyat.

MAGJAN JUMABAYEV AND THE POEM “TURKISTAN”

Abstract

Magjan Jumabayev is the greatest national poet of the 20th century Kazakh Literature. Magjan whose his first poetry book was published when he was 19 was recognized by the Kazakh literary communities at his early ages. As all the other feelings, he uttered his feelings of nationalism faithfully and he was accepted as a poet of “feeling”. From his childhood and adolescence periods, especially his teachers played a leading role in his turning towards the national issues. Especially Mirjakıp Duvlatov, Alihan Bökeyhanov and Ahmet Bayturusunov who he met during his adolescence period were the figures influencing him mostly in this issue. His arrival to Tashkent in 1921 caused him to observe the ancient culture and civilization of Turkistan closely. The poem Turkistan is his mostly known poem written on the topic of nationalism. In this poem of Magjan, the geography that he defined as Turkistan is in fact the lands of today’s Middle Asia. While expressing his feelings and thoughts about these lands in the poem Turkistan, Magjan portrayed himself as a part of these lands.

Key Words: Kazakh Literature, Magjan Jumabayev, Turkistan, Alaş Intellectuals, National Literature.

1. Giriş

Kazakların özellikle son asrı kapsayan tarihleri içerisinde, Mağjan Jumabayev ve onun gibi nice sanatçılar ne öldürülmekle, ne sürgün edilmekle ne de eserlerini yasaklamakla Kazak halkının hafızasından silinememiştir. Aksine tüm bu zulümler Mağjan’ın Kazak halkının hafızasında daha da büyüyerek ölümsüzleşmesine yol açmıştır (Akbaş, 2007:17).

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, el-mek: cimenalan@hotmail.com

Bugüne kadar Kazak şiirinde Mağjan'ın seviyesine çıkabilen başka bir şair yoktur. Kazak şiiri içerisinde erken denebilecek yaşlarda tanınan Mağjan, özellikle millî konularda yazmış olduğu şiirlerindeki samimiyetiyle herkes tarafından büyük bir takdirle karşılaşır. Mağjan çağdaşı olan Özbek şair Abdülhamit Çolpan'la birlikte İki Türkistan şairi olarak edebiyat tarihine geçmişlerdir. Mağjan şiirlerini hangi konuda yazarsa yazsın onun öne çıkan en büyük özelliği şiirlerindeki içtenliktir. Onun bu içtenliği Türkistan adlı şiirinde de açıkça görülür.

Mağjan Türkistan demekle aslında bugünkü Orta Asya'yı kastetmektedir. Türkistan'ın tarihi ve coğrafyası Mağjan'ı ona hayran bırakmıştır. O, bu coğrafyayı tarihî bir bütünlük içerisinde görür. Yani Saka Türklerinin hükümdarlarından Alper Tunga, Timur, Cengiz ve son dönem Kazak hanlarından Kenesarı, Abılay Han da aynı milletin mensubudur. Bu makalede öncelikle Mağjan Jumabayev'in hayatı ve eserleri üzerinde durulduktan sonra Türkistan şiirinde geçen tarihî şahsiyetler ve şiirdeki Türkistan coğrafyası üzerinde durulacaktır.

2. Hayatı ve Eserleri

Mağjan Jumabayev, 25 Haziran 1893 tarihinde Kuzey Kazakistan eyaletine bağlı Bodayev şehrinin Sasıkgöl sahillerindeki bir köyde dünyaya gelmiştir¹. Babası Beken, doğduğu çevrenin hatırı sayılır kişilerinden ve aynı zamanda idarecilerindedir. Mağjan'ın dedesi olan Jumabay da yine oğlu Beken gibi içinde yaşadığı toplumun eğitilmiş ve ileri görüşlü kişilerindedir. Dedesi, Mağjan'ı diğer torunlarından her zaman daha fazla sevmiş ve ona ayrı bir önem vermiştir². Mağjan'ın eğitim hayatı 4 yaşında böylesine eğitilmiş ve ileri görüşlü bir aile içerisinde başlar.

İlk eğitimini kendi köyünde, babasının yaptırmış olduğu bir okulda, o yıllarda Çarlık baskısından bir anlamda onların köyüne sığınan Başkurt aydını Ahiyet Ahanov'dan almıştır. Ahanov, öğrencilerini daha çok Doğu kültürü ve edebiyatına meyilli olarak yetiştiren bir hocadır. Bu dönemlerden başlayarak Kazak halkına mal olmuş Abay Kunanbayev ve Mahanbet Ötemisulı gibi şairlerin şiirleri ile Peygamber kıssaları, onun yetişmesinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Abay'ın 1909 yılında Petersburg'da yayımlanan şiir kitabını hemen okuyabilmesi ve ilk şiir kitabındaki bir şiirini Abay'a ithaf etmesi, Mağjan'ın yetiştiği kültür ortamıyla alakalı bir durumdur (Özdemir, 2011:201)

Mağjan köydeki eğitimine bir zamanlar İstanbul'da bulunan ve burada eğitim alan Muhammet Bekişev'in de görev yaptığı Kızıljar'daki Çala Kazak medresesine devam etmiştir.³ 1910 yılında bu okuldan mezun olduktan sonra arkadaşı Bekmuhammed Serkebayev'le birlikte Başkurdistan'ın Ufa şehrindeki Galiya Medresesi'ne girmiş ve burada 2 yıl daha okumuştur.⁴ Galiya Medresesi'nde almış olduğu eğitimi onun edebî ve fikrî şahsiyetini etkileyen sebeplerden biridir.

1912 yılında 19 yaşında iken ilk şiir kitabı olan "Şolpan", Tataristan'ın Kazan şehrinde yayımlanır. Kitabın yayımlanmasında medreseden de hocası olan Galımjan İbragimov'un

¹ Bazı kaynaklarda Mağjan'ın doğum yeri, Akmola vilayetinin Poluden ilçesi olarak geçer. Son dönemlerde bu yerin adı Soltüstik (Kuzey) Kazakistan vilayetinin Bulayev ilçesine bağlı Mağjan sovhozu olmuştur (Özdemir, 2011:200).

² Mağjan'ın kendisinden başka altı kardeşi daha vardır. Erkek kardeşleri, büyükten küçüğe doğru "Müslim, Kaharman, Muhammedjan, Selimjan (Seltay), Kaliyjan, Sabırjan"dır. Kızkardeşleri ise "Külendam ve Gülbahram"dır. Mağjan'ın dedesi Jumabay halk arasında "Jumabay Kâji" olarak bilinmekte ve "Benim adımla bu torunum çıkaracak" diyerek Mağjan'a gönlünde ayrı bir yer vermiştir (Kapağan, 2015:191).

³ Mağjan'ın 1905 yılından itibaren eğitim aldığı bu medresenin müfredatı, İsmail Gaspıralı tarafından açılan Cedit okullarındaki müfredata dayanmaktadır.

⁴ Bu medrese o dönemlerde en tanınmış eğitim kurumlarından birisidir. Türk Dünyasının ünlü şahsiyetlerinden Sultan Galiyev ile Galımjan İbragimov da vaktiyle bu medresede okumuşlardır. Bunlardan Galımjan İbragimov, Galiya Medresesi'nde öğretmen olarak bulunduğu yıllarda Mağjan'a, medresede almış olduğu 2 yıllık eğitimin yeterli olduğunu, daha fazla bu medreseden alacağı bir şeyin kalmadığını, dolayısıyla daha fazla burada okumasına gerek olmadığını Mağjan'a söyler (Özdemir, 2011:202).

katkıları büyüktür. Bu şiir kitabıyla Mağjan, 19 yaşındayken özellikle Ombı, Semey ve Petropavlosk (Kızıljär) şehirlerindeki Kazak gençleri arasında ve Kazakistan'daki diğer edebî muhitlerde çok tanınarak düşüncelerini öz halkına doğrudan ulaştırabilen bir şair durumuna gelmiştir. Ufa'dan ayrıldıktan sonra 1913-1917 yılları arasında Ombı şehrindeki öğretmen yetiştirme kursunu, Kazakça adıyla “Mugallimder Semineryası”nı üstün başarıyla bitirir. Bu yıllarda Alaş aydınlarından Mirjakıp Duvlatov ile tanışır. Mağjan, Duvlatov'dan Rusça dersleri almış, Galiya Medresesinde başlayıp, öğretmenler kursunda devam ettirmiş olduğu Rusça eğitimini daha da sağlamlaştırmıştır. Bu arada Duvlatov'un yanında kaldığı zamanlarda çocukluğundan bu yana kendisinde var olan millî kültür ve fikrî alt yapısı iyice oturmayaya başlar. Mağjan'ın sonraki yıllarda şairliğine asıl damgayı vuracak olan milliyetçilik fikrinin oluşmasında, Ufa'daki Galiya Medresesi'nde ders aldığı Galımjan İbrahimov ve Ombı şehrindeki öğretmenler kursunda bulunduğu yıllarda tanıştığı Mirjakıp Duvlatov'un etkisi büyük olmuştur.

Mağjan, 1917 Ekim Devriminden sonra Alaş Orda Partisine katılır. “Kazak Keñes” ve “Bostandık Tuvi” (Tamir, 1993:14) gazetelerinde redaktörlük yapar. Yine aynı dönemde Saken Seyfullin ile birlikte “Birlik” derneğinin kurucuları arasında bulunur.⁵ Derneğin bünyesinde “Balapan” adlı çocuklara yönelik bir de dergi çıkarılır. Mağjan'ın hem edebî ve de siyasi muhiti böylece tamamlanmış olur.

Rus Çarlığı'nın 1910 yılından itibaren Kazak bozkırlarına dalgalar halinde Rus ailelerini sevk etmeye başlaması, Kazaklar arasında tepki uyandırır. Bu sebepten Kazaklar, o yıllarda Rus Çarlığı'na karşı olan tüm hareketleri desteklemek zorunda kalmışlardır. Rus Çarlığı'na karşı olan hareketlerin başında 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi gelir. Devrim öncesi ve sonrasında buna bir anlamda destek olan tüm Türk dünyası aydınları, devrimden hemen sonra kısa süreliğine de olsa, kültürel haklar açısından açıdan biraz nefes alabilmişler, fakat ilerleyen zamanlarda, özellikle Stalin döneminde, Çarlık idaresini de arar duruma gelmişlerdir. 1917 yılından sonra Kazakistan'da idare Alaş Orda hükümetine geçmiş, Mağjan da bu hükümetin eğitim işleri komisyonunda görev almıştır. Sonuç olarak Mağjan resmî olarak da artık Alaş Orda partisi içerisinde bulunmuş ve aynı zamanda Moskova yönetimi tarafından da iyice mimlenmiştir.

Sovyet Rusya'da Ekim 1917'den hemen sonra ortaya çıkan yalancı serbestlik havası, Türk dünyasındaki bazı milliyetçilik hareketlerini beraberinde getirir. O yıllarda Türk halklarında meydana gelen bu millileşme düşünceleri, Sovyet Rusya'yı rahatsız eder ve derhal ilk dönem tutuklamaları gündeme gelir. 1918 yılında Mağjan da 4 aylığına bir tutuklanma dönemi yaşamıştır.

Mağjan, 1922 yılında Özbek yazar Nazer Törekuloğlu'nun daveti üzerine eşi Zeliha Hanımla birlikte Taşkent'e gelir ve buradaki Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Kazak-Kırgız Eğitim ve Bilim Komisyonu'nda görev alır. Taşkent dönemi bir şair veya yazar olarak Mağjan'ın hayatındaki en verimli yılları olmuştur. “Batır Bayan” adlı manzum eseri burada yayımlanır. Taşkent'te bulunduğu yıllarda şiirlerini Şolpan, Sana ve Ak Jol gazetelerinde yayımlar. Aynı yıl Kazan'da “Şiirler Jiynagı” adlı ikinci şiir kitabı yayımlanır. Buna ek olarak Orenburg şehrinde de “Pedagogika” adlı bir ders kitabı basılır. 1923 yılında “Mağjan Jumabey'in Öleñderi” adlı kitabı, 1926 ise “Savattı Bol” adlı diğer bir ders kitabı basılır. Mağjan Taşkent'te bulunduğu bu yıllarda Türkistan Sosyalist hükümetine bağlı Kazak-Kırgız bilim komisyonunda görev yapmış ve bir yandan da Muhtar Avezov'la birlikte kurdukları “Talep” derneğindeki çalışmalarına da devam etmiştir.

⁵ Birlik derneğinin kurulmasında Mağjan Jumabayev ve beraberindeki bir grup Kazak gencinin bir akşam Kızıljär'deki bir mescitte yaşadıkları olayın payı büyüktür. Bu olay kısaca, bazı Kazak gençlerinin yılbaşı akşamı Kızıljär'deki bir mescide gitmesi ve buradaki din görevlisinin onları, başkalarının kültürüne ve yaşantısına özenmemeleri gerektiği konusundaki söylediği ağır sözlere dayanmaktadır. Daha sonra bu mescitten çıkan gençler kendi aralarında anlaşarak bir dernek kurma çalışmalarına başlarlar ve Birlik derneği de böylece kurulmuş olur.

Mağjan, 1923 yılı sonunda Sovyetler Birliği'nin Moskova'daki merkezî hükümetinin eğitim işlerinden sorumlu bakanı Anatoliy Unaçarski'nin daveti üzerine Moskova'ya gelir. Burada bir taraftan Yüksek Sanat ve Edebiyat Enstitüsünde eğitim alırken diğer yandan da enstitünün bazı bölümlerinde Kazak ve Doğu edebiyatlarıyla ilgili dersler verir⁶. 1923-1927 yıllarında Moskova'da bulunan Mağjan, 1927 yılında tekrar Kazakistan'a dönmüş ve 1929'daki tutuklanma sürecine kadar Kızıljär'deki Kazak Pedagoji Enstitüsü'nde görev yapmıştır (Özdemir, 2011:208).

Moskova'da bulunduğu yıllarda, Pantürkizm yanlısı bir şair olarak tanınmış ve bu yönüyle Sovyet idaresi tarafından her zaman sakıncalı görülmüştür. Buna rağmen Moskova'daki edebiyat çevreleri Mağjan'daki üstün şairlik yeteneğini kabul etmişler ve onu kendi şairlerden Puşkin ve Lermantov ile bir tutmuşlardır.

Lenin'den sonra Sovyet Rusya'da devlet başkanlığına gelen Stalin ile birlikte Türk halkları için sıkıntılı bir dönem başlar. Bu kapsamda halk arasında daha önce Alaş Orda hükümetine kayıtlı veya onu destekleyen ne kadar Kazak varsa tamamı, ya sürgün ya da hapis cezalarına çarptırılır. Bunlar arasında özellikle Alaş Orda partisinin idarecileri çok ağır bir şekilde cezalandırılır. Ülkede oluşturulan bu zulmetli hava sonucunda Mağjan'ın çevresinde bulunan bazı kimseler, Sovyet rejimi korkusundan dolayı ondan uzaklaşmışlar ve bu durum Mağjan'ı zaman içerisinde yalnızlığa ve içine kapanmaya sürüklemiştir. Bu yıllar artık Mağjan'ın şiirlerinin ve kitaplarının tamamen yasaklandığı ve isminin telaffuz edilmesinin dahi yasaklandığı bir dönem olmuştur.

Mağjan 1925 yılında, diğer Kazak gençleriyle birlikte Moskova'da kurdukları "Alka" adlı edebiyat derneğindeki faaliyetleri bahane edilerek 19 Temmuz 1929 tarihinde tutuklanmış ve dokuz aylık bir tutukluluk döneminden sonra, 1930 Nisanı'nda kendisi gibi 13 Kazak aydınıyla birlikte idam cezasına çarptırılmıştır. Aslında Mağjan'ın bu cezaya çarptırılmasının asıl sebebi kendi vatanına ve milletine olan sevgisidir. 1930 yılında almış olduğu bu idam cezası daha sonra 10 yıllık sürgün cezasına çevrilir. Bu tarihten sonra 6 yıl boyunca Rusya'nın değişik bölgelerindeki esir kamplarında ağır bir sürgün hayatı yaşamış, 2 Mayıs 1936 tarihinde Rus yazar Maksim Gorki'nin eşi Ekaterina Gorki'nin çabaları sonucunda - cezası 7 yıla düşürülerek - serbest bırakılmıştır.

Mağjan'ın bu serbestlik dönemi fazla uzun sürmez ve 28 Aralık 1937 tarihinde tekrar tutuklanır. Bu tutukluğu sırasında ondan Kazakların ünlü yazarı Muhtar Avezov aleyhinde delil olabilecek beyanatları vermesi teklif edilmiş ve bu Mağjan tarafından asla kabul edilmemiştir⁷. Bu teklifi kabul etmemesi üzerine 11 Şubat 1938 tarihinde hakkında tekrar idam kararı verilmiş ve 19 Mart 1938 tarihinde kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Mağjan'ın mezarının nerede olduğu bugün dahi belli değildir.

⁶ Mağjan, 1923 yılında Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına Moskova'daki "Şıgıs Eñbekşileri Komünistik" üniversitesine gelir. Burada bir yandan ders verirken bir yandan da "Jogarı Kōrkem Adebıyet" enstitüsünde eğitim alır. Enstitünün başında bulunan ve aynı zamanda kendisi de bir edebiyatçı olan Valeriy Bryusov, Mağjan'ın şairliği her zaman takdir etmiştir. Mağjan'a "Kazakların Puşkin'i" diyen kişi V. Bryusov'dur. Moskova'da Mağjan'dan bu yıllarda Kazak edebiyatı dersleri alanlardan birisi de Kazakların tanınmış yazarlarından Beysenbay Kenjebayev'dir. Kenjebayev hatıralarında Mağjan'ın Moskova'daki edebî faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Mağjan, Moskova'daki edebî muhitlerde, Rus edebiyatının önde gelen şair ve yazarları arasında bulunmuş ve özellikle Abay ve şiirlerinin tanıtılması konusunda önemli bir rol üstlenmiştir. Moskova'daki edebiyat çevrelerinde gerçekleşen bu toplantılara Gani Muratbayev, Gabbas Toljanov, Sadıkbek Saparbekov ve Jeken Sarsembay gibi başka Kazak gençleri katılmışlardır. Buradaki faaliyetler o dönemde Kazakistan'da çıkan "Eñbekşi Kazak" gazetesinde yayımlanır. Fakat bir yandan da bu toplantılar sırasında yavaş yavaş Mağjan'ın milliyetçi bir şair olduğu da ortaya çıkar. Özellikle buradaki Kazak gençleriyle birlikte kurdukları "Alka" derneği ve faaliyetleri ileride Mağjan'ın "Pantürkizm" suçundan tutuklanmasına yol açan sebeplerden birisi olacaktır. Moskova'dan Kazakistan'a döndükten sonra her ne kadar da rejime dokunmayan yazılar yazsa da artık Sovyet idaresi tarafından kara listeye alınmıştır.

⁷ 14 yıl sonra aynı teklif 1952 yılında Avezov'un öğrencisi ve Kazak edebiyatının büyük alimlerinden olan Kayım Muhamedhanov'a da yapılmıştır.

Bu arada Jumabayev ailesinden ağabeyleri Müslim ve Kaharman ile kardeşi Muhammedjan 1937 yılında “halk düşmanı” ilan edilerek tutuklanmışlar ve Müslim ile Kaharman’dan bir daha da haber alınmamıştır. Muhamedjan ise 10 yıl hapiste kaldıktan sonra memleketine dönmüş ve 82 yaşında vefat etmiştir. Mağjan’ın ocağını Seltay adlı küçük kardeşi tütürmüştür (Özdemir, 2011:208). Böylece tüm ailesi dağıtılmış, sürgün edilmiş ve Sovyetler döneminde onun şiirlerini okumak Yosif Brutski’nin⁸ şiirlerini okumakla bir tutulmuştur.

Mağjan, ölümünden sonra 1960 yılında aklanmış olmasına rağmen eserlerinin basılmasına izin verilmez. Ancak 1988 yılında tekrar aklanması gündeme gelmiş ve 1989 yılından itibaren eserleri yayımlanmaya başlanmıştır. Buna göre Sovyetler Birliği döneminde iki defa üst üste aklanan tek şair Mağjan Jumabayev olmuştur.

Mağjan’ın basılı 3 şiir kitabı mevcuttur. Bunlar, Şolpan (1912 - Kazan), Öleñder (1922 - Kazan) ve Mağjan Jumabayev Öleñderi (1923 - Taşkent) adlı şiir kitaplarıdır. Tercüme olarak Maksim Gorki’den Suñkar Jırı (1924 - Moskova), Mamin Sibiryak’tan Akboz (1926) ve Vsevold İvanov’dan çevrilen Kazak hayatıyla ilgili hikayeleri bulunmaktadır. Makaleleri Bostandık Tuvi ve Ak Jol gazeteleriyle Şolpan ve Sana dergilerinde yayımlanır. Eğitimle ilgili 1922 yılında yayımlanan Pedagogika adlı bir de ders kitabı vardır (Tamir, 1993:16).

Kazak edebiyatı felsefe açısından Abay Kunanbayev ile 19. asrın sonunda nasıl zirveye çıktıysa, 20. asrın başlarında da lirizmde Mağjan’ın şiirleriyle en üst seviyeye çıkmıştır. Abay Kunanbayev, şiirleriyle olsun diğer nesir eserleriyle olsun Kazak halkının fikir dünyasına hitap ederken Mağjan, onun duygu ve sezgi dünyasına seslenmiştir. Mağjan’ın şairliğinin bu denli güçlü olmasında yetiştirme dönemlerinde okuduğu Abay Kunanbayev şiirlerinin etkisi büyüktür. Yine Kazak edebiyatında Ahmet Baytursunov ile Mirjakıp Duvlatov gibi yazar, şair ve bilim adamlarının eserlerinde daha çok eğitici, pedagojik bir üslup kullanırken Mağjan’la birlikte ilk defa bu üslubun dışına çıkılarak lirik ve psikolojik üslup Kazak şiirinde yer almıştır.

Muhtar Avezov, Mağjan’ın şiiriyle alakalı olarak, “*Abaydı süyemin, budan soñ Mağjandı süyemin. Mağjan mädeniyeti zor akın.* - Abay’ı seviyorum, ondan sonra Mağjan’ı seviyorum. Mağjan çok kültürlü bir şair” demektedir.

Mağjan şiirlerinde açık bir şekilde Rus yayılcılığına karşı çıkmıştır. Bu manada işgalci Rusları, “Kapkara Adamlar” veya “Jındı (deli) İvan” olarak tabir etmektedir. Sovyet Hükümeti’nin onun peşine düşmesinde özellikle bu “Jındı İvan” benzetmesinin etkisi büyük olmuştur.

Mağjan ülkemizde 1922 yılında Türkistan’a gittiği dönemde Taşkent’te yazdığı “Türkistan” ve 1919 yılında hapis yatarken Türkiye’nin işgal edildiği haberini alması üzerine Türkiye Türklerine hitaben “Alıstağı Bavırma” yani “Uzaktaki Kardeşime” adlı şiirleriyle tanınmıştır. Alıstağı Bavırma adlı şiiriyle Anadolu Türklüğünün karşı karşıya olduğu tehlikeyi sezmiş, hissetmiş ve Anadolu’daki kardeşlerine o karanlık günlerinde moral vermeye çalışmıştır. Türkistan’dan Anadolu’ya doğru bir sada olmuş ve o günlerde çok azap çeken Anadolu’nun dardına ortak olmuştur. Türkistan şiiri ise Mağjan’ın millî duyuş tarzının bir göstergesidir. Çocukluk çağından itibaren kendi köyünde olsun, Kızıljlar ve Ufa’daki medreselerde, Ombı’daki öğretmen okulunda olsun veya Alaş Orda hareketi içerisindeki konumu olsun, tüm bu çevreler onun millî fikir dünyasını doğuran ve besleyen şartlardır. Yani bir anlamda çocukluğundan itibaren bu alt yapıyla yetişen Mağjan, Taşkent’e geldikten sonra bu bölgedeki tarihi ve coğrafyayı görerek Türkistan şiirini kaleme almıştır.

⁸ Sovyet dönemi Rus şairlerindedir. Kendisi Sovyet rejimine muhalif olduğu ve Sovyet ideolojisini benimsemediği için Moskova Hükümeti tarafından şiirleri yasaklanmıştır.

3. Mağjan ve Türkistan Şiiri

Mağjan'ın Kazak edebiyatındaki en önemli yeri, milli duyuş tarzını şiirlerine yansıtabilme gücüdür. Mağjan'daki milliyet fikrinin ortaya çıkmasında özellikle çocukluğundan itibaren içerisinde bulunduğu çevrenin ve ona bu konuda yol gösteren Galımjan İbragimov, Mirjakıp Duvlatov ve Ahmet Baytursunov gibi milliyetperver şahsiyetlerin payı büyüktür. Bununla birlikte çocukluğu ve gençliğinde okumuş olduğu Abay Kunanbayev ve Mahanbet Ötemisulı gibi şairlerin şiirleri de onun millî kimliğini güçlendiren unsurlardır. Tüm ömrü boyunca bu duygularla yaşayan şairin 1938 yılında Sovyet rejimi tarafından katledilmesinin asıl sebebi Mağjan'ın millî düşünceleridir. Onun Türkistan'a olan sevdasıdır.

Mağjan'ın şiirleri arasında ondaki bu milli duyuş tarzını en iyi yansıtan şiiri "Türkistan" adını taşır:

Türkistan eki dünyeye esigi goy, - Türkistan iki dünyanın kapısıdır,
Türkistan er Türiktiñ besigi goy, - Türkistan yiğit Türkün beşiğidir,
Tamaşa Türkistanday jerde tuvğan, - Güzel Türkistan gibi yerde doğan,
Türiktiñ Tãiri bergen nãsibi goy. - Türk'e Tanrının verdiği nasibidir.

Türkistan, Mağjan'a göre iki dünya arasındaki bir kapıdır. Bu iki kapının açıldığı yer olan Türkistan, Türk çocuklarının içinde doğup büyüdüğü, oynadığı ve barındığı bir beşiktir. Böylesine güzel bir yer, ona Allah'ın bir nasibidir.

Ertede Türkistandı Turan desken, - Geçmişte Türkistan'a Turan demişler,
Turanda er Türigim tuvıp ösken, - Yiğit Türklerim Turan'da büyümüşler,
Turannñ tağdı bar tolkımalı, - Turan'ın kaderi çok değişik,
Basınan köp tamaşa künder keşken. - Başından çok güzel günler geçmiş.

Eski İranlılar, Sak / Saka / İskit dönemlerinde Türkistan'ı Turan olarak adlandırmışlardır. Mağjan'ın şiirlerindeki Turan ülkesi veya bugünkü Türkistan toprakları, günümüzde Orta Asya olarak da tabir edilen bir coğrafyaya karşılık gelmektedir. Diğer bir deyişle bugünkü Orta Asya olarak bilinen topraklar, şiire göre Türkistan adını taşımaktadır.

Bugün Türkistan adı, yer ismi olarak Çin'in batısında, merkezi Urumçi olan ve Uygurlar başta olmak üzere birçok Türk halkının yaşadığı Doğu Türkistan Özerk Bölgesi'nin ismi içerisinde bulunmaktadır. "Doğu Türkistan" olarak dünya literatürüne geçen bu isimlendirme, bize Batı Türkistan, Kuzey Türkistan ve Güney Türkistan adlandırmalarını çağrıştırır. Bir coğrafi yer adının, yön adıyla birlikte dünya literatüründe kullanılması, Türkistan sözcüğüyle alakalı diğer yer ve yön adlarını da akla getirmektedir. Günümüzde Türkistan adının tek başına kullanıldığı yer, Kazakistan'ın güneyindeki Türkistan şehridir ve bu şehrin eski adı, Yesi'dir. Türkistan şiirindeki coğrafyanın bugünkü durumu ve sınırları aslında yapaydır. Mağjan'ın bu şiirindeki doğal sınırlar onun tarihinde saklıdır.

3.1. Türkistan Şiirinin Coğrafyası

Yukarıda belirtildiği üzere Mağjan'ın şiirlerindeki Türkistan coğrafyası, bugün dünyada Orta Asya olarak tabir edilen Asya kıtasının ortasındaki topraklardır. Burası geniş bozkırlar, büyük göller, uzun nehirler ve çöllerle birlikte heybetli sıra dağlardan oluşan bir coğrafyadır.

Şiirde öncelikle Türkistan'daki göllerle ilgili olarak;

Turannñ teñiz derlik kölderi bar, - Turan'ın deniz denilebilecek gölleri var,
Şalkığan egi-şetsiz teñiz Aral. - Sürekli dalgalı uçsuz bucaksız deniz Aral.

Türkistan coğrafyasında veya diğer adıyla Turan ülkesinde deniz büyüklüğünde göller vardır. Bunlardan bir tanesi bugün kurumaya yüz tutmuş olan Aral Gölü'dür. Türkistan'ın bir zamanlar ucu bucağı olmayan bu büyük gölü, bugünkü Kazakistan ve Özbekistan devletlerinin arasında sınır olarak da kabul edilir. Türkistan'ın bir diğer büyük gölü de bugünkü Kırgızistan sınırları içerisindeki Issık Gölü'dür. Mağjan'a göre Türkistan'daki bu Issık Gölü aynı zamanda kutsal bir mekandır. Türk destanlarındaki göl ortasında bozkurttan türeme motifi şiirdeki bazı dizelerde geçmektedir:

Bir şette kısiyetti İstik köldiñ, - Kutsal Issık gölünün bir köşesinin

Bavırında dünyeye körgen Türük kökjal - Koynunda dünyaya gelen bozkurt Türk var.

Şiirde yine bugünkü Kazakistan'ın doğusunda, dünyanın en büyük steplerinden biri olan Tarbagatay bozkırı içerisinde bulunan Balkaş Gölü'nden de bahsedilmektedir:

Balkaştı bavırına alğan Tarbagatay, - Balkaş'ı bağına basan Tarbagatay

Türkistan'da tarihî yönden önemi olan yerlerden biri de Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında kalan ve Maveraünnehir denilen yerdir. Bu iki nehir bazen Amuderya ve Sırderya bazen de Okus ve Aksart olarak adlandırılır.

Ertede Oqıs-Yaqsart, Jeyhun, Seyhun, - Eskiden Okus-Aksart veya Ceyhun-Seyhun'a,

Türükter bul ekevin dariya deytin, - Türkler bu iki nehre de derya derlerdi.

Maveraünnehir olarak adlandırılan bu topraklarda tarihte Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu devletleri hüküm sürmüşlerdir. Bu devletlerden başka, Altınorda, İlhanlı ve Çağatay Hanlıkları da bu iki nehir arasında bulunan topraklarda bulunmuşlardır. Mağjan bu nehirlerle Türklerin kendi aralarında "derya" dediklerini ve ataları ile evliya olarak gördükleri büyüklerine ait birçok mezarın bu bölgede bulunduğunu belirtir.

Kiyeli sol eki suv jağasında, - Bu iki mübarek suyun kenarında,

Tabasıñ kısiyetti babañ beyitin. - Bulacaksın atalarının kutsal mezarını.

Türkistandaki dağlar, üst kısımlarında ak saçlar gibi duran erimeyen karlarıyla birlikte semaya yükselmektedir. Bu sıra dağların bedenlerinde ise nazlı nazlı akan serin pınarlar bulunur.

Turannıñ tavları bar aspañğa aşkan, - Turan'ın göğe ulaşan dağları var,

Mäñgige basın appağ şaştar başkan, - Üzerinde ak saç gibi duran erimeyen karları var,

Bavırında erke bulağ saladı oynaq, - Göğsünde nazlı pınarlar oynaşıp durur,

Jaralıp tavdan aqqan salqın jastan. - Bunlar dağdan akan serin sulardan oluşur.

Türkistan'daki bu heybetli dağlar, Çin, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan sınırları içerisinde yaklaşık bir milyon kilometre karelik bir alandaki Tiyen-Şan / Tanrı dağlarıdır. Mağjan, dünyadaki birçok dağın bu heybette olmadığı ve bugün Tanrı dağlarına baktığında eski gücünü kaybetmiş olan Türkleri düşündüğünü söylemektedir.

Turannıñ Tyan-Şanday tavı qalay, - Turan'ın Tiyen-Şan dağları ne kadar heybetli,

Par kelmes Tyan-Şağga tavlalar talay. - Birçok dağlar Tyan-Şan'a denk gelmez.

Eriksiz er Türükti oyğa alarsıñ. - Gücünü kaybeden kahraman Türk'ü düşünürsün.

Kökke aşkan Han Täñirige qaray qaray. - Gökyüzüne uzanan Han Tanrıya bakınca.

Türkistan'daki Tanrı veya Tiyen-Şan dağlarını daha güneyde bulunan Pamir ve Alay sıra dağları dağları takip eder. Özellikle Pamirler coğrafi olarak da Dünya'nın merkezi ve aynı zamanda çatısı olarak düşünülen bir sıra dağ zinciridir.

Jotalı, jer kindigi - Pamir, Alay, - Dünyanın merkezi, engebeli Pamir, Alay.

Türkistan şiirindeki bu sıra dağlar, Mağjan'ın vefatından sonraki yıllarda Türkistan'dan batıya doğru gerçekleşen Çin, Pakistan, Afganistan, İran ve Türkiye hattında uzanan birçok Kazak, Kırgız ve Özbek insanının göç hareketlerine sahne olacaktır.

Ayrıca bugünkü Kazakistan'ın Özbekistan sınırına yakın bir bölgesinde Kazıgurt isminde bir dağ olup, Nuh Tufan'ında suların çekilmesinden sonra Nuh Peygamber'in gemisinin burada karaya oturduğuna inanılmaktadır.

Kazıgurt kısiyetti tav bolmasa, - Kutsal Kazıkurt Dağ'ı olmasaydı,

Topanda Nuñ kemesi toqtar qalay? - Nuh'un gemisi tufanda nasıl dururdu?

Türkistan coğrafyasında görülen yaygın coğrafi şekillerden birisi de çöllerdir.

Şölder bar jel de jürmes, sap-sarı kum, - Rüzgâr esmez sapsarı kumdan çöller var,

Moladay eşbir ün joq mäñgi tıp-tıp, - Mezar gibi ıssız hiçbir ses yok,

Bolmaq pa jan-januvar şeksiz şölde, - Yaşarlar mı bunca canlı sınırsız çölde,

Sarı kumda salar oynaq peri men jin. - Uzun çöllerde in cin top oynar.

Mezarlıklar kadar ıssız ve sapsarı kumlardan oluşan Türkistan çöllerinde, hiçbir canlı türü bulunmaz. Rüzgarların dahi esmediği bu çöllerde in cin top oynamaktadır. Her şeye rağmen Mağjan, Türkistan'daki çöllere de, göllere de, nehirlere hayrandır.

Turannıñ egi-şeksiz şöli qanday! - Turan'ın uçsuz bucaksız çölü nasıldır!

Teñizdey kemeri joq köli qanday! - Deniz gibi kıyısız gölü nasıldır!

Turannıñ dariya atalgan özenderi, - Turan'ın derya denen nehirleri,

Tasısa, şöldi başkan seli qanday! - Taştığında çölü kaplayan seli nasıldır!

Türkistan'ın bu ıssız ve geniş çölleri, denizler kadar büyük gölleri, deryalara benzer nehirleri ve taştığında çölleri dahi sular altında bırakan selleri Mağjan için çok kıymetlidir. Çünkü bütün bunlar onun özbeöz anavatanının, Türkistan coğrafyasının parçalarıdır. O, bu tabiat ile rahatlar ve onun kucağında huzur bulur. Çünkü kendisi de bu Türkistan coğrafyasının bir parçasıdır.

3.2. Türkistan Şiirindeki Tarihî Şahsiyetler

Türkistan şiirindeki coğrafyanın sınırlarını onun kendi tarihî geçmişi belirler. Bu topraklara eski İran hükümdarları tarafından Turan denir. Eski İranlılar, tarihte kayıtlı ilk Türk devleti Sak / Saka / İskit devletinin hükümdarından Alper Tunga'ya da "Efrasiyap" demişlerdir. Efrasiyap, Türkistan topraklarının tamamına hükmetmiş bir Saka hükümdarıdır. Alper Tunga veya Efrasiyap'tan başka belki peygamber olduğu da düşünülen Hz. Zülkarneyn ve diğer Türk hakanlarından Sultan Keyhüsrev'i de kutsal Türkistan topraklarına hayran kalan şahsiyetler arasında gösterir.

Turandı tügelimen biylep turğan, - Turan'ın her yerinde hüküm süren,
 Ertede erteği han Afrasiyab. - Geçmişteki efsanevî hükümdarı Efrasiyab.
 Turanğa kasiyetti kumar bolğan, - Mukaddes Turan'a hayran olan,
 Ertede Key-Kısrav men Zulkarnayın. - Geçmişteki Keyhüsrev ile Büyük
 İskender.

Mağjan'ın Cengiz Han ve oğulları ile Cengiz Han'ın ordu komutanlarına karşı büyük bir hayranlığı vardır. Cengiz Han'ı insanlık tarihinde yiğitlikte dengi olmayan örnek bir insan olarak gösterir. Mağjan'a göre Cengiz Han gibi bilge, azimli ve ince düşünceli bir hükümdar bir daha dünyaya gelmemiştir. Cengiz'in oğulları Çağatay, Ögeday, Çüçi ve Töle'nin, babaları Cengiz Han gibi bozkurlara benzediklerini söyler.

Tuwmaydı adamzatta Şıñğıstay er, - İnsanlıkta Cengiz gibi er doğmadı,
 Danışpan, tuñgiyık oy, bolat jiger. - Bilgelik, derin düşünce, çelik azim,
 Şıñğıstan, Şağatay, Ükitay, Joşı, Töle, - Cengiz'den Çağatay, Ögeday, Çüçi ve
 Töle,

Atağa tartıp tuvğan bəri böri. - Atasına çekerek doğmuş hepsi kurt.

Bozkırdaki Kazak boylarını Çarlık dönemi de dahil olmak üzere Cengiz Han soyundan gelen kişiler idare etmişlerdir. Yakın dönemde bu soydan gelenlerden birisi olan Şokan Valihanov, Türkistan topraklarında yetişmiş meşhur bir coğrafya bilginidir. Ayrıca Cengiz Han'ın ismiyle birlikte onun ordularını idare eden iki büyük komutanı Sabutay ve Kurt Cebe'nin de isimlerini şiirinde yad eder.

Şıñğıstıñ kol bastagan eki közi, - Cengiz'in ordu idare eden iki gözü,

Jolbarıs Supıtay men kökjal Jebe. - Kaplan Sabutay ile Bozkurt Cebe.

Cengiz Han'dan sonra Türkistan tarihindeki en büyük komutan Timurlenk'tir. Mağjan şiirinde Timur'u yeryüzüne ateş saçan bir mızrağa benzetir. Bugünkü Kazakistan'ın güneyinde bulunan ve eski adı Yesi, bugünkü adı Türkistan olan bu şehirdeki Ahmet Yesevi türbesi, Timur tarafından yaptırılmıştır⁹.

Ot şaşıp jer jüzine Aksak Temir, - Ateş saçarak yeryüzüne Aksak Timur,

Jarq etip öte şıkkın nayzağayday. - Şimşek gibi çakarak parlayıp gitmiş.

Yine Türkistan coğrafyasında ünlü gökbilimci Ulubey, meşhur tıp alimi İbni Sina ve Türk-İslam felsefesinin önde gelen isimlerinden Farabi gibi isimler de Mağjan'ın şiirinde zikredilen Türkistan büyükleri arasındadır. Bunlar arasında Ulubey'in, gökyüzüyle sırdaş olmuş nadir bir gökbilimci; Farabi'nin ise kemikler ve kurumuş hayvan bağırsaklarından yapılan tellerin kullanılmasıyla çalınan dombıra adındaki bir müzik aletinin ustası olduğunu bildirir.

Sırlaşkan üyde otırp aspan-kökpen, - Yerde oturup gökyüzüyle sırdaş olmuş,

Bilgiş az jetken jüyrık Ulıbekke. - Ulubey'e denk alim az yetişmiştir.

Asıl kan - kasiyetti Türk kanı, - Mukaddes olan Türk kanı, asil kandır,

Sol kınnan - İbn Sina Äbuvgali. - Ebu Aliyyü'l İbni Sina o kandandır,

⁹ Efsaneye göre Timur ordularıyla beraber Yesi (Türkistan) şehrinden geçerken aniden bir rüzgar çıkar ve Timur'un şapkası yere düşer. Timur eğilir ve şapkasını yerden alır. Sonra kendisinin o şapkası yerden almaması gerektiği halde neden eğilerek yerden aldığına bir anlam veremez. Fakat tam şapkasını aldığı yerde mezara benzer bir de tümsek görür ve bunun bir mezar yeri olduğunu anlar. Akşam ordusuyla burada geceler. Uyurken rüyasında evliya bir zat görür ve o zat Timur'dan tam o mezarın olduğu yere kendisine bir türbe yaptırmasını söyler. Timur'un rüyasına giren o zat, Ahmet Yesevi hazretleridir. Bu rüya üzerine Timur seferden döner dönmez o mezarın olduğu yere bugünkü Türkistan şehrindeki türbeyi yaptırır.

Türkiñ kim kemikken muzıkasın, - Türk müziğinin değerini kim düşürmüş?
Farabi toğız işekti dombirasın. - Farabî dokuz telli dombirasını,

Mağjan bir zamanlar Türkistan'da ömür süren kendi halkının yani Kazak hanlarından Kasım, Nazar, Esim, Tavke, Abılay ve Kenesarı Hanların isimlerini de Türkistan şiirinde anmaktadır. Bu hanlardan Kasım Han'ın Turan topraklarının birçok yerini doğru törelere göre idare ettiğini, Nazar Han'ın çok adaletli bir han olduğunu, Esim Han'ın Kazakların efsanevi önderi Alaş'ın yolundan ayrılmadığını, Tavke Han'ın ise meşhur Kültöbe Kurultayı'nı topladığını belirtir. Yine ünlü Kazak hanlarından Abılay Han'ın Turan topraklarında huzur bulduğunu, bozkurta benzeyen Kenesarı Han'ın Türkistan topraklarında yattığını aşağıdaki dizlerinde dile getirir:

Қазақтың қасқа жолды Қасым Ҳаны, - Kazak'ın doğru töreli Kasım Hanı
Turanniñ talay jerin biylep turğan. - Turan'ın birçok yerini idare etmiş.
Ädil Һан аз болadı Nazарdayın, - Nazar Han gibi adaletli han az bulunur,
Алашқа Есим Һанның жолы dayın. - Alaş için Esim Han'ın töresi hazırdır.
Тәwкеdey данышпан Һан курған екен, - Tavke gibi bilge bir han toplamış,
Basında Kültöbeniñ қuriltayın. - Költöbe'nin başında kurultayını.
Turanniñ topırağında tınıştıқ tapқан, - Turan'ın toprağında huzur bulan,
Алаштың арстаны - Abılay eri... - Alaş'ın arslanı - Yiğit Abılay'ı...
Turanniñ topırağın қуçıp jatır, - Turan'ın toprağını kucaklamaktadır,
Keşegi erdiñ eri kökjal Kene, - Dünkü yiğitler yiğidi Bozkurt Kenesarı.
Kene men Abılaydyñ jolin қuwmay, - Kenesarı ile Abılay'ın yolunda gitmeden,
Japanda jayıluwdıñ мәni қalay? - Issız ovalarda konup göçmenin ne anlamı

var?

En sonda Türkistan'da hüküm süren ve kendi halkından olan Kazak hanlarının isimlerini zikrettikten sonra eğer bu hanların yolunda olunmazsa o zaman bu topraklardaki var olmanın da, buradaki hayatın da bir anlamı olmadığını söyler. Yani bu topraklara tarihiyle coğrafyasıyla asıl anlam kazandıran şey eski atalarından bu yana gelmekte olan Türk töre, örf ve adetleriyle gelenek ve görenekleridir. Bunlar Türkistan halkını geçmişten geleceğe taşıyan vaz geçilmez unsurlardır.

Sonuç

Bugüne kadar Kazak millî şiirinde Mağjan'ın seviyesine çıkabilen başka bir şair olmamıştır. Kazak şiirinde erken denebilecek yaşlarda tanınan Mağjan, özellikle millî konularda yazmış olduğu şiirlerindeki samimiyetiyle herkes tarafından büyük bir takdirle karşılanır. O kendi çağdaşı olarak da kabul edebileceğimiz Özbek şair Abdülhamit Çolpanla birlikte "İki Türkistan Şairi" olarak edebiyat tarihine geçmişlerdir.

Mağjan şiirlerini hangi konuda yazarsa yazsın öne çıkan en büyük özelliği şiirlerindeki içtenlik ve lirizmdir. Onun bu içtenliği ve duygusallığı Türkistan adlı şiirinde de görülür. Mağjan, Türkistan demekle bugün Orta Asya olarak bilinen bir coğrafyayı kastetmektedir. Bu isimlendirme günümüzde sadece Çin'in doğusundaki çoğunlukla Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan Özerk Bölgesi'nin adında kalmıştır. Bir de Güney Kazakistan'da eski adı Yesi olan bir şehre Türkistan adının verilmesi suretiyle bu adlandırma kullanılmaktadır.

Dünya coğrafya literatüründe Doğu Türkistan diye bir isimlendirme varsa; Batı, Kuzey ve Güney Türkistan şeklinde başka yer isimleri de olmalıdır. Eğer yoksa o zaman bu “Doğu Türkistan” adlandırmasının yapay olduğu ve aslında bir bütünün parçasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. O bütün coğrafya, bugün bizlerin “Orta Asya” olarak bildiği ve önceden “Türkistan” veya eski İranlılarca “Turan” olarak da isimlendiren topraklardır. Mağjan’ın Türkistan şiirindeki bu coğrafya, Çin’in doğusundan Hazar Gölü kıyılarına; Güney Sibirya’dan da Özbekistan’ın güneyine uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Bu coğrafyanın o bölgedeki Türkler arasındaki adı Türkistan’dır ve Mağjan şiirinin adını buradan almıştır.

Mağjan’ın yaşadığı dönemde böyle bir şiir yazmak ve Moskova idaresini karşısına almak büyük cesaret gerektiren bir iştir. Bize göre Mağjan’daki bu cesaretin kaynağı, onun kendi tarihine, coğrafyasına ve Türkistan’a olan bağlılığıdır.

Kaynakça

AKBAŞ, A. (2007). Mağcan Cumabayev, *Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi*, Sayı: 2, s. 17-23.

KAPAĞAN, E. (2015). Kazak Şiirinde Tematik Değişmeler - Mağcan Cumabaev’in Şiirleri Örneğinde, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi - TÜBAR*, Sayı: XXXXVII, s. 190-218.

KOÇ, K., İŞİNA, A.; KORGANBEKOV, B. (2007). *Kazak Edebiyatı - Sovyet Dönemi ve Bağımsızlıktan Sonraki Kazak Edebiyatı*, 2. Cilt, İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık.

TAMİR, F. (1993). *Mağcan Cumabayev Öleñderi* - Mağcan Cumabayev’in Şiirleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ÖZDEMİR, A. (2011). Büyük Kazak Şâiri Mağcan Cumabayev, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s.199-213.

“Алаш Алыптары - Мағжан Жұмабаев, Kazakistan RTRK, AK ve Inter Cinema TV Service, 2012, [https://www.youtube.com/watch?v=_EtZFeSJ5eo, (17 Ağustos 2013)]

“Дегдар - Мағжан Жұмабаев”, Studia AR Production, JSS, 2010, Erişim Adresi: [<https://www.youtube.com/watch?v=yTrt2mBNMhM>, (11 Ağustos 2013)]

Мағжан. Kazak SSR Televiziya және Radio Хабары Jönindegi Memleketтик Komiteti, Erişim Adresi: Kalila Film, 1990, [<https://ruclip.com/video/x6XRYaHCEIE/-kalilafilmkz.html>, (05 Ağustos 2012)]

Mağcan Cumabayoğlu. TRT Awaz - Türk Dünyasından İzler (Kazakça), Erişim Adresi: [<https://www.youtube.com/watch?v=goD6BkiJ8Xk> (12 Kasım 2013)].

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE AD TÜRÜNDEN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER ÜZERİNE

Engin GÖKÇÜR¹

Özet

İki ya da daha fazla sözcüğün birleşerek yeni bir kavramı karşılayacak şekilde kullanılmasına “birleşme” adı verilir. Türkçede sözcük türetme yolları içerisinde en fazla başvurulan yöntemlerden biri de sözcük birleştirmedir. Genellikle belirtisiz ad tamlamaları, sıfat tamlamaları, isnat grupları ve kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşan ifadeler yeni bir kavramı karşıladıkları durumlarda birleşik sözcük oluşturur. Bu çalışmada Türkmen Türkçesi edebi eserleri ve sözlükleri taranmış ve ad türünden birleşik sözcükler tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde ad türünden birleşik sözcüklerin önemli bir kısmını Türkçe menşeli sözcükler teşkil etmektedir. Bunun yanında alıntı sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşan ad türünden birleşik sözcükler de mevcuttur. Bu grupta yer alan birleşik sözcüklerin bir kısmı özellikle Rusça, Farsça ve Arapçadan alınmadır. Bunun dışında ad türünden olan birleşik sözcüklerin diğer bir kısmı ise karışık bir durum gösterir. Bu grupta yer alan sözcüklerin bir kısmında birinci sözcük Türkçe ikinci sözcük alıntı olabilmektedir. Ya da birinci kısmı alıntı olan ad türünden birleşik sözcüğün ikinci kısmı Türkçe olabiliyor. Türkmen Türkçesinde yaptığımız inceleme neticesinde ad türünden olan birleşik sözcüklerin büyük bir kısmı yalın haldeki iki adın birleşmesi neticesinde oluşmuştur. Bu şekilde oluşan ad türünden birleşik sözcükler aslında iyeliği düşmüş belirtisiz ad tamlamalarıdır. Bunun dışında sıfat tamlaması, belirtisiz ad tamlaması ve isnat grubu teşkil eden ad türünden birleşik sözcükler de vardır. Bu sözcüklerin bir kısmı Farsça terkiplerin kalıplaşması neticesinde oluşmuştur. Bunun dışında birer cümle değerindeki bazı ifadelerin de zamanla kalıplaşması neticesinde oluşturduğu ad türünden birleşik sözcüklere de rastlanır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, Birleşik Sözcükler, Sözcük Grupları, Ad Tamlaması, Sıfat Tamlaması.

ON COMPOUND WORDS FROM A TYPE OF NAME IN TURKMEN TURKISH

Abstract

Conjugation is the gathering of two or more words to create new concept. One of the most referenced way of lexicalising in Turkish is conjugation. In general, expressions consisted of indefinite noun phrase, adjective clauses and common finite verbs form compound word when they mean a new concept. In this study, compound words have been determined by researching literary works and dictionaries of Turkmen Turkish. A good part of compound words in Turkmen Turkish is consisted of Turkish originated words. Besides, some compounds words consisted of gathering of quoted words are also available. Especially Russian, French and Arabic words are much more in compound words of this group. Otherwise, other part of compound words is complex. In some part of words in this group first word becomes Turkish and second one may be a quoted word. Or first word is quoted and second one is Turkish. As a result of this examination in Turkmen Turkish, great majority of these compound words consist of two nominative words. Compound words in this form actually is an indefinite name that has improved. Also, there are some compound words formed of indefinite noun phrase and adjective clauses. Some of these words have consisted as a result of Arabic and Persian phrases.

¹ Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: engingokcur1@gmail.com / engingokcur@gumushane.edu.tr

Likewise, it is possible to see some statements that take a fix structure and become compound words.

Key Words: Turkmen Turkish, Compound Words, Word Groups, Name Completion, Adjective Completion.

Giriş

Genel olarak sözcüklerde birleştirme, bir sözcüğe getirilen eklerin yerine iki ya da daha fazla sözcüğün yeni bir leksik birliktelik oluşturmak üzere bir araya getirilmesi ile meydana gelen sözcük türetme şeklidir. Sözcük birleştirme sürecinde var olan sözcükler bir başka sözcükle birleşirler. Bu türden sözcüklerde iki ya da daha çok sözcük birleşip yeni bir kavram ya da varlığı karşılar. Oluşan bu farklı anlamlı sözcüklerin bir kısmında kendilerini teşkil eden sözcüklerin gerçek anlamlarını yansıttıkları görülür: **alınsaç** “alın saçı”; **atabir** “ataları bir olan”; **atbakar** “seyis” < at + bak-ar; **betniyet** “kötü niyetli”; **diluucu** “dil ucu”; **yatakhana** “yatakhane” ...gibi.

Ad türünden birleşik sözcüklerin bir kısmında ise birleşimi sağlayan sözcüklerle sözcüğün kendisi arasında bir anlam bağının olmadığı görülür. Bu tür sözcükler kalıplaşmış birleşiklerdir. Birleşik sözcüğü teşkil eden olay, telmih, benzetme olgusu zamanla kaybolur, birleşik unsurlar zamanla sözlük birimi haline gelir (Karaağaç, 2011: 27): **aaksüňk** “küçükbaş hayvanların incik kemiğiyle oynanan oyun”; **dikdüşdi** “inatçı”; **dokuzdonlı** “çıbana benzeyen bir tür yara”; **gözüğara** “yardıma muhtaç”; **hudaayati** “uzun ince gövdeli, uzun ayaklı çekirge görünüşlü böcek”; **öküzgöz** “gece vakti çıkan birbirine benzeyen iki yıldız”; **taazıguyruk** “halı ve keçeyle işlenen bir tür nakış” vb.

Türkmen Türkçesinde ad türünden birleşik sözcükler menşeleri bakımından üç grupta incelenebilir. Bu sözcüklerin büyük bir bölümü iki Türkçe sözcüğün birleşimi neticesinde oluşmuştur: **aacöoze** “aç karnına” < aç + öz+e; **aacgöz** “açgözlü” < aç + göz; **atabeğ** “çocuğa savaş tekniklerini ve bürokrasiyi öğreten adam”; **ikiyaan** “iki taraf”; **ikiyaşar** “iki yaşını dolduran deve türünden hayvan”; **ikiyüzli** “ikiyüzlü”; **köpbilmişlik** “çokbilmişlik”; **öññil** “önceki yıl” < ön+ki+yıl; **öññiin** “önceki gün” < ön + ki + gün; **öözaara** “kendî içinde, karşılıklı” vb.

Bu sözcüklerin diğer bir kısmında ise birleşimi sağlayan sözcüklerden her ikisi de alıntı sözcüklerdir: **aabray** “hürmet, saygı” < Fa. âb + rû(y); **aeroport** “hava alanı” < Rus. aeroport; **avtomatik** “otomatik” < Rus. avtomatika; **bedasil** “asılsız, kötü karakterli” < Fa. bed + Ar. aşl; **bedrooy** “çirkin suratlı”; **hoşbağt** “bahtı açık” < Fa. hoş + baht; **hoşbooy** “güzel koku” < Fa. hoş + bû; **zährimaar** “yılan zehiri” < Fa. zehr-i mâr vb.

Bu sözcüklerden diğer bir kısmı ise menşe bakımından karışık bir durum gösterir. Bu grupta birleşimi oluşturan sözcüklerden birincisi ya da ikincisinin alıntı olduğu diğer kısmının ise Türkçe menşeli olduğu görülür: **aadamsöyer** “insansever” Ar. âdem + T. sev-er; **athaana** “tavla” < T. at + Fa. hâne; **Nebitdaağ** “yer adı” < Fa. neft + T. daağ; **Nepesğeldi** “kişi adı” < Ar. nef / nefes+ T. gel-di vb.

İnceleme

Türkiye Türkçesinde belirtisiz ad tamlamaları, sıfat tamlamaları, isnat grupları, birleşik fiiller, ikilemeler, kısaltma grupları ve kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşan ifadeler yeni bir kavramı karşıladıkları durumlarda birleşik sözcük teşkil eder (Yazım Kılavuzu, 2012: 18). Türkmen Türkçesinde de ad türünden birleşik sözcüklerin benzer şekillerde oluştuğu görülür. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde birleşik sözcüğü teşkil eden sözcükler

birleşik fiil dışında bitişik yazılır. Öyle ki Türkiye Türkçesinde ayrı yazılan birleşik sözcüklerin büyük bir kısmı bugün Türkmen Türkçesinde bitişik yazılır.

Türkmen Türkçesindeki ad türünden birleşik sözcükler aşağıda belirtilen başlıklar altında incelenebilir:

1. Belirtisiz ad tamlaması şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler
2. Sıfat tamlaması şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler
3. İsnat gurubu şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler
4. İkiylemelerle kurulan ad türünden birleşik sözcükler
5. Fiilimsilerin kalıplaşması neticesinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler
6. Çekimli fiillerin kalıplaşması neticesinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler
7. Kısaltma grupları şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler
8. Arapça ve Farsça ile ilgili terkiplerin kalıplaşması sonucu oluşan ad türünden birleşik sözcükler
9. Edat grubu şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

1. Belirtisiz Ad Tamlaması Şeklinde Oluşan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcüklerde birleşigi oluşturan sözcükler belirtisiz ad tamlaması şeklindedir. Bu tür birleşik sözcüklerde birinci ad ögesi yalın durumdadır. İkinci ad ögesi ise iyelik eki almıştır. Bu grupta birleşigi oluşturan ad türünden sözcükler cümle içerisinde, ad, sıfat, zarf görevlerinde kullanılabilir. Bu türden sözcükler çoğunlukla bitki, hayvan, nesne, insan ve kavram adları teşkil eder: **ağızboğı** “çuval ağzına bağlamada kullanılan ip”; **añruucı** “imkân olursa, mümkün olursa, az çok”; **asırlarboyı** “asırlar boyunca”; **aşıgotı** “boz renkli yabancı ot”; **atağzı** “bir şeyi tutmak için iki kulplu ağızlı araç”; **atlıbaşı** “bir grup atlıının başı”; **ayakbaağı** “yük, engel, ayakbağı”; **aybaşı** “ay hâli, âdet”; **bücebaşı** “kura çekildiğinde ilk kazanan kişi”; **caanderdi** “can sıkıntısı”; **ciğitbaşı** “yiğitlerin başı”; **çöppül** “19. yüzyılda halktan alınan bir tür vergi”; **duzbiizi** “kadınların iç giysi olarak dizlerin üzerine diktikleri renkli kumaş”; **dilardı** “dilardı”; **dilhatı** “zorunluluk gereği yazılan mektup”; **diluucı** “dil ucu”; **dişdüybi** “diş dibi”; **düşeğası** “ölen adamın mezarını kazananlara verilen yemek”; **erbahası** “boyu 15-30 cm kadar çıkan çok yıllık bir ot”; **garavulbeği** “yüzbaşı kademinde bir rütbe”; **gazıkbaağı** “kazığa ya da hayvanın boynuna bağlamada kullanılan ip”; **guñaçuucı** “başörtüsüne iliştirilen süs”; **golastı** “nüfuzlu kişilerin emri altında çalışan kişi, memur”; **gonambaşı** “kabrine ilk gömülen kişi”; **guşdili** “ekinin içinde yeşeren ince yapraklı ot”; **guşgözi** “kuş gözüne benzeyen çiçekli, gri renkli bir yıllık ot”; **guşuzı** “kuş ayağının izine benzetilen nakış”; **Hanğulı** “kişi adı”; **hudaayadı** “uzun ince gövdeli, uzun ayaklı çekirge görünüşlü böcek”; **hudaayoolı** “Aile bireyleri için verilen sadaka, Allah için kesilen kurban”; **içyaanağzı** “1. bir tür oyun 2. halıya işlenen bir tür nakış”; **kelebağacı** “ipeği iplik haline getirmek amacıyla yapılan ağaçtan araç”; **kersengöti** “mayıs böceğine benzeyen bir haşere türü”; **kervenbaşı** “kervanbaşı”; **keyigöti** “yere serpilip yayılan ufak yapraklı bir tür ot”; **leşgerbaşı** “komutan, askerın başı”; **Mağtımğulı** “kişi adı”; **maşgalabaşı** “aile reisi, ailenin geçimini sağlayan”; **määzbaaşı** “insanın boynunda çıkan bir yara”; **müñbaşı** “binbaşı”; **naybaşı** “güzel, alımlı”; **okgözi** “halı ve el işleri üzerinde yapılan bir tür nakış”; **oocakbaşı** “ocak yanına dokunan küçükçe halı ya da döşek”; **oonbaşı** “onbaşı”; **onbeği** “onbaşı”; **ölmezöödi** “ölmek için saklanan azıcık yemek”; **ömürboyı** “her zaman”; **saçuucı** “saçın ucuna takılan süs”; **saçyüzi** “saç örgülerinin arasından çıkarılan kaşlı ya da kaşsız gümüşten yapılan süs eşyası”; **serkarbaşı** “24 saatlik su nöbeti”; **setirbaşı** “satır başı”; **sözbaşı** “önsöz”; **sözsoñı** “sonuç”; **suvastı** “su altı”; **suvburçı** “dağ eteklerinde yetişen ve ilaç yapımında kullanılan bitki”; **suvguşı** “suda

yaşayan uzun, ince ayaklı bir kuş”; **suvoti** “sulu yerlerde biten başı daneli bitki”; **şaanoti** “çok yıllık yabancı ot”; **tağtabiti** “kanla ve bitki reçinesiyle beslenen böcek”; **Taıırıgulu** “kişi adı”; **tiirebaşı** “boyun, oymağın ileri geleni”; **tirsekboyu** “parmak uçlarından dirseğe kadar olan uzaklık”; **topçubaşı** “topçubaşı” **tümenbeği** “tümen komutanı”; **yassıkdaası** “yastık kılıfı”; **yelbaağı** “‘gara öy’ denen evin üst kısmındaki keçeyi sabitleyen bağ”; **yeınsapı** “kadınların kıyafetlerinin, gömleklerinin ucuna ilıstırilen bir tür kumaş; **yerastı** “yeraltı”; **yerbiti** “çok küçük, küçücük”; **yılboyı** “yıl boyunca”; **yoolboyı** “yol boyunca”; **yoolhatı** “yolluk”; **yüzbaşı** “yüzbaşı”; **zoorbaağı** “deve hamutunun alt kısımlarını bağlamada kullanılan ip”.

Belirtisiz ad tamlaması şeklinde oluşan ad türünden bileşik sözcüklerin bir kısmında ikinci ad ögesindeki iyelik ekinin zamanla düştüğü görülür. Bu durumda birleşik sözcükler yalnız durumda iki ad unsurunun birleşmesiyle oluşmuş izlenimini verir. Bu nedenle bazı araştırmacılar Türkçenin tarihi ve çağdaş dönemlerinden alınmış bazı örnekleri kanıt göstererek bu gruptaki birleşik sözcüklerin yalnız durumdaki iki ad ögesinin birleşmesi neticesinde oluştuğunu ifade eder. Bu şekilde oluşan söz grubu için de eksiz tamlama, takısız tamlama gibi adlandırmalar kullanılmıştır (Tokyürek-Pekacar, 2014:9-38; Kerimoğlu, 2011: 1442-1456).

Tokyürek ve Pekacar “Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi” adlı makalesinde Türk dilinin en eski kaynaklarından Çağdaş Türk lehçelerine uzanan süreçte yalnız durumdaki iki ad unsurunun birleşmesi sonucu oluşan ve birinci unsuru niteleyici olarak kullanılmayan birleşik adları örnek olarak belirtirler. Eski Türkçe döneminde: **türük kağan** “Türk kağanı”, **türük begler** “Türk beyleri”, **tavgaç bodun** “Çin milleti”, **ıt yıl** “iti yılı”, **çıntan ıgaç** “sandal ağacı”, **er at** “erlik adı”, **ay teıri** “Ay Tanrısı”, **baranas balık** “Varanasi şehri”, **bars yıl** “pars yılı”, **ög karın** “anne karnı”, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde: **münüz baka** “kaplumbaka”, **yandak tiken** “geven dikenini”, **büküm etük** “kadın terliğı”, **orun töşek** “yer döşegi”, **haşhaş dane** “haşhaş tanesi”, **kıyamat kün** “kıyamet günü”, **‘arafa kün** “arife günü” vb. Benzer örnekler Çağdaş Türk yazı dillerinde de söz konusudur: **taulay yıl** “tavşan yılı”, **konin cil** “koyun yılı” (Çuvaşçada); **eşik kirit** “kapı kilidi”, **irk et** “koç eti” (Kumuk Türkçesi); **korban bayram** “kurban bayramı”, **göl baksa** “gül bahçesi” (Başkurt Türkçesi); **Nogay şay** “Nogay çayı”, **üy bet** “ev tarafı” (Nogay Türkçesi); **terek salkm** “ağaç gölgesi”, **at arba** “at arabası”, **köget terek** “meyve ağacı” (Karaçay-Malkar Türkçesi); **Tabat aal** “Tabat Köyü”, **Anı Suğ** “Anı suyu” (Hakas Türkçesi) (Tokyürek-Pekacar, 2014: 9-38).

Eski Türkçede yalnız hâlde iki adın bir araya gelmesiyle oluşan türk bodun, tabgaç bodun, kırkız bodun, tabgaç kağan, türğış kagan, türk kagan, uygur kagan örneklerinin aynı zamanda iyelik ekli şekillerine de rastlanır: türk bodunu, kırkız bodunu, on ok bodunu, on ok kaganı, türğış kaganı gibi (Adams, 1978-79: 33). Türkçede yalnız durumdaki iki ad unsurunun birbirine çoğunlukla iyelik ekleriyle bağlanması bu eklerin zamanla düştüğü, bu tür kullanımların yabancı dillerin etkisiyle oluştuğu görüşü (Tekin, 2013: 343-350; Korkmaz, 2007: 140; Karaağaç, 2012: 490; Banguoğlu, 2011: 299) bizce de daha makul görülmektedir. Öte taraftan bu gruptaki birleşiklerin bir kısmında ilk unsuru niteleyici olarak kullanılan “demir kapı, altın bilezik, tilki adam” gibi örnekler çoğunlukla sıfat tamlaması olarak kabul görmüştür.

İyelik ekinin düşmesi sonucu oluşan ad türünden birleşik sözcükler bitki, hayvan, nesne, kişi ve yer adları ile soyut anlamlı kavram adları da teşkil eder. Özellikle alet ve bitki adlarının büyük bir bölümü bu şekilde oluşmuştur. Birleşik sözcüğü oluşturan sözcüklerin büyük bir kısmı benzetme ilgisi yönüyle bir araya gelip yeni bir sözcüğü oluşturur. Bu sözcükler zamanla kalıplaşarak anlamlarını yitirir ve farklı anlamlı bir birleşik sözcük oluşturur: **ağızgapak** “kapak”; **ağızyapı** “kapak” **aalınsaç** “alın saçı”; **aalınşaaı** “zincire dizilen ve börklerin ön tarafına takılan gümüş süs”; **aşğaaan** “mide”; **aštağta** “üzerinde ekmek kesilen tahta”; **aşıktorba** “içine aşık kemiğı atmak için yapılan eski torba”; **atabeğ** “çocuğa savaş tekniklerini ve bürokrasiyi öğreten adam”; **arğışçuval** “tahıl için kullanılan bir tür çuval”; **atğulak** “küçük çiçekli bir tür bitki”; **atırsaabın** “sabun”; **atkeçe** “atın üstüne örtülen keçe”; **atyatak** “tavla”; **atyüvrük** “dışı ak, içi kızıl tozlu mantar”; ; **atbaşı** “gelini almaya giden atlılar”; **atçapışık** “atları yarıştırmak amacıyla yapılan oyun; **atyelmik** “bir tür yenen ot”; **ayaguulağ** “binmek için

gerekli olan at, eşek, taşıt, araç” **ayakgaap** “ayakkabı”; **ayakköpri** “yaya köprüsü” ; **ayağuuç** “ayak ucu”; **aaybaalık** “bedenin iki tarafı yassıca, büyük yüzgeçli, kuyruk bölümü olmayan bir balık türü”; **aayboğdaş** “bağdaş kurup oturma şekli”; **ayakbaşgıç** “gaz pedalı”; **Aaybölek** “kişi adı”; **aaygäädik** “bir tarafı gedik olan üç parçalı bir tür nakış”; **aaygızıl** “ay görünümlü üstü benekli bir tür nakış”; **aaynagıyık** “kırılan aynanın parçaları”; **aayböke** “yelkenli kayıkta kullanılan ay görünümünde bir tür tahta”; **Aaycemaal** “kişi adı”; **aaykeşde** “börk üstüne işlenen bir nakış türü”; **aaynabukça** “kenarları nakışlı bir tür ayna”; **aaynagööl** “halı türü ev eşyaları üzerine işlenen göl motifi”; **aaypalta** “yassı ağızlı uzun saplı bir balta türü”; **aaytaabak** “bir tür nakış”; **aayteşe** “kalın ağaçları yontan bir tür araç”; **baabadayhaan** “tarımla uğraşan, ziraat işlerinde usta”; **baağcebiş** “besiliğe bırakılan keçi”; **baağgoyun** “besiliğe bırakılan koyun”; **bağışbaağ** “dışı kamış olan evlerin tahtadan döşemeleri birbirine bağlayan ip”; **bağröyken** “karaciğer ve akciğer; **bağşıyovşan** “dağda biten kokulu bir tür ot”; **baağtoklı** “semirmesi için besiyeye bırakılan toklu”; **baalıkgöz** “kuşgözüne benzeyen ve çorak topraklarda yetişen gül veren kısa bir tür bitki”; **baalıkgulak** “omurgasız su canlılarının beden örtüsü”; **balgaymak** “sütleyapılan tatlı yiyecek”; **başaşaaak** “baş aşağı, aşağı doğru”; **başatgıç** “başörtüsü”; **başyuvluk** “baş yıkamak için kullanılan yoğurt, ayran”; **başboğı** “baörtüsü”; **başdañı** “başörtüsü”; **başdarak** “tarak”; **başuuç** “yatan kimsenin baş tarafı”; **bäägülkeşde** “börk üzerine işlenen bir tür nakış”; **bedenterbiye** “beden eğitimi”; **biilbaağ** “bel bağı” ; **biilğuşak** “bele takılan kuşak”; **buğdayboğun** “buğdaya benzeyen taneli bir tür ot”; **biilaağırı** “bel ağrısı”; **boğzbossaan** “halı, battaniye türü eşyalara işlenen göl motifi”; **boynoñurga** “omurgadan boynun alt kısmına kadar olan kısım”; **buğdayreñk** “teni buğday renginde olan ”; **buğratiken** “dağ eteklerinde biten bir tür ot”; **burunbaağ** “keçenin kenarlarına sağlamlaştırmak amacıyla işlenen ip”; **burunhalka** “hızma”; **caamböörük** “kenarları geniş, üstü halkamsı türlü nakışlarla işlenen börk”; **caanalğıç** “Azrail”; **çakcagündüz** “tohumundan ilaç yapmak için kullanılan bitki”; **çakırtiken** “dikenli bir bitki”; **çakmakdaaş** “çakmaktaşı”; **çakmakgööl** “bir tür nakış”; **çaalçoorba** “süzme yoğurtla yapılan bir tür yemek”; **çapgiyassık** “üstünde et, ot kesmek için yapılan yuvarlağımsı ağaç”; **çayyooçak** “çay ocağı”; **çayhalta** “içine çay konan küçük çuval”; **çemçegööl** “halı kenarına işlenen göl motifi”; **çemçetoorba** “içine kepçe, kaşık türünden eşyaları koymak için yapılmış torba”; **çiğityaağ** “ayçiçeği çekirdeğinden elde edilen yağ”; **çopanbadak** “güreşçinin bağda kurma, çelme atma hareketi”; **çopantelpök** “ince dallı, yuvarlak sarı çiçekli ot”; **çöpboya** “kökünden sarı boya elde etmek amacıyla kökünü kesip yumurtanın sarısına batırılmasıyla kullanılan bir tür ot”; **damakmooncuk** “boyna takılan inci gerdanlık”; **dañyıldız** “seher yıldızı”; **daaşbaağ** “balık ağının dibindeki ağırlığı bağlamak için kullanılan ipler”; **demirğur** “boz, karaya çalan”; **demiryoolçı** “demiryolu işçisi”; **depebaağ** “devenin üstündeki yükleri bağlamada kullanılan ip”; **deresoğan** “yabani soğan”; **deresiğır** “sığıra benzeyen boynuzlu hayvan”; **deridaaş** “deriyi temizlemek için kullanılan taş”; **dırnakgöl** “halı üzerine işlenen göl motifi”; **duzbaağ** “deveyi bağlamada kullanılan ip”; **duzçaanak** “incik kemiği ile kalça kemiğini birleştiren dizin üzerindeki yuvarlak kemik”; **dildüvşük** “gizli anlaşma”; **doğanoğlan** “babaları kardeş olan”; **doñuzburun** “1. halılara işlenen bir tür nakış 2. atın toynağının üst taraflarında çıkan yara”; **doñuzgöz** “hayvanları korumak amacıyla kazılan çukur”; **doñuztopalak** “ince, uzun yapraklı, havuç türü kökü olan bir bitki”; **durnadaaban** “gül familyasından çok yıllık bir bitki”; **duuztoorba** “tuz torbası”; **dürdääne** “dür tanesi”; **düyebaşlık** “gelin almaya gidilirken devenin üstüne atılan çok parçalı bez”; **düyeboyun** “gömleğin yakasına işlenen nakış”; **düyedaaban** “devetabanı bitkisi”; **düyeğuş** “devekuşu”; **düyehaalık** “gelin almaya gidilirken deve havutunun iki tarafına asılan halı”; **düyphaalı** “evin içine sermek için yapılan orta büyüklükteki halı”; **düyptoorba** “evin başköşesine asılmak için çeşitli nakışlarla süslenen halıdan çuval; **eğınbaş** “giyecek, kıyafet”; **eğinyüp** “10 cm kalınlığında çizgili ip”; **elbukca** “kızların el işlerini sakladıkları dört köşeli bohça”; **elçalğıç** “havlu”; **elğuş** “akdoğan”; **elyaağlık** “el, yüz silmek için kullanılan bez”; **eñsigamış** “‘gara öy’ adlı evin kapısına örülen kamış”; **erikgöl** “eriğin gülüne benzetilip halıya işlenen nakış”; **eşegarı** “büyük sarımsı-kızıl arı”; **eşegarka** “‘gara öy’ adlı evin üstüne iki tarafının örtülen görünüşü”; **eşekyassık** “çok ayaklı, yassı, kül renginde bir böcek”; **eşekyorunca** “boyu bir metreye kadar çıkabilen iki yıllık bir yabancı ot”; **gamışbaağ** “‘gara öy’ adlı evin kamışını

bağlamada kullanılan ip”; **gaanyaas** “sapının suyu kızıl renkli olan ve arpaya benzeyen bir yıllık ot”; **garavulçöp** “boyunduruğun ortasındaki denkleştirme çubuğu”; **garğasoğan** “dik yetişen mavi çiçekli bir bitki”; **gaavungül** “bahçe bitkileri arasında yetişip onlara zarar veren sarı saplı çiçekli yabancı ot”; **gaazayak** “sulu yerlerde biten, yaprağı kazayağına benzeyen bir tür bitki”; **geçigaplan** “kedgiller familyasından sarı-kahverengi arası tonlarda memeli, vahşi hayvan”; **geçigulak** “uzun yapraklı bir tür ot”; **geçiguş** “ince kuyruklu alacalı tüylü bir kuş”; **geçisakğal** “keçisakalı, çenede olan sakal”; **gelinbarmak** “bir tür üzüm”; **gelinkömelek** “gelin mantarı”; **gelnece** “yenge”; **gırnakbaağ** “ip, bağ”; **gırnaksaç** yaz aylarında yeşeren ince saplı yabancı ot”; **goçbuynuz** “koçbuynuzuna benzetilip keçeye işlenen burgulu nakış”; **golbaağ** “hamutu arabaya bağlamak için kullanılan ip”; **gonakbaay** “ev sahibi, misafir ağırlayan”; **gorküye** “deve yoğurdundan yapılan ayranın muhafaza edildiği orta büyüklükte içi sırça küp”; **goyunguş** “küçük alacalı kuş”; **göobeğene** “yeni doğan çocuğun göbeğini kesen kadın”; **gözbaş** “suyun ilk çıktığı yer, göze”; **gözbaağcı** “hileci, göz boyayan”; **gözboyağçılık** “göz boyama, kandırma, aldatma”; **gözyetim** “gözün görebildiği yer”; **gözçikgınc** “aykırı, kurallara uymayan”; **gözmooncuk** “nazar boncuğu”; **gözyaas** “gözyaşı”; **gulakçöp** “deve hatabını koruyan iki parmak kalınlığındaki yassıca ağaç”; **gulakhalka** “küpe”; **gulaktöz** “kulağın arkasındaki çıkıntı”; **gulakyüp** “ip, organ”; **gulanguyruk** “kumluk alanlarda yetişen yumuşakça yabancı ot”; **guşburun** “kuş gagasına benzeyen uzun saplı maşa”; **guşdamak** “az yemek yiyen”; **guşdırnak** “kuş tırnağına benzetilen bir tür nakış”; **guşgaanat** “bayanların iç giyimlerine işlenen ve kuş kanadına benzeyen nakış”; **guşığde** “iğdenin ufak türü”; **günorta** “güney”; **gülyaka** “yuvarlak ve taşlı broş”; **göndiizköör** “güvercinden küçük karamsı gri-kahverengi tüylü kuyruğu sarımsı gece uçan kuş”; **haalıçıval** “halı görünümünde yapılan çuval”; **hamurmaaya** “hamurmayası”; **hamurturşu** “hamur mayası”; **haraamyaağı** “haram yiyen”; **ıçaağırı** “karın ağrısı”; **ıçdaalak** “kayık döşeme tahtaları”; **ıçgısğınc** “hüzünlü”; **ıçyakğıç** “öfkelendiren, dokunan”; **ıçyaağ** “hayvanın karnının dışındaki yağ”; **ığdeyaprak** “bir tür kavun”; **ıikbaş** “ipliğin iyi dolanması için yapılan içi oyuk yuvarlak taş ya da tahta”; **ıışiksöye** “kapının arka tarafını destekleyen ağaç dayanak”; **ıtbaalık** “suda yüzüp duran kuyruklu kurbağa yavruları”; **ıtburun** “yabancı gül ve ilaç için kullanılan kızıl kökü”; **ıtızğan** “yapraklarının ucu keskin dikenli, hayvanın yemediği yabancı bir tür ot”; **ıtköleğe** “güneşin önüne gelen buluttan yere düşen gölge”; **ıtsiñek** “sarımtıl renkli, yassı kanatlı, köpeğin vücuduna ilişen sinek”; **ıttirsek** “göz kapağının kirpikli yerinden beliren şişkinlik”; **ıtüzüm** “dut yaprağına benzeyen bir ot türü”; **kakabaş** “1. bakımsız, terbiyesiz, görgüsüz 2. başıboş hayvan; **kellağırı** “baş ağrısı”; **kelleçanak** “kafatasını oluşturan eklemsiz kemikler”; **kelleğöçak** “başörtüsü kenarlarına işlenen nakış”; **kenaaryaka** “kıyı, sahil”; **kepbegöven** “dallarında şıramsı, sakızimsı bir sıvı olan dikenli bitki”; **keyiğalma** “dağlık yerlerde biten ince yapraklı küçük elma ağacı”; **keyikokara** “uzun boylu dağ bitkisi”; **keyikbövrek** “dağ eteklerinde yetişen maydanozgiller ailesinden çokyıllık bitki”; **keyikburça** “dağ eteklerinde çölde yetişen ensiz yapraklı bitki”; **kirpigül** “40-50 cm boylarına kadar yetişen çok yıllık bir tür bitki”; **kötegaraba** “tekerleğinin dışı demirden olan araba”; **mantıgazan** “mantı kazanı”; **maayapetir** “tandır ekmeği”; **moollatorğay** “çayır kuşu”; **naardaane** “nar tanesine benzeyen yüzük, kolye taşı”; **Nebitdaağ** “yer adı”; **nepyaag** “neft”; **novruzgül** “sapı dalsız ve yapraksız olup sarı çiçek veren, kızıl renkli çok yıllık bitki”; **oğulhaacat** “yüzük parmağı”; **okyılan** “sıçrayarak hareket eden uzun, ince, ala renkli bir tür yılan”; **okyetim** “yakın mesafe”; **oñurgagööl** “halı üzerine işlenen omurga görünümlü nakış”; **ootsöndürğic** “ateş söndürmede kullanılan araç gereç”; **öküzgöz** “gece vakti çıkan birbirine benzeyen iki yıldız”; **ölçeğagaç** “yer ölçmekte kullanılan araç”; **ördekburun** “burnu ördek burnuna benzeyen suda ve karada yaşayan bir tür hayvan”; **ööthalta** “safra kesesi”; **pişikdırnak** “meyvesi dikenli bir ot, keditırnağı dikenli”; **pişikguyruk** “bir ot türü”; **saçaktoorba** “dügüne gidildiği vakit içine iki üç sofraya konan torba”; **saçbaağ** “saç bağı”; **saçmoonçuk** “boncuklu saç bağı”; **samırtoorba** “kum çıkarmada kullanılan torba”; **samırruğan** “kuyu kazılırken kum çekmek için torbanın ağzını büzmede kullanılan ip”; **sandıkğööl** “battaniye çuval gibi eşyalara dokunan sandık görünümlü göl deseni”; **sesyetim** “yakın mesafe, sesin ulaşabildi uzaklık”; **siimağaç** “telgraf ağacı”; **söyebaağ** “‘gara öy’ adlı evin kapısı ile ana döşemelerini bağlayan ip”; **suvkäädi** “içine su konan kabak”; **suvküye** “su

testisi”; **şetdaalgül** “seftali gülüne benzetilip el işlerinde dokunan nakış”; **tayağatım** “insanın esasını atabildiği uzaklık”; **tayaketim** “asanın / sopanın atılabilecek uzaklığı”; **tayaksalim** “baston boyu uzaklık”; **taazıguyruk** “halı, keçe işlenen bir tür nakış”; **toklutay** “gri-kahverengi tüyleri olan hızlı koşan fakat koşamayan büyükçe kuş”; **tumargül** “halı, battaniye gibi eşyalara işlenen nakış”; **tüynükyüp**; “ ‘gara öy’ adlı evin tüynük adı verilen üst kısmına asılan ipi”; **uunaş** “erişte”; **yaagmeşik** “keçi derisinden yapılmış olup içine yağ koymaya yarayan kap, tulum”; **yelmaaya** “masalarda olup ayağının yere değmediği düşünülen deve”; **yeralma** “yer elması”; **yerçilim** “pipo”; **yerçörek** “köze konup pişirilen ekmek”; **yardemir** “pulluk”; **yerdeşik** “eve duman, hava çıkması için konan delik”; **yardöle** “yer altına yapılan hayvan barınağı”; **yetiimoltañ** “ayakkabının altına vurulan yama”; **yılaanbaalık** “yılan balığı”; **yoolayrıt** “yol ağzı”; **yoolbaşçı** “başkan, lider”; **yürebulanç** “iğrenç”.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de ad türünden birleşik sözcüklerin bir kısmı Farsça menşeli ikinci ad konumundaki ‘hane, name, hor, keş, hon, perest gibi sözcükler ile yapılır. Bunun yanında Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerin bir araya getirilmesi neticesinde oluşan sözcükler ile Farsça birleşik sözcükler de mevcuttur: **aşhaana** “yemekhane”; **athaana** “tavla”; **atışhaana** “atış talimi yapılan yer”; **baaygüşhaana** “baykuşların meskeni”; **balahaana** “bir katlı evin üzerine yapılan küçük oda”; **bääbekhaana** “doğumhane”; **boyağhaana** “boyanan ev, yer”; **buthaana** “puta tapılan yer”; **buuzhaana** “buzhane”; **cılavhaana** “at yuları saklanan yer” **çaphaana** “basım evi”; **çaphaana** “matbaa”; **çayhaana** “çayhane”; **däälihaana** “akıl hastanesi”; **dellekhaana** “berber dükkânı”; **dermaanhaana** “eczane”; **gamhaana** “çok gam çeken”; **garavulhaana** “bekçi evi”; **gassaphaana** “hayvan kesilen yer”; **gatrhaana** “katır saklanan yer”; **goorhaana** “cephane”; **gooraghaana** “yabancı bitkileri ve hayvanları korumak ve çoğaltmak amacıyla yapılan yer”; **guşhaana** “kuş saklanan ev”; **haacathaana** “tuvalet”; **gülhaana** “gül yetiştirilen yer”; **haremhaana** “harem”; **hasaaphaana** “muhasabe”; **hassahaana** “hastane”; **ibaadathaana** “ibadethane” **iilçhaana** “elçilik”; **kabuulhaana** “misafirhane”; **käärhaana** “tarım işleriyle uğraşan idari birim”; **kebaaphaana** “kebab yapılan yer”; **kitaaphaana** “kütüphane”; **konsulhaana** “elçilik binası”; **maatamhaana** “yes evi”; **mevhaana** “meyhane”; **mevithaana** “morg”; **mevlihaana** “meclis” **muhmaanhaana** “misafirhane”; **nahalhaana** “fidanlık”; **naharhaana** “yemekhane”; **oodunhaana** “odunluk”; **pellehaana** “spor müsabakalarında varış yeri”; **peşhaana** “cibinlik” < peşşe “sivrisinek” + hane; **salğhaana** “insanların ve kurumların bulunduğu yeri açıklayan kurum”; **saamanhaana** “samanlık”; **seyishaana** “at bakılan yer”; **şitilhaana** “fidanlık”; **tophaana** “tophane”; **toyhaana** “düğün yapılan yer”; **tussağhaana** “hapishane”; **ussahaana** “usta olunan yer”; **vekilhaana** “millet meclisi”; **veyraanhaana** “harabe”; **yatakhaana** “yatakhane”; **zibilhaana** “çöplük”; **zikgehaana** “darphane”; **äähtnaama** “borç seneti”; **beyaannaama** “açıklama, özetleme”; **boorçnaama** “senet”; **delilnaama** “kanıt” **düzgünnaama** “tüzük, yasa, yönetmelik”; **haayışnaama** “dilekçe”; **hödürnaama** “referans mektubu”; **hukuuknaama** “ruhsat, bir işi yapmak için verilen resmi izin belgesi”; **kepiilnaama** “senet”; **keşğitnaama** “hüküm, karar”; **mevilnaama** “bir yıl boyunca yapılacak işleri planlayan pusula”; **subuutnaama** “kanıt, delil”; **şahaadatnaama** “belge”; **şaaayatnaama** “belge, rapor”; **vaspnaama** “tarihi bir olay ya da kişi adına yazılan şiir”; **aadamhor** “insan eti yiyen, yamyam”; **arakhhor** “içki içmeyi seven”; **cepaahhor** “cefa çeken”; **çayhor** “çok çay içen”; **çilimhor** “sigara içen”; **gamhor** “üzüntüsünü içinde saklayan, dert dinleyen”; **gaanhor** “kâtil”; **haraamhor** “kanunsuz hareket eden”; **muğthoor** “otlakçı, asalak”; **namaazhoon** “dindar”; **parahoor** “rüşvetçi”; **sovathoon** “okur-yazar”; **süythoor** “tefeci, faizle para veren”; **cepaakeş** “zahmet çeken”; **çaykeş** “çok çay içen”; **çaypuruş** “çay satan”; **çilimkeş** “sigara içen”; **demkeş** “1. baca. 2. termos”; **aataşparaz** “ateşe tapan”; **haçparaz** “haça tapan, Hristiyan”; **çapraz** “çapraz” < Fa. çep + râst; **çapıksuvaar** “süvari, at binicisi” < Fa. çâbük + süvâr; **dürbi** “dürbün” < Fa. dūr + bîn; **hatmkerde** “okur-yazar” < Ar. hatm “bitirme” + Fa. kerde “yapan, tamamlayan”; **heykeltaraş** “heykeltıraş” < Ar. heykel + Fa. tırâş; **hunaaba** “kanlı gözyaşı” < Fa. hûn + âbe; **kervensaray** “kervensaray” < Fa. kârbân + serây; **müraap** “su paylaşırma işini yapan kişi” < Fa. mîr + âb; **neşebent** “uyuşturucu bağımlısı” < Ar. neş’e + Fa.

bend “bağ, bağlama” ; **paatışaa** “padişah < Fa. pad “taht, taç, güç-kuvvet + şâh; **payapıl** “köprü” < Fa. pây “ayak” + pul “köprü”; **periizaat** “güzel, alımlı” < Fa. perî + zâd / zâde; **serhet** “sınır” < Fa. ser + Ar. hadd; **serhoos** “sarhoş” < Fa. ser + hōş; **serhovuz** “etrafı bağlı büyükçe havuz” < Fa. ser + Ar. havz ; **serpaay** “saygı için verilen hediye” < Fa. ser + pâ; **simaap** “civa” < Fa. sîm + âb; **şaasuvaar** “süvari” < Fa. şâh + süvâr; **şaaçıraağ** “1. güzel renkli, ışıltılı bir tür taş. 2. mum ” < Fa. şam “gece, akşam” + çerâğ “çıra”; **şaasupa** “avluda yapılan geniş seki” < Fa. şâh + Ar. şuffe “seki, sofa ”; **Şirincemaal** “kişi adı” < Fa. şîrîn + Ar. cemâl; **gülaap** “gül suyu” < Fa. gül + âb; **haanabiizar** “aldırmaz, umursamaz” < Fa. hâne + bî-zâr ; **haanaharaap** “buzulmuş, harap olmuş” < Fa. hâne + Ar. harâb; **pederläänet** “babana, atanana lanet olsun’ anlamında ilenme sözü”.

Ad türünden bir sözcükle “ara” sözcüğünün bir araya gelmesi neticesinde oluşan ad türünden birleşiklerin bir kısmı değişik kavram adları teşkil ederken diğer bir kısmı zaman ifade eden zarflar teşkil eder: **ağşamaara** “gün batımı, akşamüzeri”; **diışaara** “dışarı”; **doodağaara** “dudak arası”; **dövletaara** “devletlerarası; **gıssağaara** “aceleci; **giicaara** “havanın kararmasından önceki vakit, akşam vakti”; **halkaara** “uluslararası”; **hataraara** “ekilen yerin iki hat arasındaki mesafesi”; **hökümetaara** “hükümetler arası”; **ikindiinaara** “ikinci vakti içinde”; **keşaara** “iki ekin dizisi arasındaki mesafe”; **mövsümaara** “iki mevsim arası”; **ortaara** “bir yerin tam ortası”; **öözaara** “kendi içinde, karşılıklı”; **planetaara** “gezegenlerarası”; **şäherara** “şehirlerearası”.

Yalın durumdaki iki ad unsurunun bir araya gelmesiyle oluşan birleşik sözcüklerden bir kısmı Rusça menşelidir. Bu sözcükler genellikle Rusçadaki şekliyle Türkmen Türkçesine geçmiştir: **aeroport** “hava alanı” < Rus. aeroport; **aerodinamika** < “hareket eden bir cisim üzerinde havanın yarattığı etkiyi inceleyen bilim” < Rus. aerodinamika; **aeromehanika** “mekanığın hava ve diğer gazların denge ve hareket halleri ile ilgilenen bölümü” < Rus. aeromehanika; **agronomiya** “tarım bilim” < Rus. agronomiya; **agrotehnika** “tarım tekniği” < Rus. agrotehnika; **agrohimiya** “tarımsal kimya” < Rus. agrohimiya; **avtobus** “otobüs” < Rus. avtobus; **avtomat** “otomat” < Rus. avtomat; **avtomatik** “otomatik” < Rus. avtomatika; **avtomobil** “otomobil” < Rus. avtomobil; **ampermetr** “ampermetre, akımölçer” < Rus. ampermetr; **astrofizika** “astrofizik” < Rus. astrofizika; **dramteatr** “dram tiyatrosu” < Rus. dramateatr; **folklor** “halkbilim” < Rus. folklor; **fotoapparat** “fotoğraf makinesi” < Rus. fotoapparat; **fotomontaj** “fotomontaj” < Rus. fotomontaj; **futbol** “futbol” < Rus. futbol; **internatsional** “uluslararası” < Rus. internatsional; **kompyuter** “bilgisayar” < Rus. kompyuter; **kilogram** “kilogram” < Rus. kilogram ; **kilometr** “kilometre” < Rus. kilometr; **kinoteatr** “sinema” < Rus. kinoteatr; **konservatoriya** “konservatuvar” < Rus. konservatoriya; **şlakbeton** “cüruf karışımı yapılan beton” < Rus. şlakbeton; **şlakblok** “cüruf hazırlanan yapı malzemesi” < Rus. şlakblok ; **termometr** “ısıölçer” < Rus. termometr; **fotonuşğa** “tıpkıbasım”; < Rus. foto+ Ar. nuşğa

2. Sıfat Tamlaması Şeklinde Oluşan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcüklerde sıfat durumdaki sözcükle ad konumundaki sözcük birleşir. Bu sözcükler cümle içinde isim, sıfat, zarf görevlerinde kullanılır. Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcükler çoğunlukla alet, hayvan ve bitki adları teşkil eder: **aacibaadam** “acı badem”; **aacibalğaz** “bir yıllık yabancı bir tür ot”; **aacibuyan** “iri yapraklı, ufak yapraklı, boz renkli, acı bir bitki”; **aacidaane** “meyvesi acı erik” ; **aacigaabık** “dışı dilim desenli acı tatlı bir kavun türü”; **aacitere** “acımsı tadı olan ve yenebilen bir tür bitki”; **aaçgöz** “açgözlü”; **aaçmañız** “aç”; **ağsaksere** “işaret parmağı ile serçe parmağın gerilmiş durumdaki uzaklığı”; **aakbaalık** “yuvarlak kafalı, yassı pullu, kılçıksız bir balık türü”; **aakbaş** “ak güllü, pamuk fidesi uzunluğunda bir bitki” ; **aakburuk** “güllü keçelerin ortasına işlenen, koçboynuzu görünüşlü dolambaçlı nakış”; **aakçöp** “dağda yetişen yemişene benzeyen bir bitki”; **aakdaş** “yapı işlerinde kullanılan bir taş türü”; **aakgaynak** “bir nakış adı”; **aakgelineçek** “ak çiçekleri

olan kızıl renkli bir tür bitki”; **aakgulak** “kavun ve karpuz bitkisinin yaprakları üzerinde ak benekler şeklinde görülen hastalık”; **aakgum** “yer adı”; **aakgül** “kişi adı, bir tür bitki”; **aakmanat** “kadın kıyafetlerinin yakalarına, cep kenarlarına takılan kulplu gümüş para”; **aakmañız** “tecrübesiz, toy”; **aakmaaya** “buğra ile dişi devenin çiftleşmesinden doğan deve”; **aaknabat** “bir tür kavun”; **aakpaamık** “bir tür yabancı ot” ; **aaksakgal** “yaşlı, ihtiyar”; **aaksuv** “halılara dokunan bir tür nakış”; **aaksüñk** “küçükbaş hayvanların incik kemiğiyle oynanan oyun”; **aaksüyek** “küçükbaş hayvanların incik kemiğiyle oynanan oyun”; **aaksüyt** “mavi renkli çabuk olgunlaşan bir kavun türü”; **aakşekerek** “ak üzümün bir türü” ; **aaktiken** “dağ eteklerinde biten 1-2 metreye kadar ulaşan kırmızı renkli bir ağaç”; **aakyaal** “yelesi ve kuyruğu beyaz olan at”; **aakyüp** “elde dokunup işlenen ve evdeki döşemelerde kullanılan bir tür ip”; **aakyüvrük** “suda pişirilen pirincin üstüne yoğurt konarak hazırlanan yemek”; **aalabaag** “ak ya da kara yünün eğrilmesiyle elde edilen ip”; **aalabahar** “ilkbahar, erken bahar”; **aalabaşgı** “şaşkın, şaşırması”; **aalacagözen** “halıya işlenen bir tür nakış”; **aalacağuzı** “bir tür nakış”; **aalagarañkı** “alacakaranlık” ; **aalağayış** “altın, gümüş parçalarıyla süslenen bir tür kayış”; **aalahövren** “başından kuyruğuna kadar benekli, alaca renkli, zehirli bir yılan” < ala + hövren < Ar. huvreyn < hür’el ‘ayn; **aalaşakırdı** “çeşitli nesnelere dokundurulmasıyla oluşan ses”; **aalatakırdı** “katı nesnelere dokundurulmasıyla oluşan ses”; **aalacabars** “kedigiller familyasından vücudunda ala renkli benekleri olan bir yırtıcı hayvan”; **aalatoğan** “çayır kuşuna benzeyen bir tür kuş”; **aalatozan** “büyük toz kütlesi” **aalayaaz** “keyifli, mutlu” **aalazenzele** “gürültü, patırtı”; **almabaş** “kabarık tüylü, turuncu gagalı, kızıl renkli bir tür ördek” **aalöyme** “al yazma”; **altınğaavak** “altından yapılan kabağı ok ve yayla vurup kırma üzerine oluşturulan oyun”; **añrıbaaş** “en iyi, en güzel”; **aaraçääk** “sınır”; **aaragatnaşık** “ilişki, iki kişi arasındaki bağ”; **arkadayanç** “arkadaş, bel bağlanılan kişi”; **aartbağış** “‘gara öy’ adlı evin arka döşemelerinin birleştiği yer”; **aartbuucak** “banyo, lavabo, temizlenme yeri”; **ağşam** “akşam”; **altınğanat** “altı tane döşemeden yapılan büyük ev”; **azaatmaahı** “dışı kızıl, ufak pullu bir tür balık”; **baalağuş** “akdoğan yavrusu”; **betgelsik** “çirkin”; **bääşbarmak** “etli çorbaya kesilen hamur parçalarının atılmasıyla yapılan yemek”; **bääşbeter** “en kötü”; **bääşburç** “beş köşeli”; **bääşdaaş** “bir tür oyun, beştaş”; **bääşöörüm** “gözenekli ve burulu bir tür nakış”; **bääşpaara** “bir tür nakış”; **betgılık** “kötü karakterli”; **birçakkı** “bir zamanki, eski”; **birbaada** “birden, hemen”; **birçak** “çok önce, çoktan”; **birentek** “nice, birçok” **bireyyääm** “çoktan”; **birhiili** “bir türlü”; **birnääçe** “az sayıda”; **birneme** “epeyce”; **birniice** “birçok”; **birsıdırğun** “düzenli olarak, belli aralıklarla”; **birtaraplayın** “tek taraflı”; **birtüysli** “belirsiz, açık olmayan” **birvağt** “önce, daha önce”; **bütiindünyää** “dünyanın bütün tarafları”; **çarğat** “başörtüsü”; **dääliğöcele** “acı köklü, çiçekli bir bitki”; **demirgazık** “kuzey”; **demirtiken** “yumuşak yapraklı yere yayılan dikenli bir bitki ve bitkinin yuvarlak dikenli”; **dikbaş** “başı aşağı eğilmeyen kırk günlük yonca”; **dikyaka** “yakası dik gömlek”; **dokmääde** “tok, sabırlı, gözütok”; **doñyürek** “acımasız”; **döörtburç** “kare”; **döörtğiran** “eni boyu eşit olan”; **döörtgoşma** “dört dizi”; **dürlügoçak** “el işlerine işlenen bir tür nakış”; **garaalı** “kara erik”; **garabağır** “iyi kalpli”; **garabaş** “buğday arpa gibi ekinlerin başaklarında oluşan karartı hastalığı”; **garabiice** “1916’da orduya adam göndermek için atılan kura”; **garabuğra** “esirin boynuna geçirilen ucu zincirli giysi”; **garaburç** “kara renkli yuvarlakça burç”; **garacürcen** “incecik kara yüz” **garaçarlık** “balıkçıl eğri gagalı bir tür martı”; **garaçavuş** “yağışın olmadığı yıllarda yağmur yağması için verilen sadaka.”; **garaçomak** “iki kişinin arasını bozan kişi, arabozucu”; **garadamak** “ışkın”; **garadendan** “boz renkli kalın saplı, çok yıllık otsu bitki”; **garadil** “dana dili üzerinde oluşan çatlama hastalığı”; **garadiiş** “dişleri dökülüp, yeri kararmış olan (koyun)”; **garagalpak** “Karakalpak”; **garağaç** “bir ağaç türü”; **garağaçak** “kara renkli bir yılan türü”; **garagaaş** “ipek başörtüsü”; **garagulak** “kedigiller familyasından vaşağa benzeyen bir tür hayvan”; **Garagum** “çöl adı”; **garağurt** “ayranın içine meyan kökünün atılıp kaynatılması neticesinde hazırlanan yiyecek”; **garagurum** “evin duman, is sinen çatlakları”; **garagızıl** “1. karaya çalan kızıl 2. halıya kızıl ve kahverengi iplerle işlenen nakış”; **garaguş** “1. dağlık alanlarda ve çöllerde yaşayan eğri gagalı, güçlü yırtıcı bir kuş 2. epilepsi hastalığı”; **garamañlay** “talihsiz”; **garanebis** “kötü nefis”; **garamayak** “fakir, fukara, avam”; **garamürri** “dışı dilimlenmiş gibi desenli, geç olgunlaşan bir karpuz türü”; **garanebit** “petrolden benzin, gaz yağı elde edildikten

sonra kalan yağmsı kalıntı”; **garasırım** “haliya kara ipele işlenen çizgi”; **garasuv** “sıvı, akıcı madde”; **garatiken** “sulu yerlerde biten dik uzun yapraklı bir bitki”; **garayaag** “işlenmemiş petrol, katran, koyunun pisliğinden yapılan yağ”; **garayağız** “karamsı, esmer”; **garayatak** “küçükbaş hayvanların kışın ve güzün kaldıkları yer, ağıl”; **garayelin** “memesi süt dolmadan yavru veren hayvan”; **garriğuz** “çabuk olgunlaşmayan kışlık bir kavun türü”; **gatıbaş** “1. yuvarlak taneli mısır bitkisi 2. sağlam, dayanaklı.”; **gilguyruk** “ince kuyruklu, küçük bir av kuşu”; **gısrbossaan** “battaniye, halı türü eşyalara işlenen bir tür nakış”; **giyikyaka** “erkek gömleklerinde açılan yaka”; **gızılajak** “bir tür nakış”; **gızılcauurt** “çakala göre daha küçük ön iki ayağı ile yer eşeleyen yırtıcı bir hayvan”; **gızılıncik** “uzun ve kızıl bacaklı bir tür kuş”; **gızılgaaz** “kızıl renkli, uzun kuyruklu su kuşu”; **gızılguayruk** “kızıl kuyruklu serçeğillerden bir kuş”; **gızılmeñiz** “teni, yüzü canlı, kızıl tenli”; **gızılödedek** “yemek borusu”; **gızılşapak** “kızıl saplı ak bir üzüm türü”; **giicöglään** “öğlenin son, ikindinin ilk vakitleri”; **giicağsam** “havanın kararmaya başlamasından karanlığın çöküşüne kadar olan süre”; **giicaara** “akşamın ilk vakitleri”; **goñurbaş** “yeşermiş, tohumu olgunlaşmış kısa boylu yabancı ot”; **goşabaş** “düvenden kırılmadan kalan buğday başları”; **goşağaç** “iki duvarı birleştirmek için ayvan’ın üstüne konan ağaç”; **goşagoçak** “halı, keçe gibi ürünlere işlenen çiftli koç figürlü nakış”; **goşavuç** “iki avuç birleştirildiğinde el ayası içinde oluşan boşluk”; **goşaguş** “göl içindeki kuş ayağına benzetilen nakış”; **goşmakeçe** “‘gara öy’ adlı evin dışına sarılan keçe”; **göökboöri** “oğlak kapma oyunu, gökbörü”; **göökdamak** “bir tür yabancı ot”; **Göökdepe** “yer adı”; **göökgaabarçık** “dolama hastalığı”; **göökgarğa** “kanat tüyleri mavimsi bir tür karga”; **guşkelle** “ahmak, yarım akıllı”; **hoşgılık** “iyi karakterli”; **hoşgılav** “istekli, hevesli”; **hoşgövün** “bahtı açık”; **ikaara** “iki şeyin, yerin arası”; **ikigoşma** “iki dizi kaşlı bilezik”; **ikiyaan** “iki taraf”; **ikiyılçı** “iki yıl üst üste kalan öğrenci”; **ilkağşam** “akşamın ilk saatleri”; **inçekesel** “verem”; **inçesağt** “ince, zarif bedenli”; **iiriğöz** “iri gözlü elek”; **kepebaş** “zehirli bir yılan türü”; **kırkayak** “kırkayak”; **kırkboğun** “ince dallı, çok boğumlu, kızılımsı bir tür yabancı ot”; **kırkçille** “kış mevsimin en soğuk karlı günleri”; **kırkgarın** “yuvarlakça küçük karın”; **Kööneürğenç** “yer adı”; **köörşican** “böcek yiyiciler familyasından mağarada yaşayan memeli hayvan”; **köörzehin** “yeteneksiz”; **maavuğöz** “mavi gözlü”; **näävağt** “hangi vakit?”; **oklukirpi** “kemiriciler familyasından uzun dikenli süt emici hayvan, kirpi”; **ootluçöp** “kibrit”; **oonbirçille** “dokunan kumaşın enini belirten ölçü birimi”; **oonçille** “sık dokunmayan, orta sıklıkta dokunan ipek kumaş”; **oongünlük** “on günlük süre”; **örmegamçı** “deriden yapılan kamçı”; **örmeğapı** “kamıştan örülen kapı”; **öñbayrak** “at yarışında birinciye verilen ödül”; **öñniil** “önceki yıl” < ön + ki + yıl; **öñniin** “önceki gün” < ön + ki + gün; **öñbaşçı** “başkan, yönetici”; **makroikdisadı** “makroiktisat”; **miikroikdisaadi** “mikro iktisadi”; **öñbaşçı** “başkan, yönetici”; **makroikdisadı** “makroiktisat”; **miikroikdisaadi** “mikro iktisadi”; **sakarbarak** “ak alınlı, ak renkli su kuşu”; **sakarsineek** “ak alınlı dişlek büyük sinek”; **sakartorsuk** “porsuk”; **sakaryorunca** “yabancı yonca”; **sakarçääge** “yer adı”; **saaraalı** “sarierik”; **saarıbalık** “küçük, altın renginde pullu, yassıca balık”; **saarıbaş** “haliya işlenen kanat şekilli nakış”; **saarıburuk** “keçe kenarına sarı yünle işlenen bir nakış”; **saarıçöp** “dağda biten bir ot”; **saarıçırmaşık** “ince sarı saplı bitkilere işlenen bir tür ot”; **saarıçıyan** “halı kenarlarına işlenen nakış”; **saarıdiis** “yaşlı kadın”; **saarıgaanat** “halı üzerine işlenen kanat desenli nakış”; **saarıgarınca** “grup halinde yer altında ve üstünde yaşayan, ağaçlara zarar veren karıncaya benzeyen bir böcek”; **saarıgayma** “börke işlenen dört tane köşesi olan sarı nakış”; **saarığiyak** “sarı renkli bir bitki nakışı”; **saarığöçak** “bir tür nakış”; **saarığulak** “bayan giyimlerinde içi dört parçaya bölünen araları ufak nakışlı olan yuvarlak nakış”; **saarıgül** “açık sarı bir tür gül”; **saarımañiz** “sarışın”; **saarımeñiz** “sarı benizli”; **saarıtiken** “dağda biten meyvesiz, dikenli ağaç”; **saarıyaag** “eritilmiş yağ”; **saarıyağız** “sarı benizli”; **sekizdoğaacık** “battaniyeye işlenen sekiz nakış”; **sekizgaanat** “üzerinde sekiz döşeme olan ev”; **sekizgaynak** “haliya, yün çoraba işlenen bir nakış türü”; **sekizgoçak** “haliya işlenen dört tane karşılıklı boynuz nakışı”; **sekizkeşde** “keçeye işlenen sekiz tane yaprak şekilli nakış”; **soñkusigün** “ertesi gün”; **suvluktoorba** “heybe”; **suvlukyool** “iki mola aralığı uzaklık”; **süycügaap** “tatlı konan kap”; **süytlaş** “sütlaş” < süytli + aş; **süzmetoor** “elle süzüp balık tutmada kullanılan ağ”; **şorsuv** “kavrulmuş etin tuzlu suyu”; **şaaayol** “ana yol”; **şoorçayır** “iri ve katı saplı olup zemine yayılan yabancı ot”; **täazedöreme** “vücutta beliren yumru, ur”; **terbaş**

“yuvarlak iri üzüm”; **tersmillet** “laf anlamaz, inatçı, bildiğini okuyan”; **tekiiz** “altı, üstü düz, intizamlı”; **topbaş** “boyu kısa, ince dallı, ak, sarı güllü bir tür bitki”; **uçgur** “uçkur” < iç + kur; **ultrases** “ses ötesi”; **ulğuz** “evlenme çağına gelen kız”; **umuumbilim** “örgün eğitim”; **uşakgöz** “sık elek”; **üçburç** “üç köşe; **üçgat** “kendire benzeyen kırmızımsı ağaç”; **üçgiyak** “kıyafetlere işlenen üç parçalı nakış türü”; **üçyıldız** “ülker yıldızının ardından doğan üç tane dizili yıldız”; **yaanbaş** “uyluk kemiğinin kalça kemiğiyle birleştiği yan taraf”; **yaanğazık** “dokuma işlerinde kullanılmak üzere yere çakılan dört kazık”; **yaanpıçak** “kın içinde taşınan bıçak, kama”; **yelayak** “hafifryüylü, atik”; **yasıdaaban** “1. yassı tabanlı 2. ökçesiz ayakkabı”; **yaaşılbaş** “yeşilbaşlı bir ördek türü”; **yediçille** “dokunan kumaşın enini belirleyen ölçü birimi”; **yedidamak** “yemek yemeği çok seven”; **yedigöz** “yılan gibi uzun, benekli bir balık türü”; **yediöküz** “ırmak adı”; **yeditop** “iki tarafın bir çubukla topa vurarak oynadıkları çocuk oyunu”; **yaağhpetiir** “yufkaya yağ sürülerek yapılan ekmek”; **yekedaaban** “kazık çakmak, taş ufaltmak amacıyla kullanılan bir tür çekiç”; **yekegöz** “tekgözlü”; **yekeduz** “tek dizi üzerine”; **yeñilkele** “akılsız”; **yilaanbaş** “görünüşi yılan kafasına benzeyen tatlı su solucanı”; **yilaandoodak** “çölde yetişen yapraksız ak güllü bir bitki”; **yırtkyaprapak** “bir üzüm türü”, **yüñsagal** “yalancı”.

Sıfat tamlaması türündeki birleşiklerin bir kısmı Farsça ve Arapça menşelidir. Bu gruptaki ad türünden birleşikler Farsça ya da Arapça menşeli bir sıfat ile Farsça ya da Arapça menşeli bir adın birleşmesi neticesinde oluşur: **aahırzamaan** “kıyamet, dünyanın sonu” < Ar. âhir + zamân; **bedasıl** “asılsız, kötü karakterli” < Fa. bed + Ar. asl; **bedrooy** “çirkin suratlı” Fa. bed + rû; **betbağt** “kötü talihli” < Fa. bed + bağt; **betgümaan** “şüpheli, inanmayan” < Fa. bed + gümân; **betnaam** “utanmaz, rezil” < Fa. bed + nâm; **betnebis** “bencil, kendini düşünen” < Fa. bed + Ar. nefis; **betniyet** “kötü niyetli” < Fa. bed + Ar. niyyet; **betnişaan** “çirkin suratlı” < Fa. bed + nişân; **betpıgıl** “kötü niyetli” < Fa. bed + Ar. fi’l; **bethaybat** “heybetli, korkutucu” < Fa. bed + Ar. heybet; **bethaalık** “kötülük” < Fa. bed + Ar. hâl; **çarbağ** “bağlık yer, park” < Fa. çâr + bâğ; **çarva** “hayvancılıkla uğraşan, göçebe” < Fa. çâr + pâ; **çarçuva** “çerçeve” < Fa. çâr + çûbe; **çarpaaya** “dört ayaklı ahşap yatak” < Fa. çâr + pâ; **çarpaara** “dört parça” < Fa. çâr + pâre; **çarşenbe** “çarşamba, haftanın üçüncü günü” < Fa. çâr + şenbih; **çäryek** “çeyrek” < Far. çâr + yek; **duutaar** “iki telli Türkmen çalgısı” < Fa. dû + târ; **garupkööse** “çavalın alt köşesi” < Ar. ğarib + Fa. gûşe; **hoşbağt** “bahtı açık” < Fa. hōş + bağt; **hoşbooy** “güzel koku” < Fa. hōş + bû; **hoşhaal** “durumu iyi” < Fa. hōş + Ar. hâl; **hoşmeyil** “bir işi yapmaya meyilli” < Fa. hoş + Ar. meyl; **hoşniyet** “iyi niyetli” < Fa. hoş + Ar. niyyet; **hoşovaaz** “sesi yumuşak olan” < Fa. hōş + âvâz; **hoşrooy** “güzel yüzlü” < Fa. hōş + rû(y); **hoşsuurat** “güzel yüzlü” < Fa. hōş + Ar. şûret; **hoşvağt** “keyifli” < Fa. hōş + Ar. vağt; **hoşzabaan** “tatlı dilli” < Fa. hōş + zebân; **käavağt** “bazen” < Fa. gâh / geh + Ar. vağt; **käämahal** “bazen” < Fa. gâh + Ar. mağal; **kemakil** “ahmak, yarım akıllı” < Fa. kem + Ar. ‘akl; **kembaha** “değeri az olan” < Fa. kem + bahâ; **kemrisğal** “kısmeti az olan, talihsiz” < Fa. kem + Ar. rızq; **piyaadakaazi** “nikâh şahidi” < Fa. piyâde + Ar. kađi; **penşembe** “haftanın beşinci günü” < Fa. penc + şenbih; **pespâal** “alçakgönüllü” < Fa. pest + Ar. fi’l; **şaatuut** “şah dut, iri yapraklı dut ağacı” < Fa. şâh + tût; **şaaääse** “çay içilen büyük porselen fincan” < Fa. şâh + kâse; **siişenbe** “salı günü” < Fa. se + şenbih; **sımrug** “masal kahramanlarını zor durumlardan kurtaran efsanevi kuş, anka” < Fa. sî “otuz” + murg “kuş”; **şumrooy** “çirkin” < Ar. şu’m + Fa. rû(y); **umuuhalk** “bütün halk” < Ar. ‘umûmî + halk; **yeğdääne** “bir tür üzüm” < Fa. yek + dâne; **zerdaal** “erik” < Fa. zerd + âlû

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcüklerin bir kısmında birleşigi oluşturan birinci unsur sıfat-fiil eki almış bir sözcükten ikinci unsur ise bir addan oluşabilmektedir: **akarbaaş** “el ve ayakta çıkan sulu yara”; **oturyer** “insan sırtı”; **yanardaag** “yanardağ”.

Bazı sıfat tamlaması şeklinde oluşmuş birleşik sözcüklerde ad konumundaki ikinci sözcük “+Iı, +Ii, +Iık, +IUk, +sIz, +sUz” addan ad türetme ekini aldıkları görülür: **Aağöyli** “boy adı”; **aakgövünli** “iyi niyetli”; **aaksaplı** “bir tür silah”; **altburçluk** “altıgen”; **bääşyılık** “beş yıllık”; **birlemsiz** “eksiksiz”; **biryaanlı** “sonuçlanma, bitirme”; **biryañalık** “sonuçlandırma”; **birtüysli** “tuhaf, anlaşılmaz”; **boğnayaklılar** “ayakları boğumlu olan böcek türleri”; **deñagramlı** “ağırlıkları denk olan”; **deñtaraplı** “ tarafları denk olan”; **dokuzdonlu** “çibana

benzeyen bir tür yara”; **garahassalık** “tifo”; **garaköölçülük** “Orta Asya’da yetiştirilen kıvrıkcık tüylü bir tür koyun”; **goşatoynaklılar** “çift toynaklılar”; **gööksuvlu** “olgunlaştığında mavimsi görünen bir tür üzüm”; **gööktozlu** “iri bir kavun türü”; **gönüburçlu** “dikdörtgen”; **ikaralık** “mesafe, ara”; **ikidilli** “iki dilli, sözünde durmayan”; **ikigövünlü** “kararsız”; **ikiyüzli** “ikiyüzlü”; **ikuuçlu** “muğlak, belli olmayan”; **ikigepli** “yalancı”; **kırkgünlük** “dilimlenmiş gibi görünen kokulu, küçük kavun”; **kiçigövünlü** “alçakgönüllü”; **köpmaanılı** “çok anlamlı”; **köpmilletli** “çokuluslu”; **köptaraplı** “çokyönlü”; **köpburçluk** “çokgen”; **köpgırañlık** “çok köşeli”; **köpyıllık** “uzun süreli”; **köpbilmişlik** “çokbilmişlik”; **köpburçluk** “çokgen”; **näätüysli** “nasıl, ne şekilde”; **oonyıllık** “on yıl okunan ortaokul”; **öñathı** “gelin almaya giden ekibin önünde giden atlılar”; **öözakımlı** “tek başına”; **öözboluşlı** “özgün, farklı”; **öözdiyenli** “başına buyruk, bağımsız”; **öözzerkli** “kendi iradesiyle hareket eden”; **öözıgıtyaarlı** “kendi iradesiyle hareket eden”; **sovukğaanlı** “soğukkanlı”; **tutanyerli** “kararlı, azimli”; **yedidürli** “içinde yedi çeşit iplik kullanılan kumaş”; **yekelli** “işleri tek başına yapan kimse”; **yitiburçlı** “köşeleri 90 dereceden az olan, dar açılı”; **yitigözlülük** “uyanıklık”; **yüñtüylü** “koyun türü hayvanların genel adı”.

Sıfat tamlaması şeklinde oluşmuş birleşik sözcükler eski vasıta ekini alarak vakit ve durum belirten zarflar teşkil eder: **birtaraflayın** “tek yönlü”; **boleliin** “yeterli derecede”; **hemmetaraplayın** “bütün yönleriyle”; **ikitaraplayın** “iki taraftan”; **iilgözlüğüin** “el gözüyle, herkesçe, açık açık”; **iürgöziin** “erken”; **öözakımlayın** “tek başına, bağımsız”; **yağtügöziin** “ortalık kararmadan, akşamüstü.”

3. İsnat Gurubu Şeklinde Oluşan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Bu gruptaki ad Türünden birleşiklerde iyelik ekini alan birinci sözcükler ikinci sözcüğe isnat edilerek yeni kavramlar türetir: **aadiyaman** “ekin içinde yeşeren taneli yabancı ot” **ağzala** “ihtilaf, görüş farklılığı < ağız + 1 ala”; **ağzıbir** “danışıklı, anlaşmalı”; **ağzıboş** “geveze, çok konuşan”; **ağzıgara** “yenen bir tür yabancı ot”; **ağzısaarı** “tecrübesiz, toy”; **bağtıgaralık** “yaptığı işin üstesinden gelememe”; **baarıbir** “1. hepsi bir, aynı 2. ne de olsa”; **başıboş** “kocasız kadın”; **başbitin** “diri, sağ”; **boynıyoğın** “üşengeç, tembel”; **caamyangın** “hoşnutsuz, dargın”; **diligisğa** “mahcup, minnettar”; **gaambiir** “yakın, akraba”; **gaanıgızgın** “öfkeli, öfkelenmiş”; **gövnacı** “iyi niyetli”; **gövnüçöğün** “umutsuz, kötümser”; **gövnühoş** “memnun, hoşnut”; **gövnüyaarım** “hayattan şikâyetçi”; **gövnüyeticilik** “takdir etme”; **gövnüyetmezlik** “iyi karşılamama, kınama”; **gözügara** “yardıma muhtaç”; **hökmürovaan** “1. efendi. 2. hükmeden, sözü geçen”; **ıızısüre** “ardından, peşinden”; **ıızıgiderli** “birbirini takip eden”; **iışıgaytğınlık** “bela, felaket”; **içıyangın** “öfkeli, kızgın”; **içıgara** “kıskanç”; **iışıgaydan** “zavallı, talihsiz” < iş + i + kayıt - an; **kelleyalañaç** “başı açık; **keypiçaağ** “keyifli”; **keypihoon** “içten, samimi”; **laapıkeç** “keyfi bozulan”; **öñüsura** “az önce”; **ömrüzaaya** “erken doğup erken yok olan yıldız, Venüs, Zühre”; **pääliyaman** “kötü niyetli”; **saçuzın** “sinir”; **sonusıra** “arkasından, ardından”; **soñısrasında** “sonunda”; **sustubelent** “keyifli”; **sussupes** “keyifsiz”; **şahdaçık** “keyifli, mutlu”; **vağthoş** “keyifli”; **yaaşkıçi** “yaşı küçük olan” < yaş + 1 kiçi; **yaaşlı** “yaşlı, ihtiyar” < yaş + 1 ulı; **yüzügara** “suçlu”.

4. İkilemelerle Kurulan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de birbiriyle anlamsal açıdan ilişkili olan sözcüklerin tekrarlanması neticesinde oluşan ikilemelerin oranı oldukça fazladır. İkilemelerle oluşan ad türünden birleşik sözcükler Türkmen Türkçesinde çoğunlukla kısa çizgi ile birlikte kullanılır. İkilemelerle oluşan ad türünden sözcükleri şu başlıklar altında inceleyebiliriz: Bu gruptaki ad türünden sözcükler büyük bir oran teşkil ettiğinden her başlık altında birkaç örnek verilmiştir:

4.1. Aynı Sözcüğün Yinelenmesi Neticesinde Oluşan İkilemeler: *aacı-aacı* “biri diğerinden daha acı”; *ağır-ağır* “ 1. karmaşık, güç 2. kuvvetli ve büyük”; *aaram-aaram* “zaman zaman”; *assa assa* “yavaş yavaş, *ağır ağır*” ağır ağır”; *aylav-aylav* “halka halka”; *aaz-aaz* “az az”; *aazım-aazım* “büyük büyük”; *başğa-başğa* “türlü türlü”; *besse-besse* “benek benek”; *beyle-beyle* “şöyle”; *bir bir* “bir bir”; *boyur boyur* “boncuk boncuk”...vb.

4.2. Eş ve Yakın Anımlı Sözcüklerin Yinelenmesi Sonucu Oluşan İkilemeler: *açık-aaydıñ* “açık, aşikâr”; *aaç-hoor* “aç, açlıktan zayıflamış”; *aaç-yalañaç* “aç ve fakir”; *aağa-beğ* “ağalar beyler”; *akıl-huuş* “akıl anlayış”; *aal-arvaah* “kötü ruh, cin”; *aal-elvan* “kızıl al”; *aal-asmaan* “çok yukarı”; *aal-hovaa* “gökyüzü”; *al-hovaa* “gökyüzü”; *aala-bööle* “bambaşka, karışık”; *aala-muula* “alaca bulaca”; *alañ-açıklık* “açık arazi”; *amaan-esen* “sağ selâmet, sağ salim”; *amaan-sağ* “sağ salim”; *aañ-payhaas* “akıl sezgi”...vb.

4.3. Birbiriyle İlişkili Sözcüklerin Yinelenmesi Sonucu Oluşan İkilemeler: *aağa-ini* “ağabey kardeş”; *ağız-burun* “ağız burun”; *aak-gök* “süt ürünleri ve sebze türündün ürünler”; *aal-yaaşıl* “al yeşil”; *aañ-bilim* “eğitim-öğretim”; *aañ düşünce* “akıl ve eğitim-öğretim”; *aañ-taañ* “şaşıрма”; *aar-naamis* “onur haysiyet”; *arpa buğday* “arpa buğday”; *arvah cin* “hayalet”; *aş-suv* “yiyecek-içecek”; *aaşık-mağşuuk* “aşık maşuk”; *at-düye* “at deve”;

4.4. Yansıma Sözcüklerin Yinelenmesi Sonucu Oluşan İkilemeler: *bıgır-bıgır* “fokur fokur”; *boyur-boyur* “damla damla; *buldur-buldur* “parıl parıl”; *cağıl-cuğul* “çocuk sesleri”; *cak-cak* “kuş şakıması”; *cääk cääk* “ağlayan çocuk sesi”; *ciğı-ciğı* “küçük yapraklı, ak çiçekli, ince ve yumuşak dalı gür bir ot türü”; *cuk-cuk* “saatin çalışırken çıkardığı ses”; *cıkir-cıkir* “çocuğun gülerken çıkardığı ses”; *ciññir-ciññir* “gümüş süslerin birbirine çarpmasıyla çıkan ses”.

4.5. Çekimli Fiillerin Kalıplaşması Neticesinde Oluşan İkilemeler: *aağdar düñder* “alt üst”; *bardi-geldi* “eğer, şayet”; *alan-aldı* “talan, yağma”; *aldım-berdim* “sıkıştırma, azap verme”; *barmasañ-gelmeseñ* “gidilmezse”; *bassır-bassır* “ardı ardına, devamlı”; *biş-düş* “yemek”; *bolsa-bolar* “olursa olurluk, mümkünlük”; *busdur-yasdır* “saklayıp gizlemek”; *durdi-durdi* “yürümeye başlama”...vb.

4.6. Fiilimsilerin Kalıplaşması Neticesinde Oluşan İkilemeler: *aağıp-döönüş* “gidip dönme”; *aağıp-döönmek* “dolanma, dönme”; *alış-çalış* “değiş tokuş”; *aytmak-aytmak* “tekrarlama”; *barış-geliş* “gidiş geliş”; *doolup-daaşmak* “dolup taşma”; *göçüp-gonmak* “göçmek”; *görme-görüş* “gidiş geliş, ziyaret, çağrı”; *akaan-çukaan* “çukur oyuk”; *akaan-dökään* “karışık, bulaşık”; *atan-satan* “adımını düz atmayan”; *doğar-doğar* “doğum vakti”; *değer-değmez* “ucuz pahalı”; *doyar-doymaz* “yarı aç-yarı tok”; *doymaz-dolmaz* “doymak bilmeyen”...vb.

4.7. Anlamsız Sözcüklerin Yinelenmesi Sonucu Oluşan İkilemeler: *apañ-apañ* “kibirli yürüme”; *büdür-südü* “çukur tümsek”; *çalak-çulak* “acele, hızlı”; *çalam-çaaş* “karmakarışık”; *dılım-dılım* “gülmeye çalışma, gülümseme”; *diriñ-diriñ* “sıçrama”; *äcit-mäcit* “hilekâr, sahtekâr”; *äm-säm* “şaşma, kendinden geçme”...vb.

4.8. Biri Anımlı Biri Anlamsız Sözcüklerin Yinelenmesi Sonucu Oluşan İkilemeler: *ağaç-uğaç* “ağaç parçacıkları”; *aalaca-muulaca* “alaca bulaca”; *añk tañk* “şaşıрма”; *aaz ovlak* “azıcık”; *baazar-okaç* “pazar”; *böölek-büçek* “parça parça”; *bulambucar* “dolaşık, karmaşık”; *çaağa çuuğa* “çoluk çocuk”; *çal-çapır* “süt ürünleri”; *çala-çula* “hafifçe, yarım yamalak”; *çayşık-çuyşuk* “eğri büğrü”; *çır-çırşak* “kir leke”...vb.

5. Fiilimsilerin Kalıplaşması Neticesinde Oluşan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcüklerin bir kısmı sıfat-fiil eklerini alan sözcüklerin kalıplaşması neticesinde oluşmuştur. Çoğunlukla “-An, -r, -Ar, -Ir, -Ur, -mAz, -mİş, -mUş, -

İcI, -mAlI, -dÜk” sıfat eklerini alan sözcükler kendilerinden önceki adlarla birleşip kalıplaşarak değişik anlam ilgileriyle ad türünden birleşik sözcükler oluşturur: **aadamsöyer** “insansever”; **aadamsöymez** “insan sevmeyen”; **ağzaçar** “iftar, iftar vakti”; **altıyaaşar** “altı yaşını doldurmuş kişi”; **altatar** “içine altı kurşun konabilen bir tür tüfek” < altı + at-ar; **aarabozar** “dostluğun bitmesi”; **atbakar** “seyis” **atçapar** “süvari”; **äälemğöşar** “gökkuşağı”; **barsagelmez** “gidilmesi ya da üstünden geçilmesi zor ve tehlikeli yer”; **basıbalıcı** “sömürgeci, işgalci”; **başbozar** “arabozucu, bozguncu”; **baştutan** “başkan” **bääşatar** “içine beş kurşun konan bir tür tüfek”; **bilesigelici** “her şeyi öğrenmeye hevesli”; **boyunmündük** “boyna binme, boyna çıkma”; **buğabasar** “üç yaşındaki sığır, dana”; **caankööyer** “vefalı, candan bağlı”; **caanalıcı** “hoşnutsuz”; **cübükeser** “hırsız, cebe giren”; **çapçeker** “küreğinin kaymaması için kayığın içine yapılan destek”; **çebişotaran** “kökleri püsküllü iri yapraklı otsul bitki”; **çopançökere** “dağ otlarının bir türü”; **çopansöyer** “koyunun küçük karnı”; **damakçalar** “boğaz”; **daaşdeşen** “ağaçkakan”; **dembermez** “kılıç”; **deñeçer** “eşit, denk” < teng / teñ + geç-er; **dikuçar** “uçurtma”; **diışınçgaar** “kürdan, dış çöpü”; **döörtyaşar** “dört yaşındaki hayvan”; **dünyääsöyer** “dünyayı seven”; **elyeter** “erişilebilir”; **garasöymez** “ürkek, çekingen”; **garayapbaan** “gelişip yeri kaplayan bitki”; **gääbaazan** “şaşıran, akli karışan”; **gaanakar** “hançerin, kamanın üzerindeki çizikli oyuk”; **gaandeper** “kökü kaynatılıp kızamık tedavisinde kullanılan ufak boz renkli bitki”; **gaandüşer** “yakın akraba”; **garupğaldıran** “erken yetişen küçük bir kavun türü”; **gäämideşer** “balığın burnu”; **gelnalıcı** “dügün alayı, gelin getirmeye, almaya giden insan”; **gööğebakar** “uzun boyunlu gökyüzüne bakan kuş”; **gözyetmez** “ufuk, gözün göremediği yerler”; **guşgonmaz** “bütünüyle dikenli ot türü”; **gümgiden** “ölme, geri gelmeme”; **günbatar** “batı”; **gündoğar** “doğu”; **gündüşmez** “atın toynağının sırt taraflarındaki oyuk yer”; **günebakar** “ay çiçeği”; **günegarğaan** “bir tür kertenkele”; **günegarğaar** “bir tür kertenkele”; **hoşyakmaz** “gamsız, dert edinmeyen”; **içgısdırıcı** “takatten düşme, keyifsizlik”; **ikiyaşar** “iki yaşını dolduran deve türünden hayvan”; **ilhaalaar** “halka kendini sevdiren”; **iışsöymez** “iş yapmak istemeyen”; **işyakmaz** “iş yapmaktan hoşlanmayan”; **itbakar** “köpek çobanı”; **kellekeser** “cellat”; **kervengıran** “1. Jüpiter gezegeni 2. yemişene benzeyen yaz-kış çiçek veren zehirli bir bitki”; **kiryuvan** “çamaşır yıkanan kap, leğen”; **kitapsöyücü** “kitapsever”; **köpbilmiş** “çok bildiğini iddia eden”; **külatar** “ocağın külünü atmak için kullanılan kürek”; **kürümguuradan** “tarla faresi”; **määrekesöyer** “kalabalığı seven”; **määrekesöyer** “kalabalığı seven”; **muhmaansöyer** “misafir ağırlamayı seven”; **muhmaansöyücü** “misafir ağırlamayı seven”; **miiraasdüşer** “miras almaya hak kazanan”; **moollaçar** “din eğitimi az alan kişi”; **muğtiyen** “otlakçı, asalak”; **okguyar** “gülle konan kalıp”; **oonbiratar** “on bir mermi atan tüfek”; **orunbasar** “yardımcı”; **öñdebarıcı** “ürünü erken ortaya çıkarmasıyla diğerlerinden ayrılan kişi”; **öñyeten** “yetersiz, ehemmiyetsiz”; **öydeniçer** “yabancı evinde çalışan, hizmetkâr” **saanyetmez** “çok, sayısız”; **saarisolmaz** “sarı güllü ot”; **söbükbasar** “yardımcı”; **sözaydııcı** “kız istemeye giden adam”; **suvkeser** “geminin, kayığın baş tarafına dik konan ucu sivriltilmiş tahta”; **suwölçeyci** “harcanan suyun miktarını ölçen araç”; **süytemdirici** “memeli hayvan”; **tanumal** “iş yapımında kendini gösteren, bilinen”; **tarhandöker** “eli açık, cömert”; **tersokaan** “büyücü”; **toplumgaçar** “el topu ile oynanan bir tür oyun”; **tüpbozan** “arabozucu”; **tüsseçikar** “dumanın çıktığı yer, baca”; **uğurtapıcı** “her işe çare bulan”; **üçöten** “üç katlı iplikle dokunan kumaş”; **üçyaşar** “üç yaşındaki hayvan”; **vatansöyücü** “vatansever”; **yaanbermez** “her türlü sıkıntının üstesinden gelen”; **yaarımgeçirici** “yarı iletken”; **yekatar** “uzun namlulu bir tüfek türü”; **yekeğapan** “yabani erkek domuz”; **yelbaadiyaan** “sık yapraklı yenen bir yıllık ot”; **yelçençeker** “yelkeni yukarı çekip, aşağı sarkıtan ip”; **yelyırtan** “başörtüsü”; **Yoolöten** “yer adı”; **yuurtbasar** “işgalci, başkalarının yurdunu zorla ele geçiren”; **yürebullanıcı** “faydasız, işe yaramaz”; **yüzgörüci** “ikiyüzlü”; **zäähmetsöyer** “zahmet çekmeyi seven”.

Türkmen Türkçesinde ad türünden bazı birleşik sözcükler zarf-fiil eklerinin kalıplaşması neticesinde oluşmuştur. Çoğunlukla zarf-fiil eklerini alan sözcükler kendilerinden önceki sözcüklerle birleşerek değişik anlamlı sözcükler teşkil eder: **aağayaana** “özgürce, serbestçe”; **ayağaldığına** “hemen, derhal”; **barabara** “gide gide”; **çakdanaaşa** “gereğinden

fazla, aşırı”; **dolabara** “dolmaya yakın”; **başaşa** “baş üstünden ”; **beydip** “böyle, bu şekilde”; **günaşa** “bir gün geçirip ikinci güne geçme”; **ikibaka** “iki tarafa oraya buraya”; **keşaşa** “bir ekin dizisi sırasını aşarak”; **sonabakaa** “son zamanlarda”;

Türkmen Türkçesinde ad türünden birleşik sözcüklerin bir kısmı ad-fiil eklerinin kalıplaşması neticesinde oluşmuştur. Çoğunlukla ad-fiil eklerini alan fiiller kendilerinden önceki sözcüklerle birleşerek değişik anlamlı sözcükler teşkil eder: **beydiş** “şöyle, şöylece”; **beytme** “bu şekilde, böylece”; **bäärdengaytma** “bir işi yapamamaktan kaynaklanan eksiklik, yetersizlik”; **daaşbasma** “taşın üzerine kazınan eser ya da resim”; **demgisma** “nefes darlığı”; **eldeğirmesiz** “kanunî olarak güvence altında olan mal, mülk vs.”; **elgarama** “bağımlı, muhtaç”; **elyazma** “sanatçının elle yazdığı ilk eseri”; **eşekgeriş** “kimseyle anlaşamayan”; **içdikma** “tavuğun içine soğan, erik, tuz, biber konmasıyla yapılan yemek”; **içgeçme** “kalın bağırsağın düzenli çalışmaması neticesinde oluşan hastalık”; **içyuvma** “kalın bağırsağı temizleme”; **oocakgömme** “kora gömülüp pişirilen ekmek”; **okkesdirme** “kalabalığın önünden hızlıca geçme”; **saarigetirme** “sarılık”; **süresokma** “iç içe, birbirine geçmiş”; **golyazma** “el yazması”; **bääşgoşma** “beş dizi bilezik”; **göökboğma** “boğmaca hastalığı”; **üçgoşma** “bir tür bilezik”; **içgeçme** “ishal”; **aarakesme** “mola, tatil, dinlenme”; **tüykesme** “paha biçilmez değerli”.

6. Çekimli Fiillerin Kalıplaşması İle Oluşan Birleşik Adlar

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de “-dı, -di” görülen geçmiş zaman eki bazı durumlarda zaman eki işlevini yitirir. Bu durumda ekin bağlı olduğu sözcük bir önceki sözcükle birleşip kalıplaşarak değişik anlamlarda nesne, kavram, kişi isimleri teşkil eder: **aalbasdı** “kâbus anında insana görünen hayalet” ; **Aydoğdı** “kişi adı”; **aaşıratdı** “değneği göz göz olmuş çizgilerin üstünden aşırıya dayanan oyun”; **çaldığoydı** “önemsiz, anlamsız, kıymetsiz”; **çürrikdepdi** “bir tür çocuk oyunu”; **dikdüşdi** “inatçı”; **guşakgapdı** “mendil kapmaca oyunu” **görüpgaçdı** “bir tür oyun”; **gözdañdı** “körebe” ; **Gurtğeldi** “kişi adı”; **gülyaydı** “halı, battaniye türü ev eşyalarına dokunan bir tür nakış”; **guyruktutdı** “bir tür çocuk oyunu”; **gürpbasdı** “tuzak amacıyla kazılan çukur”; **mooncuğatdı** “Nevruz bayramında oynanan bir tür oyun”; **nekdoğdı** “insafsız”; **Nepesğeldi** “kişi adı”; **oğulboldı** “çocuğu olan kişinin evinin duvarlarındaki halı ve çuvallara ak pamuktan yapılan çeşitli çiçek süsleri”; **orağatdı** “orak atılarak oynanan bir oyun türü”; **ovlakğapdı** “at üzerinde oğlak kapmaya dayan bir oyun türü”; **öñaldı** “baraj”; **saçyoldı** “saç baş yolma oyunu”; **urupgaçdı** “ebelemece oyunu”.

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcüklerin diğer bir bölümü ise emir kipiyle çekimlenen bazı yargıların zamanla kalıplaşması neticesinde oluşur: **aldımgaç** “kadın gömleklerinin yakasına değişik renkteki ipliklerle yapılan şerit”; **başaaşır** “başın üstünden”; **düşdüş** “ağ ören bir tür böcek”; **dikilgazık** “hareket etmeksizin dikilip durma”; **düypgöter** “bütünüyle”; **geçgel** “yaygın, hemen satın alınan, taliplisi çok olan”; **gelbääri** “üşüşme, toplanma”; **goybolsun** “yapmaktan vazgeçme, erteleme”; **naalaacedeyin** “beceriksiz” < ne ilaç edeyim; **üstaaşır** “birinin, bir şeyin üstünden aşırma, atlama”

7. Kısaltma Gruplarının Kalıplaşması Neticesinde Oluşan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Türkmen Türkçesinde ad türünden birleşik sözcüklerin diğer bir kısmını ise kısaltma grupları teşkil eder. Yönelme, bulunma ve ayrılma hal eklerini alan sözcükler kendilerinden sonraki sözcüklere bağlanarak kalıplaşma neticesinde değişik kavramları karşılayan sözcükler teşkil eder: **başagay** “kendini işe adanmış, telaşlı, meşgul”; **ätenenäälet** “ ‘ceddine lanet’ anlamında ilenme sözü”; **başdansovma** “beştansavma”; **dünyäägarayış** “dünya görüşü”; **enedendoğma** “her zaman, daima”; **gövnecaay** “makul, mantıklı”; **gözedürtme** “zifiri

karanlık”; **göğebakar** “uzun boyunlu, gökyüzüne bakan kuş”; **günebakar** “ay çiçeği”; **günegarğan** “bir tür kertenkele”; **günegarğaar** “bir tür kertenkele”; **münderbir** “dolu, bütünüyle, tamamen”; **uçdantutma** “tamamıyla, büsbütün, istisnasız”.

Türkmen Türkçesinde “yönelme, bulunma ve ayrılma” eklerini alan sözcüklerin bazı durumlarda ikinci sözcüğe getirilip o sözcüklerin bünyesinde kalıplaştığı görülür: **aacöoze** “aç karnına”; **doygarna** “doyuncaya kadar”; **özbaşına** “tek başına”; **biragızdan** “hep birlikte”; **turuvbaşdan** “en baştan, ilkin, ilk olarak”; **uzaboyuna** “uzunlamasına”; **yüzuğra** “bir yere gidilirken uğrayıp geçme”.

8. Arapça ve Farsça Terkiplerin Kalıplaşması Sonucu Oluşan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcükler çoğunlukla Farsça ve Arapça kurallara göre oluşturulmuş terkiplerden ve birleşik sözcüklerden oluşur: **aalıcenaap** “yüksek rütbeli adam” < Ar. ‘âli-cenâb; **Amıderya** “İrmak adı, Ceyhun” < Fa. âb-ı deryâ; **aybigadum** “her türlü kötülük yapabilen insan” < Ar. ‘ayb-ı kadîm; **âahlihaal** “kudretli, kerametli” < Ar. ehl-i hâl; **âhlihalk** “milli, kamusal” < Ar. ehl-i halk ; **âhlumuumi** “umumi, genel” < Ar. ehl-i ‘umûmî; **âhtipeymaan** “söz, yemin” < Ar. ‘ahd ü Fa. peymân; **harsıdünyää** “açgözlü” < Ar. hârîş-ı dünyâ; **Hatamtay** “kişi adı” < Ar. hâtem-i Tayy; **hâalihââzir** “şimdi” < Ar. hâl-i hâzır; **nukdaynazar** “bir durum hakkındaki kanaat, düşünce” < Ar. nokta-i nazar; **paaytağt** “başkent” < Fa. pâ-yi tağt; **ruhubelent** “keyifli, mutlu” < Ar. rûh-ı Fa. belend ; **saahupcemaal** “güzel” < Ar. şâhib-i cemâl; **saahupkerem** “cömert eli açık” < şâhib-i kerem; **şahımaar** “ecderha” < Fa. şâh-ı mâr; **tercimehaal** “biyografi” < Ar. terceme-i hâl; **terkidünyää** “dünyadan elini eteğini çekmek” < Ar terk-i dünyâ; **zâhrimaar** “yılan zehiri” < Fa. zehr-i mâr; **haanımaan** “zenginlik, refah < Far. hân ü mân “ev bark”; **Allaatağalaa** “Allahutaala” Ar. Allâhu ta‘âlâ; **berekella** “Birine övgü, dua anlamıyla söylenen söz, maşallah” < Ar. bârek-Allâh; **elhamdülilla** < Ar. el-ğamdü li’llâh; **estagfirallaa** < Ar. estagfir’llâh; **salavmaaleykim** “selamlaşma sözü < Ar. selâmün ‘aleyküm”.

Türkmen Türkçesinde zarf görevinde kullanılan sözcüklerin bir kısmı Farsçadan alınmadır. Tekrarlan sözcüklerin arasında kullanılan “be”, a” ekleri sözcükleri zarf görevinde birleşik sözcükler teşkil eder: **barabar** “eşit, denk” < Fa. ber +a+ber; **pürepür** “tıklım tıklım”; **renbereñ** “rengârenk”.

9. Edat Grubu Şeklinde Oluşturulan Ad Türünden Birleşik Sözcükler

Bu gruptaki ad türünden birleşik sözcükler edat grubu şeklinde oluşmuştur. Bu sözcükler cümlede zarf görevinde kullanılır: **andağ** “öyle, onun gibi”; **mümkiingadar** “mümkün olduğunca”; **indiberi** “bundan böyle, bundan sonra”.

Sonuç

Bir dilde yeni anlam ve kavramları karşılamak üzere değişik yöntemlerden yararlanılır. Bütün dünya dillerinde olduğu gibi Türkçede de yeni anlam ve kavramları karşılamak üzere dilin bazı ifade imkânlarından yararlanılmıştır. Bu amaçla Türkçede yeni anlam ve kavramları karşılama doğrultusunda türetme, derleme, sözcük birleştirme gibi yollara başvurulmuştur. Farklı anlam ve yapı özelliklerine sahip en az iki sözcüğün Türkçenin dilbilgisi kuralları doğrultusunda bir araya gelip kullanılmasına birleşik sözcük denir. Türkmen Türkçesinde ad türünden birleşik sözcükler üzerine yaptığımız çalışmada birleşigi oluşturan unsurların farklı şekillerde bir araya geldiği görülür Bu çalışmada ad türünden birleşik sözcükleri aşağıdaki kategorilerde ele alınmıştır:

Belirtisiz ad tamlaması şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

Sıfat tamlaması şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

İsnat gurubu şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

İkilemelerle kurulan ad türünden birleşik sözcükler

Fiilimsilerin kalıplaşması neticesinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

Çekimli fiillerin kalıplaşması neticesinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

Kısaltma grupları şeklinde oluşan ad türünden birleşik sözcükler

Arapça ve Farsça ile ilgili terkiplerin kalıplaşması sonucu oluşan ad türünden birleşik sözcükler Edat grubu şeklinde oluşturulan ad türünden birleşik sözcükler

Birleşigi oluşturan sözcüklerin Türkiye Türkçesinde çoğunlukla kendi anlamlarını yitirip yeni sözcüğü karşıladıkları durumlarda bitişik yazıldığı; kendi anlamlarını korudukları durumlarda ise ayrı yazıldığı görülür. Türkmen Türkçesinde ise birleşigi sağlayan sözcüklerin her durumda bitişik yazıldığı görülür.

Kaynakça

ATANIYAZOW, S. (2004). *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlügi*. Aşgabat: Türkmenistanıñ Milli Medeniyyet “Miras” Merkezi, Türkmenistanıñ Prezidentiniñ Yanındaki Türkmenistanın Merkezi Aziya ve Gündoğar Halklarının Medeni Mirası Dövlet İnstitutı.

BANGUOĞLU, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

CLARK, L. (1998). *Turkmen Reference Grammar*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

DEVELLİOĞLU, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

ESENMEDOVA, A. (2010). *Hâzirki Zaman Türkmen Dili (Morfolojiya)*. Aşgabat: Türkmenistanıñ İlimler Akademiyası Mağtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.

GANIYEV, F. A. (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*. Ankara: TDK Yayınları.

HAMZAYEVA, M. Ya. (1962). *Slovari Turkmenskogo Yazıka*. Aşgabat: Akademiya Nauk Turkmenkoy SSP İnstitut Yazıkoznaniya.

KARA, M., (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.

KERİMOĞLU, C. (2011). Takısız Ad Tamlaması Tartışması ve Tür-Öbek İlişkisi. *Turkish Studies*, 6/1 Winter, s. 1442-1456.

KIYASOVA, G.; GELDİMİRADOV, A.; DURDIYEV H. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlügi*. 2 C., Aşgabat: Türkmenistanıñ İlimler Akademiyası Mağtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.

NARTIYEV, N. (2010). *Türkmen Dialektologiyası*. Aşgabat: Türkmenistanıñ Bilim Ministriliği.

PARLATIR, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.

Rusça Yeni Sözlük (2016). İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.

TEKİN, T. ve ÖLMEZ M.; CEYLAN E.; ÖLMEZ Z.; EKER S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Kitapçılık.

TEKİN, T. (2013). Birleşiklerin Tanımı ve Yazımları, *Makaleler 3 Çağdaş Türk Yazı Dilleri*, s. 343-350.

Türkçe Sözlük (2009). Ankara: TDK Yayınları.

TOKYÜREK, H. ve PEKACAR, Ç. (2014). Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi. *Dil Araştırmaları*, S. 15, Güz, s. 9-38.

Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü (1999). İstanbul: Sev Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.

Yazım Kılavuzu (2012). 27. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

ZÜLFİKAR, H. (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDAKİ YALANCI EŞ DEĞERLERİN XVI. YÜZYILDA AZERBAIJAN SAHASINDA TÜRKÇEYE ÇEVİRİLMİŞ BİR METİNDEKİ ÖRNEKLERİ

Feyza TOKAT*

Özet

Bugün ayrı yazı dilleri olan Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin temeli Eski Oğuz Türkçesine dayanmaktadır. Buna rağmen o dönemde bile Anadolu ve Azerbaycan'da konuşulan/yazılan dil arasında fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik boyutta bazı farklılıklar bulunmaktadır. Eski Oğuz Türkçesinin bir yandan Türkiye Türkçesine, bir yandan da Azerbaycan Türkçesine doğru uzanan bir dallanma ve gelişme göstermesinde bu farklılıklar önemli rol oynamıştır. Önceleri Eski Oğuz Türkçesinin bir alt-ağzı biçiminde olan Azerbaycan Türkçesinin zamanla ağız özellikleri koyulaşıp yaygınlaşmış ve Azerbaycan Türkçesi ayrı bir yazı dili hâline gelmiştir.

Bir dilin lehçeleri arasında aynı sesletime/yazıma sahip olduğu hâlde farklı anlama gelen kelimelere yalancı eş değerler denir. Bir lehçenin oluşum tarihini belirlemede bu yalancı eş değerler de kıstas olarak kullanılabilir. Çünkü aynı sesletime/yazıma sahip kelimenin farklı Türk lehçelerindeki anlam farklılıkları kaynak metnin hangi lehçeye ait olduğunun tespit edilmesini kolaylaştırır. Bu makalede İbn Bezzâz'ın Farsça yazdığı "Safvetu's-Safâ" adlı eserinden, Neşâtî'nin XVI. yüzyılda Azerbaycan sahasında Türkçeye çevirdiği Tezkire-i Şeyh Safî'deki Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin tarihî devirleri arasındaki yalancı eş değer kelimeler tespit edilmiş ve tespit edilen kelimelerin türleri, kökenleri belirtilmiştir. Ayrıca bu kelimelerin metindeki kullanım örnekleri de gösterilmiştir.

Azerbaycan Türkçesi ve ona en yakın lehçe olan Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerlerin XVI. yüzyılda Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilmiş bir eser olan TŞŞ'de bulunması ve bunlardan çoğunun Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılması, Azerbaycan Türkçesinin lehçeleşme tarihini tespit etme çalışmaları için çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Yalancı Eş Değer Kelimeler.

THE SAMPLES OF FALSE FRIENDS BETWEEN AZERBAIJAN TURKISH AND TURKEY TURKISH IN A MANUSCRIPT TRANSLATED TO TURKISH IN THE AZERBAIJAN AREA IN XVI. CENTURY

Abstract

The foundations of Turkey Turkish and Azerbaijani Turkic languages which have separate writing languages at present, are based on Old Oghuz Turkic. Nevertheless, there were some differences in phonological, morphological, syntactic and semantic dimensions between the languages spoken/written in Anatolia and Azerbaijan even at that time. These differences played an important role in exposing a branching and development of Old Oghuz Turkish extending from Turkey Turkish on one side to Azerbaijani Turkic on the other. The dialect properties of Azerbaijani Turkish, which was formerly a sub- dialects of Old Oghuz Turkic, is concretized and spread in time and the Azerbaijani Turkish became a separate writing language.

*Yrd. Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, DENİZLİ, el-mek: ftokat@pau.edu.tr

The words which have the same vocalization / writing among the dialects of a language are called lexical pseudo equivalents or false friends. These false friends can also be used as a criterion to determine the date of the formation of an accent. Because the meaning differences of a word with the same vocalization / writing at different Turkish accents, makes it easier to determine which accent the text being searched belongs to. In this study, false friends between the Azerbaijani Turkic in Tezkire-i Sheikh Safi, which Neshati translated into Azerbaijan in the XVI. century from the book "Safvetu's-Safa" written by Ibn Bezzaz in Persian, and the historical periods of Turkey Turkish, was identified and determined. Then the types of detected words and their origins are indicated. Also, examples of the usage of these words at the manuscript are also shown.

The facts that the false-equivalents between Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish, which is the closest dialect to it, are also found in Tezkire-i Sheikh Safi, a work translated into Turkish at the Azerbaijan area in the XVI. century, and that most of them are used with the meaning in Azerbaijan Turkish are very important for the efforts to determine the history of the dialect formation of the Azerbaijan Turkish.

Key Words: Turkey Turkish, Azerbaijan Turkish, False Friends.

1.Giriş

Bugün ayrı yazı dilleri olan Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin temeli Eski Oğuz Türkçesine dayanmaktadır. Ancak Eski Oğuz Türkçesi döneminde bile Anadolu ve Azerbaycan'da konuşulan/yazılan dil arasında fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik boyutta bazı farklar bulunmaktadır. Bu farklar sebebiyle Eski Oğuz Türkçesi bir yandan Türkiye Türkçesine, bir yandan da Azerbaycan Türkçesine doğru uzanan bir dallanma ve gelişim göstermiştir.

Azerbaycan Türkçesinin ayrı bir yazı dili olarak başlangıç tarihini B. Felemming, Hasan Oğlu'nun bir gazeline göre XIII. yüzyıl ortaları; Yusuf Bey Vezirov, Nesimi'nin şiirlerine göre XIV. yüzyıl olarak gösterir (Alışık 2002: 231). G. Seyhan Alışık, edebî verileri göz önüne alarak XV.-XVII. yüzyıllar arasının Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinin oluşma süreci olduğunu belirtmiştir (2002: 231). Zeynep Korkmaz ise daha önceki dönemlerin Eski Oğuz Türkçesi ile ortak özellikler taşıdığını öne sürerek Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olmasının başlangıç tarihinin XVI. yüzyıldan sonra olduğu görüşünü savunur (2013: 178). Hayati Develi, morfolojik esaslara göre XVII. yüzyıl olarak belirtir (2002: 117). Yavuz Akpınar, Azerbaycan Türkçesinin tarihî devrelerini şu şekilde sıralamıştır: a) XIII. yüzyıl Batı Türkçesi içinde teşekkül dönemi; b) XIV-XVII. yüzyıllar yazı dili olarak gelişme dönemi; c) XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın birinci yarısı mahallî özelliklerin dile geçişi ve millî dilin oluşma süreci (2012: 501). Yüzyıllar sürebilecek bir dönemde Azerbaycan Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesinin karakteristik özelliklerinden farklı fonolojik, morfolojik, leksikolojik, semantik ve sentaktik özellikler göstererek ayrı bir yazı dili hâline gelmiştir. Araştırmacıların her biri, farklı kıstaslara göre yorum ve değerlendirmeler yapmış, bu sebeple Azerbaycan Türkçesinin oluşum tarihi için XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar farklı tarihler ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan Türkçesinin, XIV. yüzyıl Nesimi'den itibaren fonolojik ve morfolojik düzeyde Eski Oğuz Türkçesinin karakteristik özelliklerinden ayrılan bir alt-ağız olarak varlığı metinlerden takip edilebilmektedir (Develi, 2003: 5). Bugün için Azerbaycan Türkçesinin kendisine en yakın lehçe olan Türkiye Türkçesinden, geçmişte de her iki lehçenin tarihî dönemlerinde birbirlerinden farklılaşmasına sebep olan karakteristik özelliklerinin oluşmaya ve yaygınlık kazanmaya başlaması için bir süreç gerekmektedir. Ancak bu geçiş sürecinde Azerbaycan Türkçesinin karakteristik özelliklerinin tamamen yerleşmesi ve eski biçimbirim, kelime, yapı ya da anlamın tamamen ortadan kalkması beklenemez. Dolayısıyla Azerbaycan sahasında kaleme alınmış bir metinde eski şekil/anlam ve yeni şekil/anlam bir arada aynı

dönemde bulunabilir. Bu durum için ilk olarak Demirci tarafından “*aynı anda var olma*” (Demirci, 2008: 138), daha sonra da Hirik tarafından “*eşzamandalık*” (Hirik, 2017: 206) terimi kullanılmıştır. *yürü-* fiilinin ve ondan ortaya çıkan *-yor* şimdiki zaman ekinin, *ise* ile *-sa* enklitiğinin, *ağabey* ve *abi* kelimelerinin, “*efendi*” kelimesinin “Ahmet Efendi” derken “hizmetlilere seslenilirken kullanılan söz” anlamı ile “beyefendi, peygamber efendimiz” derken “en değerli” anlamında aynı anda dilde kullanılması “eşzamandalık”, “aynı anda var olma”ya örneklerdir (Demirci, 2008: 138; Hirik, 2017: 217).

2. Yalancı Eş Değerler

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi, Güney-Batı (Oğuz) koluna bağlı lehçelerdir. Aynı dilin lehçeleri arasında sesteş kelimeler aktarma sorunlarına sebep olabilir. Bu duruma sebep olan kelimeler için “yalancı eş değerler”, “sahte karşılıklar”, “sözde denkteşler” ve “aldatıcı kelimeler”, “sahte tanış”, “biçimdeş sözcükler”, “biçimsel eşteş” gibi terimler kullanılmıştır (Ersoy, 2007: 61, Hacımüftüoğlu, 2006: 36). Bu terimlerden en yaygın “yalancı eş değer” terimidir. “Bunlar, ses ve yapı bakımından aynı veya lehçeler arasındaki düzenli ses denklilikleriyle aynı kaynaktan geldiği bilinen, ancak kavram alanları bakımından hiç örtüşmeyen kelimelerdir. Ayrıca, aynı kaynaktan gelmeyen sesteş (“Homonym”) kelimeler de buraya dâhil edilebilir”(Uğurlu, 2004: 37).

Türkçenin lehçeleri arasındaki yalancı eş değerler konusundaki çalışmaların bazılarında Türkçenin lehçeleri arasında aktarma yapılırken dikkat edilecek noktalar ve karşılaşılan sorunlar (Ercilasun, 1992, 1994,1998; Mahmudov, 1994; Resulov, 1995; Gedikli, 1998; İlker, 1999; Özkan, 1999; Uğurlu, 2000, 2004; Karadoğan, 2004a, 2004b; Kara, 2009; Zal, 2009) üzerinde durulmuştur. Diğer çalışmalarda ise Türkiye Türkçesiyle Başkurt Türkçesi (Ersoy, 2012), Çuvaş Türkçesi (Ersoy, 2007), Gagauz Türkçesi (Büke, 2014), Karay Türkçesi (Yıldız, 2009), Kırgız Türkçesi (Uğurlu, 2002), Nogay Türkçesi (Akbaba, 2007), Özbek Türkçesi (Merhan, 2012), Salar Türkçesi (Özeren, 2014), Tatar Türkçesi (Aktaş, 2015), Tuva Türkçesi (Demir, 1997), Türkmen Türkçesi (Esenova, 1996; Kirişçiöğlü, 2006; Arnazarov, 2008; Kırömeroğlu, 2011; Delice, 2013), Yeni Uygur Türkçesi (Alkayış, 2009) arasındaki yalancı eş değerler ortaya konulmuştur.

Dil, lehçe ve ağız tasniflerinde, dilin beş temel birimi dediğimiz ses, şekil, yapı, sözcüklük, sözdizimi ve vurgu bakımından birleşen ya da büyük oranda benzerlik gösterenler tespit edilir, benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılırlar (Buran, 2011: 41). Bir lehçeyi diğer lehçelerden ayırma kıstaslarından biri de söz varlığıdır. Türk lehçelerinin her birinin kendine özgü bir söz varlığı vardır. “Türk lehçelerinin söz varlığının kelimelerinden çok azı diğer Türk lehçeleri ile ses, anlam vb. yönlerden her bir Türk lehçesinde aynıdır. “At” ve “bir” kelimeleri kavram ve çağrışım alanı farklı olmakla birlikte, tüm Türk lehçeleri için aynı sesletim ve anlama sahiptir”(Uğurlu, 2004: 22). Bir lehçeyi diğer lehçelerden ayırma kıstaslarından biri olan söz varlığının bir unsuru da yalancı eş değerlerdir. Türk lehçeleri arasında aynı sesletime/yazıma sahip olduğu hâlde farklı anlama gelen kelimeler olan yalancı eş değerler, bir lehçenin oluşum tarihini belirlemede kıstas olarak kullanılabilir. Çünkü aynı sesletime/yazıma sahip kelimenin farklı lehçelerdeki anlam farklılıkları, kaynak metnin hangi lehçeye ait olduğunun tespit edilmesini sağlar.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerler konusunda en kapsamlı çalışmayı yapan Resulov, özellikle akrabalık isimleri üzerinde durmuştur. Resulov, yalancı eş değer terimi yerine sahte karşılıklar, sözde denkteşler terimlerinin de kullanıldığını belirtmiştir (1995: 916).

Resulov, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki yalancı eş değerleri incelediği çalışmasında yalancı eş değerlerin ortaya çıkış nedenleri üzerinde durmuş ve yalancı eş değerleri üç gruba ayırmıştır:

1. Eş adlı sözcükler: Sesteş olan bu kelimelerin, köken ve anlamları birbirinden tamamen farklıdır. *katık, aktarmak* vb.

2. Hem eş sesli olan hem kökeni ortak olan ve hiçbir anlamı örtüşmeyen kelimeler: Sesteş olan bu eş değer kelimelerin kökenleri ortaktır, ama anlamları farklıdır. *hala, baba* vb.

3. Hem eş sesli olan hem kökeni ortak olan, anlamlarından biri veya birkaçı her iki dilde örtüşen fakat bu dillerden birinde farklı anlamda kullanılan kelimeler: *kapı, kalp* vb. (1995: 916-917).

Resulov'a göre Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki yalancı eş değerlerin ortaya çıkmasının üç temel sebebi vardır:

1. Türk dilinin uzun tarihsel gelişim dönemleri içinde çeşitli kollara, gruplara, alt birimlere ayrılması.

2. Her iki dile yabancı dillerden giren aynı kelimenin bu dillerde değişik kavramlara karşılık olması ve yazı dilinde bu şekilde kabul edilmesi.

3. Ana dilden gelen bazı kelimelerin bu dillerden birinde yazı diline alınmaması ve konuşma dilinde kalarak zamanla ilk anlamından ve öteki dildeki anlamından farklı bir anlam ve üslûpta kullanılması (1995: 917-918).

Tokatlı, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki eş sesli kelimelerden örnekler vermiş (2004); Adıgüzel, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki aktarma üzerindeki problemler üzerinde durmuştur (2012).

“Güney Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler” adlı çalışmada ise yalancı eş değerler, Recep Albayrak Hacaloğlu'nun hazırladığı *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü)* kaynak alınarak tespit edilmiştir. “Ancak bu sözlükte sözlüğün nasıl hazırlandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır ve tespit edilen kelimelerin türleri, kökenleri belirtilmemiştir. Ayrıca kelimelerin kullanım örneklerini göstermesi bakımından da yetersizdir” (Doğan, 2013:109; Koraş, 2013: 767).

Şahin; Azerbaycan Türkçesine ait on masalın Türkiye Türkçesine aktarılması sırasında karşılaşılan güçlükleri ek, kelime, söz dizimi vb. boyutlarında incelemiştir. Bu çalışmada “yalancı eş değeri olan kelimeler”, kelime düzeyinde karşılaşılan güçlüklerden biri olarak ele alınmıştır (2016).

Ne var ki bu çalışmaların hiçbiri tarihî metinlerden yapılmamıştır. Yalancı eş değerlilik ile ilgili bu çalışmalar alanında önemli bir katkı sağlamakla birlikte, kelimelerin ne zamandan beri farklı anlamlarda kullanıldığını tespit etmemizde yetersiz kalmaktadır. Yalancı eş değer kelimelerde mutlaka anlam değişmesi, anlam kayması gibi bir anlam olayı meydana gelmiştir. Nitelikleri dolayısıyla anlam değişmelerinin art zamanlılık (diachronie) yöntemiyle incelenebilecek olaylardır (Aksan, 1978: 118-119). Yalancı eş değerlerdeki anlam olayının niteliğini, çeşidini tespit etmek için de art zamanlı bir yöntemle her bir kelimeyi incelemek gerekmektedir. Bu sebeple XVI. yüzyıla ait Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilmiş bir metin olan Tezkire-i Şeyh Safî (TŞS)'deki yalancı eş değerlerin tespiti önemlidir.

İbn-i Bezzâz tarafından yazılan *Safvetu's-Safâ*, Safeviyye tarikatının kurucusu ve Safevî Devleti'ni kuran Şah İsmail'in de atası olan Safiyeddin-i Erdebili'nin hayatını anlatan dinî bir eserdir. Safevî Hükümdarı I. Şah Tahmasb'ın emriyle Farsça yazılan *Safvetu's-Safâ*, daha sonra birçok defa Türkçeye kısmen veya tamamen çevrilmiştir (Tokat, 2017a: 1).

Bu çeviriler içinde Muhammed b. Hüseyin el-Kâtib en-Neşâtî tarafından XVI. yüzyılda Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilen TŞS'nin ayrı bir yeri vardır. Çünkü 499 varaktan oluşan ve geniş bir kelime hazinesine sahip olan bu çeviri, Azerbaycan Türkçesinin oluşumunu ve gelişimini tespit etmemizde bize önemli dil verileri sağlamaktadır.

XVI. yüzyıla ait bir metin olan TŞS’yi Türkiye Türkçesine aktarmak; bir yönüyle lehçe içi bir aktarmayken, bir yönüyle de lehçeler arası bir aktarmadır. XVI. yüzyıla ait bir eser olan TŞS’deki bir kelimenin yine aynı lehçenin daha sonraki bir devri olan Türkiye Türkçesi için anlaşılır hâle getirilmesi, “lehçe içi aktarma”dır. Ancak TŞS’de bugünkü Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında aktarma hatalarına sebep olabilecek yalancı eş değerler de bulunmaktadır. TŞS’de işte bu yalancı eş değerlerin varlığı ve bunların bir kısmının Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılması, metnin Türkiye Türkçesine aktarılmasını “lehçeler arası aktarma” boyutuna da taşımaktadır. Çalışmamızın amacı bugünkü Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerler ve bunların XVI. yüzyılda hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesi olduğu için, genel okur için lehçe içi aktarmada da aktarma hatalarına sebep olabilecek *bay*, *bitik* vb. yalancı eş değerler kapsam dışı bırakılmıştır. Çalışma sadece bugünkü Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerlerden, TŞS’de bulunanlar tespit edilmiştir. Tespit edilen kelimelerin türleri, kökenleri belirtilmiştir. Bu kelimelerin TŞS’deki örnekleri de gösterilmiştir. Böylelikle Azerbaycan Türkçesinin, Eski Oğuz Türkçesinden/Osmanlı Türkçesinden ayrılarak ayrı bir yazı dili hâline gelmesi ile ilgili tarihlendirme çalışmalarına katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Çalışmada TŞS’den hareketle Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde yalancı eş değerler; alfabetik olarak listelenmiştir. Kelimenin önce Azerbaycan Türkçesindeki (AT) şekli ve anlamı, sonra Türkiye Türkçesindeki (TT) ve varsa Eski Türkçedeki (ET), Tarama Sözlüğündeki (YTS), Derleme Sözlüğündeki (DS) şekli ve anlamı gösterilmiştir. Kelimenin Azerbaycan Türkçesindeki şekli ve anlamı için Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü) (AT) ve Azerbaycan Dialektoloji Lügeti I-II (ADL) sözlüklerinden; Türkiye Türkçesindeki şekli ve anlamı için Büyük Türkçe Sözlük’ten (Büyük Türkçe Sözlük, 2017) yararlanılmıştır. Verilen örneklerden sonra parantez içinde verilen ilk sayı, TŞS’deki sayfa numarası; ikinci sayı ise satır numarasıdır. Verilen örnekler serbest bir aktarma ile Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmada TŞS’nin Britanya Müzesi Add. 18548’deki yazma nüshası esas alınmıştır (Tokat, 2017).

2.1. Tezkire-i Şeyh Safi’deki Tam Yalancı Eş Değerler

“Kaynak metinde geçen bir kelimenin, hedef okur kümesinin dilinde de aynen veya dönüştürülebilir şekilde bulunması; ancak her iki kelimenin kavram alanlarının birbirini hiç örtmemesi veya karşılaşmaması durumuna “tam yalancı eş değerler” denir” (Uğurlu, 2007: 1881).

TŞS’deki tam yalancı eş değerler şunlardır:

ahtar - < T.

ahtar- f. “birini veya bir şeyi bulmaya çalışmak” (AT:9); *aktar*- f. “1. Bir şeyi bir yerden, bir kaptan başka bir yere veya kaba geçirmek. 2. Bir şeyin yolunu, yönünü değiştirmek” (TT); *aqtarmak* (*ağdarmak*, *ahtarmak*, *ahdarmak*) “1.Yere yıkmak, devirmek, alt etmek, yenmek. 2. Altını üstüne getirmek (YTS:6); *ahtar*- “çevirmek, döndürmek” (DLT); *ağdarmak*, *ahtarmak* (*ahtarmak*) “aramak, araştırmak, soruşturmak” (DS: 128)

“*meger ol evüñ içerişi yahşica ahtarmamış edi ve bir ‘avrat ol evde yatmış emiş’*” (69a/14-15)

“meğer o evin içini güzelce aramamış (bakmamış) idi ve bir kadın o evde yatıyormuş”

“*Türkler gelüp kendüñ evlerin kamu ahtarup ellerine giren nesteler taladılar*” (486b/17-18)

“Türkler gelip kentin evlerini hep arayıp bakıp ellerine geçen eşyaları aldılar”

TŞS'de iki defa geçen “ahtar-” kelimesi sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

boğaz < T.

boğaz a. “hamile, gebe” (AT: 39); *boğaz*: *boğaz olmax* “1.Borçlu olmak.2.Sümbüllenmek” (ADL: 56); *boğaz* a. “boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak; şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm” (TT); *boğuz (boğoz)* “boğaz” (ED: 322); *boğaz* “gebe inek, manda, gebe hayvan” (DS: 810)

TŞS'de “boğaz” kelimesi AT'deki anlamıyla kullanılmıştır:

“Şeyh Zâhid (k.r.) seksen yaşında evlenip bir yigit kızı nikâhladı bir gün hatımı dedi senden bir oğlan ile bir kız isterem şeyhün mübarek hatırı muni begenip dedi inşa'llâh Hakk Ta'âlâ vere ol nevmîdlîğda çağında evvel aña bir kız ki soñ uci Şeyh Şafiyeddînün nikâhında edi ve mundan ilerü anuñ hikâyeti deyildi andan soñra dahı boğaz oldı” (84b/2-6)

“Şeyh Zâhid (k.r) seksen yaşında evlenip bir genç kızı nikâhladı bir gün hanımı dedi senden bir oğlan ile bir kız istiyorum şeyhin mübarek hatırı bunu beğenip inşallah Hak vere. O umutsuzluk zamanında önce ona bir kız ki sonunda Şeyh Safiyeddîn'in nikâhındaydı ve bundan önce onun hikâyesi denmişti ondan sonra da hamile kaldı”

TŞS'de “boğaz” kelimesinin TT'deki anlamıyla da kullanıldığı örnekler mevcuttur:

“sen var ve Fâtiha sūresi ileñ âyet el-kürsî ohuyup nefesüñi ol yigidiñ boğazına üfür ve söyle kim Şeyh Zâhid buyurur kim bu yigidiñ boğazından çıñ” (50a/5-7)

“sen var ve Fatiha suresi ile Ayet el-Kürsî okuyup nefesini o gencin boğazına üfür ve söyle ki Şeyh Zâhid buyurur ki bu gencin boğazından çık”

“ve bir şerbet tertîb edüp anuñ boğazına tökdi aşğa gitmedi” (97a/7)

“ve bir şerbet hazırlayıp onun boğazından döktü (ancak) aşğa gitmedi”

cüce < T.

cüce a. “civciv, piliç” (AT: 51); *cüce* sf. “boyu, normalden çok daha kısa olan (kimse)” (TT); *cüje* “civciv, yavru” (YTS: 47); *cüce* “kümes hayvanlarının yavrusu, civciv” (DS: 1022)

“aña söyleñiz kim sen cücelü yumurtalar getirsen men Tañrınun tevfiği ile Şeyh Zâhidün himmeti birle anları sındurup cüceleri çiharup saña vërürem” (211a/12-14)

“ona söyleyiniz ki sen civcivli yumurtaları getirsen ben Tanrı'nın yardımı ile Şeyh Zâhid'in himmeti ile onları kırıp civcivleri çıkarıp sana veririm”

TŞS'de üç defa geçen “cüce” kelimesi sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

danış- < T.

danış- f. “konuşmak, anlatmak, sohbet etmek, fikir beyan etmek” (AT: 65); *danış-* f. “bir iş için bilgi veya yol sormak, görüş almak, istişare etmek, müracaat etmek, meşveret etmek” (TT); *danış-* “konuşmak, söylemek” (DS: 1361)

“uyhudan uyandı kalhup belini berk bağlayup ‘ayalı ileñ danışup Sultâniyyeye degin vardı” (444b/8-9)

“uykudan uyandı kalkıp belini sıkıca bağlayıp (hazırlanıp) hanımı ile konuşup Sultâniyye'ye kadar vardı”

“ol temzli bir tabîb hoca kişi edi anuñlan danışup dedim Erdebile varmağa ‘azm eyleyübem” (376b/12-13)

“o temiz bir tabip hoca kişi idi onunla konuşup dedim Erdebil'e gitmeye niyet etmişim”

“ve *hazret-i şeyh ilen danışdı*” (391a/9)

“ve hazret-i şeyh ile konuştu”

TŞS’de altı defa geçen “*danış-*” kelimesi sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

kayır - < T.

gayır- f. “yapmak etmek, inşa etmek, bina yapmak; hazırlamak, kurmak; tamir etmek, düzenlemek; bir işle meşgul olmak; temenni olarak kullanılır” (AT: 111); *kayır*- f. “koruyarak başarısını sağlamak, elinden tutmak, himmet etmek; birini, başkalarının veya işin zararı pahasına tutmak (TT); *kayır-*, *kayır-*, *kayır-* “ mukayyet olmak, ilgilenmek; önem vermek; kaygılanmak, tasalanmak; sakınmak, çekinmek; hazırlanmak”(YTS:131); *kayır*- “korumak, merak etmek”(DS: 2701)

“*hazret-i şeyh (k.a.s.) buyurur kayırmañ kim Şadreddîni sizi kurtarmağa gönderdüm*” (439b/15-16)

“hazret-i şeyh buyurur kaygılanmayın ki Sadreddîn’i sizi kurtarmaya gönderdim”

“*dēñizüñ cānavarları için ve azukdan ötrü kayırmañız*” (118b/13)

“denizin canavarları için azıktan ötürü kaygılanmayın”

TŞS’de “*kayır-*” kelimesi” YTS’deki anlamıyla kullanılmıştır.

pişik < T.

pişik a. “kedi” (AT: 229); *pişik* a. “apış yeri, koltuk altı gibi tenin birbirine sürtünen yerlerinde ter, idrar veya dışkının yakmasıyla oluşan kızartı” (TT); *pisi*, *büsük*, *pisik*, *püsük* “kedi” (YTS: 173); *pişik* “kedi” (DS: 3460);

“*Şeyh Şadreddîn (r.a.r.) dedi kim Gelhurānda bir pişik var edi*” (265a/15-16)

“Şeyh Sadreddin (r.a.r) dedi ki Gelhuran’da bir kedi var idi”

“*ve bu pişigüñ ‘ādeti ol edi kim kaçan ki bir münāfık cemā‘atüñ içine gelüp otururdu anı iyi ilen tanıyup aña işerdi ve ol münāfık kişini rüsvā kıldı ve hemîşe beyle eylerdi tā bir gün bir nāmūs iyesi cemā‘at içinde oturmuşdı pişik çün andan nifāk koğusun eşitdi aña işedi kişi rüsvā olup hālākat tapdı hazret-i şeyhüñ mübārek hāñırına hoş gelmedi pişigi karğayup gāzab ilen dedi tökül pişik andan çıldı*” (265b/13-18)

“bu kedinin âdeti o idi ki ne zaman bir münafık cemaatin için gelip oturursa onu koku ile tanıyıp ona işer idi ve o münafık kişiyi rezil ederdi ve hep böyle yapardı. Bir gün namuslu bir kişi cemaat içinde oturmuştu, kedi onda nifak kokusunu işitti ve ona işedi kişi rezil oldu bu hazret-i şeyhe hoş gelmedi kediye beddua edip öfke ile ona dökül dedi kedi oradan çıktı”

TŞS’de sekiz defa geçen “*pişik*” kelimesi sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

sarı < T.

sarı a. “yön, taraf, cihet” (AT: 242), *sarı* “uçurum” (ADL: 474); *sarı* a. “yeşil ile turuncu arasında bir renk, limon kabuğu rengi; bu renkte olan” (TT); *sarı*: “taraf, yön, -e doğru” (ED: 844); *saru*, *sarı* “-e doğru, tarafına” (YTS:181)

TŞS’de bazı örneklerde “*sarı*” kelimesi AT’deki anlamıyla kullanılmıştır:

“*Gilān sarusından bir bulut göründi*” (273b/10- 11)

“Geylan tarafından bir bulut göründü”

“*yüzümi kıble sarusına eyleyüp*” (320b/18)

“yüzümü kible tarafına çevirip”

TŞS’de “sarı” kelimesinin TT’deki anlamıyla da kullanıldığı örnekler mevcuttur:

“*ol yazınıñ tağılları sapsaru gördi şordı kim bu tağıllar neden beyle saru ve za ğfdürler*” (273a/1-2)

“o ovanın tahıllarını sapsarı gördü sordu ki bu tahıllar neden böyle sarı ve zayıftırlar”

“*bu saru beñzümde gül-gün yaşlar/köñlümüñ ağıvālını izhār eder*” (22b/10)

“bu sarı benzimde gül renkli yaşlar gönlümün hālını gösterir”

sümük < T.

sümük a. “kemik”. (AT: 257); *sümük* a. “sümük doku hücrelerinin ve üzerinde bulunan bezlerin, doku yüzünde nemli, akıcı, kaygan bir tabaka oluşturan salgısı” (TT); *süñük* (*süñök*) “kemik” (ED: 838); *süñük* “kemik” (YTS: 196); *sümüh*, *sümük* “kemik” (DS: 3713)

“*at eyle heybet ilen yere düşdi kim gövdesi pāre pāre olup sümükleri kamu ufandı* (128b/1516)

“at öyle heybet ile yere düştü ki gövdesi parça parça olup kemiklerinin hepsi kırıldı”

“*Pire Serrāc dedi bir katla bir imāreti yapmağ için balçığa ayağ urardum bir sümük ayağuma batıp*” (442a/9)

“Pire Serrāc dedi ki bir defa bir imaret yapmak için balçığa ayak vururdum, bir kemik ayağıma batıp”

TŞS’de on iki defa geçen “sümük” kelimesi sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

tay < T.

tay a.< Far. “bir çifti oluşturan iki tekten her biri; ön, arka, sağ, sol, üst, alt yanların her biri; yığın, küme; beraber, eşit, denk; kanat” (AT: 274); *tay* (1) “daha”, *tay* (2) “iki üç yaşındaki erkek at” (ADL: 551); *tay* < T. a. “üç yaşına kadar olan at yavrusu” (TT); *ta:y* “bir ya da iki yaşındaki atın yavrusu” (ED: 566); *tay* “hayvanların yükünün bir dengi, denk, eş, misil” (YTS: 205); *tay* “1. Hayvanın bir yanındaki yük. 2. Denk çuval” (DS: 3850)

“*gördüm bir tay çuvāl kavundan dolu pencere yanında durur*” (181a/1)

“bir yığın çuval kavundan dolu pencere yanında durur gördüm”

“*gelüp çığırdılar kim gece bizden bir tay nıl uğurlayupdurlar*” (383b/16)

“gelip bağıldılar ki gece bizden bir yığın (deve yükünün bir tarafı) çivit boyası çalmışlar”

TŞS’de iki defa geçen bu kelime sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

üz- < T.

üz- f. “koparmak, toplamak, dermek; yorulmak” (AT: 292); *üz-* “taşmak” (ADL: 604); *üz-* f. “üzüntü vermek (TT); *üz-* “kesmek, kırmak” (ED: 279); *üz-* “koparmak, kazmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak” (YTS: 225); *üz-* “1.Koparmak, ayırmak. 2.Kopacak duruma getirmek.” (DS: 4085)

“*gel ey suçlu ümīd üzme anuñ dergāhına var*” (58b/4)

“gel ey suçlu ümit kesme onun dergāhına git”

TŞS’de bir defa geçen bu kelime sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

yay < T.

yay a. “yaz” (AT: 303); *yay* a. “1. Ok atmaya yarayan, iki ucu arasına kiriş gerilmiş, eğri ağaç veya metal çubuk. 2. Farklı amaçlarla çeşitli biçimlerde yapılan esnek parça” (TT); *ya:y* “yaz” (ED: 980); *yay* “yaz, sıcak mevsim” (YTS: 240); *yay* “yaz” (DS: 4208); *yay* “yaz; yaz mevsiminin 20 Mayıs ile 15 Haziran arasındaki bölüm” (DS: 4208)

TŞS’de “yay” kelimesi bazı örneklerde AT’deki anlamıyla kullanılmıştır:

“*yay çağında yaylağ için oraya varurlardı*” (40b/2)

“yaz mevsiminde yaylamaya oraya giderlerdi”

“*her yıl hazret-i Şeyh Zâhid için iki dest geyesi başdan ayağa dek hem kış için ve hem yay için* (36b/5-6)

“*her yıl Hazret-i Şeyh Zahid için iki kat giysi baştan ayağa dek kış için ve yaz için*”

TŞS’de “yay” kelimesinin TT’deki anlamıyla da kullanıldığı örnekler vardır:

“*savaşmağa durdük ve yay ile oħa el uzatdük*” (137a/9)

“savaşmaya başladık ve yay ile oka el uzattık”

“*köñül yayından ğazab oħı atmış edi*”(148b/15)

“gönül yayından gazap oku atmış idi”

yaz < T.

yaz a. “ilkbahar mevsimi” (AT: 303); *yaz* a. “Kuzey yarım kürede 21 Haziran 23 Eylül tarihleri arasındaki zaman dilimi, ilkbaharla sonbahar arasındaki sıcak mevsim” (TT); *ya:z(ñ-)* “yaz; ilkbahar” (ED: 982); *yaz* “bahar mevsimi, ilkbahar” (YTS: 240); *yaz* “ilkbahar” (DS: 4215)

TŞS’de “yaz” kelimesi AT’deki anlamıyla kullanılmıştır:

“*işleri öz çağında eyler medelâ yaz çağı tohum için su aparur*” (212a/9)

“işleri kendi mevsiminde yapar mesela ilkbahar mevsiminde tohum için su götürür”

“*yaz çağı edi ve arıhlarıñ kırağında çiçekler açılmış edi*” (336b/10-11)

“ilkbahar mevsimi idi ve arkların kenarında çiçekler açılmıştı”

TŞS’de “yaz” kelimesi bir yerde TT’deki anlamıyla da kullanılmıştır:

“*kim uşanmasun talebinden gece gündüz kış u yaz*” (249a/6)

“ki usanmasın talebinde gece gündüz kış ve yaz”

2.2. Tezkire-i Şeyh Safi’deki Kısmi Yalancı Eş Değerler

“Kaynak metindeki bir yapı biriminin aynı olan veya dönemler arasında kolayca dönüştürülebilir şeklinin, hedef okur kümesinin dilinde de bulunması; ancak bu iki birimin görev bakımından ancak belli bazı bağlamlarda eş değer olması; bir başka deyişle her bağlamda eş değer olmaması durumudur. Bunlar, “kısmi yalancı eş değer yapılar” olarak adlandırılabilir” (Uğurlu, 2007: 1886).

TŞS’deki kısmi yalancı eş değerler şunlardır:

aş < T.

aş a. “yemek, aş; çorba; yoğurt ıspanak, geşniz, şivit, un, yumurta, biber, bulgur ve pirinçle yapılan bir tür yemek” (AT:17); *aş* “erişte” (ADL: 18); *aş* a. “yemek” (TT); *aş* “çorba” (DS: 348)

TŞS’de “aş” kelimesi AT’deki anlamıyla kullanılmıştır:

“*ol buğdadan keşkek buğda aşı bişürüp*” (301b/5)

“o buğdaydan keşkek buğday çorbası pişirip”

“*hayvānlıg eti kendü nefesine vèrmez édi belkim un aşı bişürüp içine sirke kıatar édi*” (47b/14-15)

“hayvan eti kendisine vermezdi belki un çorbası pişirip içine sirke katardı”

çörek < T.

çörek a. “ekmek” (AT: 61); *çörek* a. “az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işi” (TT)

TŞS’de “çörek” kelimesi TT’deki anlamıyla kullanılmıştır:

“*Kāzı Şafiyeddīn dedī men bal ilen çörek isterem*” (293b/8)

“Kadı Safiyeddīn dedi ben bal ile ekmek istiyorum”

“*issi çörek üstinde bir pāre helvā durur gördüm öz özüme dedim beyle yerde issi çörek ilen helvā neyler*” (389a/15-16)

“sıcak ekmek üstünde bir parça helva (tatlı) durur gördüm kendi kendime dedim böyle yerde sıcak ekmek ile helva neyler”

düş- < T.

düş- f. “inmek, tesadüf etmek, başlamak” (AT: 82); *düş-* f. “yer çekiminin etkisiyle boşlukta, yukarıdan aşağıya inmek; durduğu, bulunduğu, tutunduğu yerden ayrılarak veya dayanağını, dengesini yitirerek yukarıdan aşağıya inmek” (TT)

TŞS’de “düş-” kelimesi AT’deki anlamıyla kullanılmıştır:

“*eger hazret-i şeyh (k.a.s.) menüm évime düşe çoğ kul ile karavaş āzād edeyim eger düşmese acıgından karavaşlarımı harābāt-hāneye göndereyim*” (364b/1-3)

“eğer hazret-i şeyh (k.a.s.) benim evimde inerse çok kul ile cariyeye azat edeyim eğer inmezse öfkeden cariyelerimi viraneye göndereyim”

TŞS’de “düş-” kelimesinin TT’deki anlamıyla kullanıldığı örnekler de mevcuttur:

“*hem ol gün atdan düşüp ayağı sındı*” (153b/19)

“o gün attan düşüp ayağı kırıldı”

“*Abdülün elinden düdük düşüp özi ayağdan yerün üstine düşdi*” (152b/9-10)

“Abdül’ün elinden düdük düşüp kendisi de ayaktan yerin üstüne düştü”

tek < T.

tek e. “gibi, benzer” (AT: 276); *tek* sf. “eşi olmayan, biricik, yegâne; kadeh içinde belirli ölçüde olan (içki); birbirini tamamlayan veya aynı türden olan nesnelere her biri; yalnızca” (TT); *te:g* “gibi, benzer” (ED: 475); *tek*: “gibi” (DS: 4747)

“*marāzdan çekme gam çün kim anuñ tek bir tabībün var*” (135b/19)

“hastalıktan gam çekme çünkü onun gibi bir doktorun var”

“ *aķıl andan tilkü tek kaçar delüğine girer (221a/11)* ”

“akıl ondan tilki gibi kaçır deliğine girer”

TŞS’de bu kelime sadece Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

yaraķ < T.

yarağ a. “silah; süs eşyası; özenğı” (AT: 302); *yarak* a. “erkeklik organı; silah” (TT); *yara:ğ* “hazırlık, levazım, teçhizat; silah (ED: 962); *yarak (yarağ)* “1.Hazırlık, levazım, teçhizat. 2.Silah. 3.(At hakkında) yaranmış, idmanlı” (YTS: 235)

“*ve āhıret seferine varmak yaraķın gördi*” (147a/10-11)

“ve ahıret seferine gitmenin hazırlığını yaptı”

“*kefen ilen ölüleriñ yaraķını alup varurdılar*” (23b/1-2)

“kefen ile ölülerin levazımını alıp giderdiler”

“*sığırı boğazladılar ve yemeğün yaraķını gördiler*” (54b/3)

“sığırı boğazladılar ve yemeğın hazırlığını yaptılar

“*yaraķ*” kelimesi TŞS’de ET’deki anlamıyla kullanılmıştır.

2.3. Tezkire-i Şeyh Safi’de Yalancı Eş Değer Olup Olmadığı Belli Olmayan Kelimeler

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değer olan bazı kelimelerin TŞS’de hangi lehçedeki anlamıyla kullanıldığı metindeki bağlamdan tespit edilememektedir. TŞS’deki anlamı tam olarak kestirilemeyen yalancı eş değerler şunlardır:

aşçı < T.

aşçı a. “deri, gön tabaklayan usta, debbağ” (AT: 17); *aşçı* a. “yemek pişirmeyi meslek edinen kimse” (TT)

Metinde dört defa meslek ismi olarak geçen “*aşçı*” kelimesinin Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla mı, yoksa Türkiye Türkçesindeki anlamıyla mı kullanıldığı anlaşılmamaktadır.

“*Aşçı Pire Rükneddın dedi hazret-i şeyhe vardum vāķı ‘amı ‘arz etmege henüz söz izhār etmedin hazret-i şeyh menüm vāķı ‘amı evvelden āhıre değın bir bir söyledi*” (328a/15-18)

“Aşçı Pire Rükneddin dedi hazret-i şeyhe rüyamı anlatmaya gittim. Ben daha söz söylemeden hazret-i şeyh benim rüyamı baştan sona kadar bir bir söyledi”

“*ēmdice şehre var filān aşçınıñ dükkānına*” (375b/14-15)

“şimdi şehre, filan aşçının dükkânına var”

erik < T.

erik a. “kayısı” (AT: 92); *erik* a. “gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç; bu ağacın kabuğı ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi” (TT)

TŞS’de dört defa geçen “*erik*” kelimesinin Azerbaycan Türkçesindeki “kayısı” veya Türkiye Türkçesindeki “erik” anlamından hangisi için kullanıldığı metnin bağlamından anlaşılmamaktadır:

“*bir erük ağacı evinde tikilü edi öz özine dedi neçe erügi derüp bir tebşıye koyup yoluñ üstine aparayım olay kim yolda bir kimse maña yoluğup erükleri ala*” (144a/15-17)

“bir erik ağacı evinde dikili idi kendi kendine dedi ki nice eriği toplayıp bir tepsiye koyup yolun üstüne götüreyim ki yolda bir kimse benimle karşılaşsın”

Sonuç

XVI. yüzyılda Neşâfî tarafından Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilen TŞS’de Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında 12 tanesi tam yalancı eş değer, 5 tanesi kısmi yalancı eş değer olmak üzere toplam 17 tane yalancı eş değer tespit edilmiştir.

TŞS’de tespit edilen *boğaz, dede, sümük, tay, tek, üz-, yay, yaz* vb. kelimeler Eski Türkçede belli bir anlamdadır. Ancak bu kelimeler XVI. yüzyılda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin tarihî dönemleri arasında şeklen ortak, ama anlam bakımından farklı kelimeler hâline gelmişlerdir.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eşdeğerler, anlam kayması yoluyla meydana gelmiştir. Bu kelimeler aynı kökten gelse bile zamanla bir lehçede anlam değişmesine uğramıştır. Bu nokta kelimenin ilk temel anlamının ET’deki şekli olduğunu var sayarsak AT *cüce, pişik, sarı, sümük, üz-* “kesmek”, *yay, yaz* kelimelerinde kelimenin anlamını Eski Türkçedeki şekliyle korumuştur; *boğaz, tay* kelimelerinde ise TT, ET’deki anlamını muhafaza etmiştir.

Bu kelimelerin hepsi Türkçe kökenlidir.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değer olan bu kelimeler, bugün standart Türkiye Türkçesinin yazı diline girmemekle beraber, Derleme Sözlüğü ve Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü’ne göre Türkiye Türkçesinin ağzlarında Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değer kelimelerin bazıları sözcük türü yönünden farklıdır. Örneğin *cüce* “civciv, piliç” AT’de ad iken; TT’de *cüce* “boyu, normalden çok daha kısa olan (kimse)” sıfattır. Yine AT’de *tek* “gibi, benzer” edatken, TT’de *tek* “eşi olmayan, biricik, yegâne” anlamında sıfattır.

TŞS’de yalancı eş değerlerden *cüce, danış-, pişik, sümük, tay, tek, üz-* kelimeleri, hep Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır. Bu kelimelerin eserde hep bugünkü Azerbaycan Türkçesindeki anlamı ile kullanılması oldukça dikkat çekici olmakla beraber, Azerbaycan Türkçesinin lehçeleşme tarihini tespit etmede tek başına yeterli değildir. Azerbaycan Türkçesinin lehçeleşme tarihini tespit etmede Azerbaycan Türkçesini diğer Türk lehçelerinde ayıran karakteristik fonolojik, morfolojik, leksikolojik, semantik ve sentaktik özellikleri bir bütün olarak ele alınmalıdır. Ancak yine de kıstas olarak “yalancı eş değer kelimeler” alınırsa TŞS’den hareketle XVI. yüzyılda Azerbaycan Türkçesinin kendisine en yakın lehçe olan Eski Oğuz Türkçesi /Osmanlı Türkçesinden ve diğer Türk lehçelerinden ayıran söz varlığının var olduğu söylenebilir.

TŞS’de *boğaz, düş- sarı, yay, yaz* kelimelerinin hem Türkiye Türkçesindeki hem de Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanıldığı örnekler mevcuttur. Eserde bu yalancı eş değer kelimelerin her iki lehçedeki anlamının bir arada kullanılması “*aynı anda var olma*” ilkesi ile açıklanabilir.

TŞS’deki *kayır-, yarak* kelimeleri, Azerbaycan Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki anlamıyla değil; Eski Türkçe veya Eski Oğuz Türkçesindeki anlamıyla kullanılmıştır.

TŞS’de *aşçı* ve *erik* kelimeleri Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değerdir, ancak bu kelimelerin TŞS’de hangi lehçedeki anlamıyla kullanıldığı metindeki bağlamdan tespit edilememektedir.

Azerbaycan Türkçesinin ayrı bir yazı dili hâline gelmesinde bugünkü Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerler de bir kıstas olarak kabul edilebilir. Azerbaycan Türkçesi ve ona en yakın lehçe olan Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerlerin XVI. yüzyılda Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilmiş bir eser olan TŞS’de de bulunması ve bu yalancı eş değerlerden çoğunun Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla kullanılması, Azerbaycan Türkçesinin lehçeleşme tarihini tespit etme çalışmaları için çok önemlidir.

Kısaltmalar

1. Eser Kısaltmaları

ADL	Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti I-II
AT	Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü)
DS	Derleme Sözlüğü
ED	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish
TT	Türkiye Türkçesi
TŞS	Tezkire-i Şeyh Safî
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü

2. Diğer Kısaltmalar

a.	ad
e.	edat
f.	fiil
Far.	Farsça
sf.	sıfat
T.	Türkçe

Kaynakça

ADIGÜZEL, S. (2012). Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 47, s. 51-56.

AKBABA, D. E. (2007). Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler, *Bilig*, S.42, s.151-176.

AKTAŞ, T. (2015). Deyimlerde Yalancı Eşdeğerlik: Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği. *Electronic Turkish Studies*, Y.10, S.4, s.1-16.

ALKAYIŞ, M. F. (2009). Çağdaş Türk Şiveleri Arasında Aktarma Meseleleri (Türkiye Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi Örneği). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 4/3 İlkbahar, s. 60-70.

ARNAZAROV, S. (2008). Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik. *Gazi Türkiyat*, S. 3, s. 31-49.

Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti I. Cilt. (A-L). (2010). Ankara: TDK Yayınları.

Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti II. Cilt. (M-Z). (2003). Ankara: TDK Yayınları.

BURAN, A. (2011). Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 6/1, s. 41-54.

BÜKE, H. (2014). Gagauz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eşdeğerler. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, s. 215-229.

Büyük Türkçe Sözlük. (2017, 10 Ekim). Erişim Adresi: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Derleme Sözlüğü I-XII (1993). Ankara: TDK Yayınları.

DELİCE, T. (2013). Türkmen Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, Y. 2, S. 4, s.131-136.

DEMİR, N. (1997). Bir Tuva Masalının Türkiye Türkçesine Aktarılması. *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine GÜR SOY-NASKALI), İstanbul: Simurg Yayıncılık, s. 379-389.

DEVELİ, H. (2002). Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar, *Türkbilig*, S.4, s.117-124.

ERCİLASUN, A. B. (1992). Türk Lehçelerinin Anlaşılmasında Dikkat Edilecek Noktalar, *Dil Dergisi*, S. 5, s. 179-207.

ERCİLASUN, A. B. (1994). Lehçeler Arası Aktarma, (*Türk Dili*, S. 520, Nisan), *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (1999), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 91-100.

ERCİLASUN, A. B. (1998). Lehçelerden Türkiye Türkçesine Aktarma. *II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, 8 - 10 Aralık 1994 Ankara, Bildiriler*, Ankara: Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği, s. 41-45.

ERSOY, F. (2007). Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler. *Türkbilig*, S.14, s. 60-68.

ERSOY, H. Y. (2012). *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler*, Ankara: Gazi Kitabevi.

ESENOVA, G. (1996). Türkmence ve Türkiye Türkçesinde Biçim ve Anlam ve Yönünden Benzer Deyimler Üzerine. *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, S. 7, s. 62-66.

GEDİKLİ, Y. (1998). Türk Lehçelerinden Metin Aktarma Yolları ve Metin Aktarmanın İlke ve Meseleleri. *II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, 8 - 10 Aralık 1994 Ankara, Bildiriler*, Ankara: Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği, s. 58-69.

HACALOĞLU, R.A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü)*. Ankara.

İLKER, A. (1999). Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşünceler, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 553-560.

KARA, M. (2009). Lehçeler Arası Aktarmada Temel Sorunlar. *Turkish Studies*, S. 4, s. 1056-1082.

KARADOĞAN, A. (2004a). *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARADOĞAN, A. (2004b). Türk Lehçeleri Arasında Yapı Eşdeğerliği ve Yalancı Eşdeğer Yapılar. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK Yayınları, s. 1591-1604.

KİRÖMEROĞLU, N. (2011). *Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Yalancı Eşdeğerler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KİRİŞÇİOĞLU, F. (2006). Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, s. 21-35.

MAHMUDOV, N. (1994). Ortak Kelimeler Ortak Anlamlar mı Demektir? (Akraba Dilleri Öğrenmede Kelime Hazinesi Problemi). *Dil Dergisi*, S.17, s. 15-19.

MERHAN, A. (2012). Türkçe ve Özbekçe Eşsesli Sözcük Karşılaştırması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 47, s. 1-6.

ÖZEREN, M. (2014). Salar Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eşdeğer Sözcükler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, S. 3; s.111-127.

ÖZKAN, F. (1999). Bugünkü Türk Lehçelerindeki İletişimi Zorlaştıran Kelimeler. 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 883-889.

RESULOV, A. (1995). Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu. *Türk Dili*, S. 524, s. 916-924.

ŞAHİN, T. (2016). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarma Sorunları - Azerbaycan Masalları Üzerine Bir Çalışma-(3.Cilt/132-226 Sayfalar arası)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOKATLI, S. (2004). Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16/1, s. 141-156.

UĞURLU, M. (2000). Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı. *Bilig*, S. 15, s.59-80.

UĞURLU, M. (2002). Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bire Bir Kelime Eş Değerliliği. ‘Camiyla’ Romanındaki Meseleler Üzerine. *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson (Yayımlayan: Nurettin Demir-Fikret Turan)*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 389-401.

UĞURLU, M. (2004). Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği. *Bilig*, S. 29, s. 29-40.

UĞURLU, M. (2007). Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Yeni Tarama Sözlüğü. (1983) Ankara: TDK Yayınları.

YILDIZ, H. (2009). Karay Türkçesinde Yalancı Eş Değer Kelimeler. *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 5. s.611-659.

ZAL, Ü. (2009). Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve “İki Ağaç” Şiir Kitabı Üzerine. *Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, s. 431-455.

“YOĞURT” SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİNE DAİR BİR DENEME

Gökçen DURUKOĞLU¹

Özet

Dünya dillerine Türkçeden geçen “yoğurt” sözcüğü kendisi ile yaşayan “sütü uyutmak” tabirinde kökünü saklamaktadır. Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesinde “uyut-” fiili “sütü mayalamak, yoğurt yapmak” anlamında kullanılmaktadır.

Tarihi dönemlerle birlikte bugün sütün mayalanması anlamında kullanılan “uyut-” fiili, bizi “yoğurt” sözcüğünün etimolojik incelemesine yönlendirmiş, bu yazıda yoğurt sözcüğünün kökeni üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yoğurt, Uyutmak, Uzun Ünlü, Kökenbilim.

AN ESSAY ON THE ETYMOLOGY OF THE LEXEME “YOGURT”

Abstract

The etymology of the lexeme yogurt which has been borrowed by world languages from Turkish lies in the phrase “to put milk to sleep”, which lives along with yogurt. In historical and contemporary Turkish dialects the verb “put to sleep” is used with denotations such as “fermenting milk, making yogurt”.

The phrase “put to sleep” which means fermenting milk both in the past and in today’s usage direct us to the etymology of the lexeme yogurt and we have tried to examine the origins of the lexeme yogurt in this paper.

Key Words: Yogurt, Put to Sleep, Long Vowel, Etymology.

Yoğurdu uyutmak, sütü uyutmak, tabirleri Uygur metinlerinde ve 11. yüzyılda yazılan Dîvânu Lugâti’t-Türk’te olduğu gibi bugün de Türk dilinde yaşamaktadır. Uygur metinlerinde karşımıza çıkan “*ugutlamak: mayalamak*” (Caferoğlu, 2015:263); Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut’un verdiği “*udıt-*”: (yoğurdu) mayalanmaya bırakmak, (peyniri) olmaya bırakmak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:916) bugünkü kullanım ile örtüşmektedir. *Ol yugrut uditti*. “O yoğurdu mayalanmaya bıraktı.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:101). Bugün de “*Süt uyunmuş mu? = Yoğurt olmuş mu?*” gibi tabirler günlük dilde sıklıkla kullandığımız ifadelerdir. Bu tabirler bizi, Türk yemek kültürünün dünya mutfaklarına armağanı, “*yoğurt*” sözcüğünün etimolojik incelemesine sevk etmiştir.

Türk kültürünün, sadece dünya mutfaklarına değil aynı zamanda dünya dillerine de armağanıdır yoğurt. Bu bağlamda yoğurt sözcüğü farklı dillerde şu biçimlerle hayat bulmuştur: “yogurt, çograt (Farsça); cograt (Orduca); sugrat, yögürd (Arapça); yaúrt, yagurt, yugurt (Rusça); yogurd (Ermenice); joghurt (Macarca); iaurt, iogurt (Romence); joghurt (Çekçe); yogurt, yugúrt, yagúrt, ugúrt (Bulgarca); jógurt (Sırpça); íogurt, yoghurt (İtalyanca); yogurt (Makedonca); giaurtí, yargúti (Yunanca); yoghurt, yaourt (İngilizce).” (Karaağaç, 2008:930)

Değişik dillerde karşılaştığımız sözcüğün kökeni üzerine de farklı açıklamalar yapılmıştır. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde Hasan Eren yoğurt ile ilgili şöyle der: “yoğurt: maya katarak koyulaştırılmış süt~Tkm *yoğurt*. Türkmenler *katık* adını da kullanırlar. –Nog yuvırt. –Krg *cúrat*. –Sag çört. –Yak *suorat*. Baştaki y-’nin Yakutçada s-’ye çevrilmesi eski bir

¹ Doktora Öğrencisi Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, ELAZIĞ, el-mek: gdurukoglu@gmail.com

kuraldır. Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Orta Türkçede *yuğrut* olarak geçer. Kumancada *yuğurt* biçiminin kullanıldığı anlaşılıyor. Buna karşılık Kıpçakçada *yağurt* (ve *yuğurt*) biçimi göze çarpar. Doerfer'e göre Kıpçakça *yağurt* biçiminin oluşmasında *yağ*'ın baskısı göz ardı edilemez." Bu açıklamayı yaptıktan sonra Eren, yoğurt sözcüğünün *yuğur-* kökünden geldiğini bildirir. (*yuğur-* +-t)

Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'nde Tuncer Gülensoy, söz konusu sözcük için **yu-ğ-ur-ut*; **yu-g-*: *yoğunlaştırmak* açıklamasını yapmıştır. Gülensoy açıklamasında Anadolu ağızlarında *yoğurt* sözcüğünün yanında *yuğurt* sözcüğünün varlığına da işaret etmiştir. Clauson da An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish'de yoğurt sözcüğünün hem *o* ile hem *u* ile (mix it) yazıldığına işaret etmiştir.

M. Erdal, Eski Türkçede Sözcük Yapımı çalışmasında -Ur- ekli ettirgen eylemler arasında *yogur-* eylemini de saymış, *yogrut* ve *yogun* sözcükleri ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca Erdal, *yogrut* / *yorgut* / *yorgurt* "yoğurt" sözcüğünün, *yoğur-* eyleminden türemiş olabileceğini de belirtmiştir. Ancak Talat Tekin, bu türetmeye *yoğurt* ile *yoğur-* eylemi arasında anlam ilişkisi olmadığı gerekçesi ile karşı çıkmış ve sütün yoğrulmadığını ya da yoğurdun sütün yoğrulması ile elde edilmediğini belirtmiştir. İşte bu noktada, yoğurdun yapım aşamasında kullanılan "uyutma" tekniği, yani sütün mayalanması tekniği bizi sözcüğün köküne götürüyor kanaatindeyiz. Çünkü süt, yoğrularak yoğurt yapılmaz, ama *süt*, *uyutularak* yoğurt yapılır.

Ugutlamak sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde "mayalamak" anlamına geldiğini yukarıda belirtmiştik. Bugün Yeni Uygur Türkçesinde de *uyutmak* "mayalamak, ekşitmek" (Necip, 2013:442) anlamındadır. Kırgız Türkçesinde *uyut-*: *ayran uyut-*: *yoğurt ekşitmek* anlamındadır. Söz konusu Türk lehçesinde *uyutku*: *yoğurt mayası* anlamında aynı kökten türemiş bir sözcük de mevcuttur. (Yudahin, 2011:792) Kaşgar ve Yarkend ağızlarında ise *uyutmak*: *pihtılaştırmak*, *kesik duruma getirmek* anlamları ile kullanılmaktadır. (Shaw, 2014:291) Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye'den tespitlere göre Kıpçak Türkçesinde *uyut-*: *sütü uyutmak* anlamındadır. Aynı eserde "sulu yoğurt" anlamında yine *uyu-* fiilinden türetilmiş "uyup" sözcüğü de mevcuttur. (Toparlı, 2007:296) Tarama Sözlüğünde ise 16. yüzyılda Farsçadan Türkçeye sözlük şeklinde hazırlanan, Et-Tuhfet-üs-Seniyye'den alınan "Keyfer (Fa.): Bir nevi tağardır ki kenarı yüksek içinde yoğurt uyudurlar." örneğinden hareketle *uyutmak* sözcüğü "sütü mayalayıp yoğurt haline getirmek, pihtılaştırıp dondurmak" şeklinde anlamlandırılmıştır.

Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri başlıklı yazısında Louis Bazin, Türk dilinin belli başlı eğilimlerini sıralarken bu eğilimler arasında uzun ünlülerin (vokal) kısalmasını da belirtir. Bu uzun ünlüler kısılırken geride bazı seslik izler de bırakmıştır. Talat Tekin, Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler çalışmasında bu seslik izler arasında söz başında *y-* türemesini de açıklar. "Söz başındaki aslı uzun ünlü *ia vb.* tarzında bir ikiz ünlü geliştirerek bazen kendinden önce bir *y-* doğurur ya da türetir." Aynı çalışmasında Talat Tekin "ü:uyku, üdi:-uyumak" şeklinde bugünkü *uyu-* fiilinin uzun ünlülü kökünü de vermiştir.

Türk Dillerinde Önseste *y-* Türemesi başlıklı makalesinde Talat Tekin, uzun ünlüler ile önseste *y-* türemesi arasındaki bağı ilk kuranın Ligeti olduğunu belirttikten sonra kendisi de bu bağı güçlendiren ve ispatlayan örnekler verir. "Genel Türkçe ağız sözcüğünün Halaççası *āğız*, Çuvaşçası ise öndamaksıl /š/ ile *šivar* biçimindedir. Bu Çuvaşça biçim, hiç kuşkusuz, daha eski bir **yağır* biçimine gider ki bu da Uygurca (Br.) *āgiz*, Mişer Tatarcası *āwiz* ve Halaçça *āğız* biçimlerine denk gelir. O halde Eski Çuvaşçada bu sözcükte *y-* öntüremesi olmuştur ve bunun nedeni de /a/ ünlüsünün uzunluğudur." Yine aynı makalesinde Tekin, Çuvaşçadan, Orhun Türkçesinden, Uygurcadan, modern Türk dili ve lehçelerinden bol miktarda önseste *y-* türemesine örnek vermiştir: Orh. *yılpağut*= *alpağut* "yiğit savaşçılar" < **ilpağut* < AT **ālpagut*; Orh. *yıd-* "göndermek" ~ *ıd-* < AT **ıd-*; Uyg. *yürüj* ~ *ürüj* "beyaz" < AT **hürüj*. Yine *y-* öntüremesinin modern Türk dili ve lehçelerinden özellikle Sarı Uygurca, Özbekçenin Harezmi-

Kıpçak diyalektleri, Doğu Türkçesi (Yeni Uygurca) diyalektleri, Azeri ve Baraba Tatarcasında devam ettiğini de belirtmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde örneklerine rastlanan söz başında y- türemesinin, *yoğurt* sözcüğünün kökünü oluşturan *û-* “uyu-” fiilinde de uzun ünlü kısalırken yaşandığı kanaatindeyiz. *û-* >*yu-* şeklinde. Bugün Yakutçada *yoğurt* sözcüğü karşılığında kullanılan *suorat*, *bizi* sözcüğün kökü olduğunu düşündüğümüz *û-* fiiline ve söz başında y- türemesine götürmektedir. Bu sözcükte *û>uo* biçiminde ikizleşmiş; söz başında türeyen y-, y->s- denkliği ile s- olmuştur.

Arkasından gelen *gur-* eki ettirgenlik ekidir ki bu ek Orhun Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesi metinlerine birçok dönem metninde vardır. Orhun Türkçesinde “*kigür-*:sokmak, *odgur-*:uyandırmak, *tirgür-*:diriltmek, canlandırmak” (Tekin, 2016:91) örneklerinde ettirgenlik eki olarak verilen ek, Kitâbu Evsâfı Mesâcidi’ş- Şerîfe’den alınan şu beyitte de aynı görevdedir: “*Ki beni bunda irgürdi Çalabum / Bilür hoz neydügin andan talebüm*” (Mazıoğlu, 1974:26).

Kutadgu Bilig’in dört kahramanından birisi olan Odğurmuş’ın adında da karşımıza çıkan ek, eserde defalarca kullanılmıştır: “*Mini me bayattın kolu bir turup / Aça birsü könlüm bayat odğurup*” (Arat, 1999:487). Kitâb-ı Dedem Korkud Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân’da da aynı ek “*Gerek beni öldürün, gerek dirgürün, koyu verün, dedi.*” (Zeyrek, 2014:30) örneğinde olduğu gibi ettirgenlik eki olarak kullanılmıştır.

“Bu ek, sadece *ir-gür-*, *tur-gür-*, *dir-gür-* fiillerinde klişeleşmiş olarak mevcuttur; *irgür-* Divan edebiyatı metinlerinde son zamanlara kadar yaşamıştır.” (Timurtaş, 1994:117) şeklindeki açıklama ile ekini ettirgenlik eki olduğu bir kez daha belirtilmiştir.

Drevne Tyurkski Slovar’da VII. XIII Y.Y. Eski Türk Abidelerin Gramer (Ek ve Analitik Cümle Teşkili) Şekillerinin Kılavuzu bölümünde söz konusu ek şöyle açıklanmıştır: -*ğur-* (-*gür-*; -*qur-*, -*kür-*) fiil çatı yapısı ve şu anlamları verir 1) geçişsiz fiilden ettirgen, 2) geçişsiz fiil’den geçişli. : *körgür-* ‘göster- ‘ (kör- ‘bak-’), *toğur-* ‘doğur- ‘ (toğ- ‘doymuş ol-’), *tirgür-* ‘dirilt- ‘ (tir-diri’), *öğür-* ‘ötkür- ‘ gönder- (öt- ‘içinden geç-’).

Sözcüğümüzdeki son ek *t-* fiilden isim yapma ekidir. Bu ek ile “adların birkaçı yer adı, birkaçı fiilin gösterdiği işin ürünü olan nesne ve yiyecek adları, birkaçı da vasıta görevine dayalı araç-gereç adlarıdır.” (Korkmaz, 2003:107). Bu ek, *yoğurt* sözcüğünde de tıpkı *kurut* “kurutulmuş süt, yoğurt”, *korkut* “un ve yağla yapılan şekersiz bir yemek türü”, *kavut* “kavrulmuş buğday” örneklerinde olduğu gibi yiyecek adı türetmiştir.

Sonuç

Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından birisi olan *yoğurt*, kendisi ile birlikte yaşayan *sütü uyutmak*, *sütün uyunması* (Artun:2017) gibi tabirlerde kendi kökenini saklamakta ve yaşatmaktadır. Ana Türkçede *û-* şeklindeki uzun ünlülü kök, kısalırken birçok örnekte yaşandığı gibi söz başında y- sesinin türemesine neden olmuştur. *û-> yu-* şeklinde gelişen fiilimize -*gur-*, -*gür-* ettirgenlik eki ve -*t-* fiilden isim yapım eki getirilerek *yu-gur-t* > *yo-ğur-t* şeklinde sözcük türetilmiştir.

Kaynakça:

- ARAT, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARTUN, Ü. (2017). *Süt Uyuyunca*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BAZİN, L. (1998). Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri. *Tarihî Türk Şiveleri*. (Çev: Efrasiyap Gemalmaz). Ankara: TKAE Yayınları.
- CAFEROĞLU, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- DREVNE TYURKSKİ SLOVAR. (1969). AN SSSR. Leningrad: İnstitut Yazıkoznaniya.
- ERCİLASUN, A. B., AKKOYUNLU, Z. (2015). *Dîvânu Lugâti't- Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation 1-2*. Wiesbaden.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- GÜLENSOY, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- MAZIOĞLU, H. (1974). *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş- Şerîfe*. Ankara: TDK Yayınları.
- NECİP, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: TDK Yayınları.
- SHAW, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. (Çev. Fikret Yıldırım). Ankara: TDK Yayınları.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ. (2009). Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, T. (1975). *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, T. (2013). *Makaleler I Altayistik*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, T. (2013). *Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- TİMURTAŞ, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPARLI, R., VURAL, H., KARAAATLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VASİLİEV, Y. (1995). *Türkçe – Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev. Abdullan Taymas). Ankara: TDK Yayınları.
- ZEYREK, Y. (2014). *Kitâb-ı Dedem Korkud Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*. Ankara: Uyum Ajans.

BAĞIMSIZLIKLARINI KAZANDIKTAN SONRA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN DİL POLİTİKALARI VE TÜRKİYE İLE ORTAK DİL VE ORTAK ALFABE ÇALIŞMALARI

*Rakhat ABDIEVA**

Özet

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetlerinde bağımsızlığın ilk yıllarında Sovyetler Birliği, özellikle de Rusya'nın izlerini taşıyan birçok alanda değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliklerin başında cumhuriyetlerin kendi anayasalarının kabul edilmesi, bayrak ve armalarının tespit edilmesi, kendi para birimlerinin belirlenmesi gibi değişiklikler gelmektedir. Ayrıca bu dönemde devlet dili, dil politikası, diğer Türk Cumhuriyetleri ile ortak bir yazı dili ve ortak alfabe konuları gündeme gelmiştir. Çalışmada Türk Cumhuriyetleri arasında oluşturulması planlanan ortak dil ve ortak alfabe çalışmaları, cumhuriyetlerin uyguladığı dil politikaları ve bu çalışmalarda günümüzde gelinen nokta değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Ortak Alfabe, Ortak Yazı Dili, Dil Politikaları, Ortak Türkçe, Ortak Türk Alfabesi.

LANGUAGE POLICIES OF TURKIC REPUBLICS AFTER THEIR INDEPENDENCE AND THE WORKS WITH TURKEY ON COMMON LANGUAGE AND COMMON ALPHABET

Abstract

After the collapse of Soviet Union, in the first years of independence in different fields there have been many changes which bear the traces of Soviet Union, especially of Russia, in Turkic Republics. Among those changes the most important ones are the changes such as the adoption of the constitutions of the republics, the identification of the flags and arcs, and the determination of their own currencies. Moreover, in that period, the topics like state language, language policy, a common written language and common alphabet with other Turkic Republics have come to the fore. This study will analyze the works of common language and alphabet planned to be created among Turkic Republics, the language policies applied in these republics and their current situation.

Key Words: Turkic Republics, Common Alphabet, Common Written Language, Language policies, Common Turkic, Common Turkic Alphabet.

Giriş

Dünya dillerinde çeşitli coğrafi, siyasi, kültürel ve sosyal sebeplerden dolayı gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin, dünyanın en çok konuşulan dilleri arasında yer alan Türkçede de meydana geldiği bilinmektedir. Özellikle 20. yüzyılda yaşanan gelişmeler, Türk dillerinin birer yazı dili olarak şekillenmesine sebep olmuş, ayrıca kullanılan alfabeler açısından diller arasında farklılaşma ve sonrasında da uzaklaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak günümüzde Türk dillerinde Latin, Kiril ve Arap kökenli alfabelerin kullanıldığını görmekteyiz.

* Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, ELAZIĞ, e-mail: rabdieva@firat.edu.tr

Sovyetlerdeki Türk dillerinin arasındaki farklılaşmaların önüne geçmek ve onları birbirlerine yakınlaştırmak amacıyla 1920'li yıllarda ortak dil meselesi gündeme getirilmiştir. Ortak dil veya başka bir deyişle Ortak Türkçenin inşası için gerekli olan en önemli unsurlardan biri olan ortak alfabenin benimsenmesi meselesi ise, ilk defa 1926'da Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayında ele alınmıştır. Kurultayda Türkoloji ve genel olarak Türklük ile ilgili birtakım konular gündeme getirilmiş ve alfabe, yazım, terminoloji, tarihî metinlerin yayınlanması, dilbilgisi kitapları ve sözlüklerin hazırlanması, çağdaş lehçe ve ağızlar ile ilgili derleme çalışmalarının yapılması gibi sorunlar üzerinde durulmuştur. Burada ele alınan konulardan ortak yazı dili, ortak edebî dil ve ortak iletişim dili meseleleri en çok tartışma yaratan meselelerden olmuştur. Ortak iletişim dilinin olmazsa olmazı olan ortak alfabe konusuyla ilgili ciddi tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmada bir grup bilim adamı Sovyetlerde yaşayan Türk topluluklarının Latin alfabesine geçmesi gerektiğini savunurken, bir başka grubun Arap alfabesinin kullanılmaya devam etmesi gerektiği yönünde iddiaları vardı. Bunların dışında kurultayda Kiril alfabesine geçiş önerilerinin de yapıldığı, ancak bu konu üzerinde çok ısrar edilmediği bilinmektedir. Bütün bu tartışmaların sonucunda Latin alfabesine geçmeyi öneren bilim adamları kazanmış ve Türk topluluklarının Latin alfabesine geçmesi kararlaştırılmıştır. Bu karara bağlı olarak Latin esaslı ve 34 harften oluşan "Ortak Türk Alfabeti" hazırlanmış ve Sovyet Türk halklarının bu alfabeğe geçmesi öngörülmüştür. Kurultayda kabul edilen kararın ardından Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk toplulukları Latin alfabesine geçmeye başlamış ve bu gelişmenin Türkiye'deki Latin alfabesine geçiş sürecini hızlandırması ile Türkiye Cumhuriyeti'nde de 1928'de Latin alfabesi kabul edilmiştir. Fakat Sovyet Türk toplulukları dillerinde Latin alfabesinin kullanıldığı dönem oldukça kısa olmuştur. Çarlık Rusya'sı döneminde Nikolay İvanoviç İlminskiy'in ortaya attığı "*Kiril alfabesinin yardımı ile Türkleri Hıristiyanlaştırma*" düşüncesini uygulamaya başlayan Rusya, Bakü kurultayında Latin alfabesine geçiş konusunu özel olarak gündeme getirmiştir¹. Bu şekilde Batının ve aynı zamanda kendi yönetimi altındaki Türk topluluklarının tepkisini azaltma amaçlanmış ve daha sonraki dönemde Kiril alfabesine geçişe yönelik uygulamalara başlanmıştır. 1926 Bakü kurultayında 1928'de Semerkand'da yapılması kararlaştırılan ikinci kurultayın gerçekleştirilmesi mümkün olmamış, 1936'da Aşkabad'da düzenlenen "Türkmenoloji Kongresi"nde ise Bakü Türkoloji kurultayında başlatılan süreç durdurulmuştur. Bunun yerine söz konusu kongrede Kiril alfabesine geçiş yönünde görüşler benimsenmiş ve kongrenin ardından Kiril alfabesine geçiş süreci başlatılmıştır². Böylelikle ortak bir iletişim dili inşa etme yönündeki çalışmalar sekteye uğramış ve bu kongreden sonra süreç tersine işlemeye başlamıştır.

1991'de Sovyetlerin dağılması ile bağımsızlıklarına kavuşan, dünya devletleri tarafından tanınarak ve çağdaş uluslararası örgütlere katılarak çağdaş uluslararası sistemdeki yerlerini alan Türk Cumhuriyetlerinde bütün alanlarda yeniden yapılanma süreçleri başlamıştır. Bu süreç içerisinde 70 yıl içinde unutulmuş değerlerin canlandırılması önem kazanmış ve ortak dil ve ortak alfabe konuları tekrar gündeme gelmiştir. Ortak bir iletişim dilinde buluşma ihtiyacının gün geçtikçe daha da arttığı bu ortamda ortak Türkçenin inşası yönünde birtakım faaliyetler gerçekleştirilmeye başlamıştır. Çalışmada Türk Cumhuriyetlerinde 1991 sonrasında izlenen dil politikaları araştırılmış ve bu politikalar çerçevesinde gerçekleştirilen ortak alfabe çalışmaları ele alınmıştır. Böylelikle aradan geçen 26 yıllık süre içerisinde ortak dil ve buna bağlı olarak ortak alfabe çalışmalarında gelinen nokta ortaya konmaya çalışılmıştır.

Ortak Yazı Dili ve Ortak Alfabe

Birlik ve bütünleşmenin bir ögesi olarak dil ve İsmail Gaspıralı'nın 1883'ten beri savunduğu ortak bir yazı dili ve ortak alfabe konuları Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarından sonra önem kazanan konulardan biri olmuştur. Bu dönemde

¹ Açıık, F., (2008). "XX. Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları", Başkent Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan bildiri, s. 3.

² Buran, A., (2009). "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, cilt 4/3, s. 435-442.

ortak bir yazı dilinin Türk topluluklarının bütünleşmesi konusunda belirleyici olup olamayacağı ve ortak bir temelde birleştirip birleştiremeyeceği hususu tartışılmaya başlamıştır. Ortak bir yazı dili yaratma konusunda yapılan tartışmalarda genellikle iki karşıt görüş dile getirilmiştir. Bunlardan biri suni olarak ortak bir yazı dili yaratmanın taşıdığı büyük güçlükler dolayısıyla, konuyu karşılıklı etkileşimlerin ve zaman içindeki etkileşimlerin tabii seyrine bırakmak, diğeri de yönlendirici bilimsel ve pratik tedbirlerin yardımıyla Türk dünyasının daha kısa bir süre içerisinde ortak bir yazı diline ulaşmasını sağlamak³.

Zamanla Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı ilişkiler ve etkileşimlerin sonucunda dünyadaki bütün Türk Cumhuriyetlerinin ve topluluklarının bir ortak yazı dilinde birleşmesi gerektiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Uzmanlar da konuyla ilgili yönlendirici ve hızlandırıcı bilimsel tedbirler üzerinde çalışmanın önemini vurgulamaya başlamıştır. Bu noktada Korkmaz (1996) Türk topluluklarının uzun süre boyunca birbirinden ayrı kalmasının sonucu olarak dillerinde birtakım ayrışmaların ortaya çıkmış olmasının ortak bir yazı dilini şekillendirme açısından bir sorun oluşturduğunu, ancak Türk dilinin yapı ve işleyişindeki düzenlilik ve sistemlilik ile ortak değerlerden dile aktarılan ortak özelliklerin birleşmeyi kolaylaştıracağını iddia etmiştir. Ayrıca ortak Türkçenin oluşturulması için gerekli olan unsurları aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

1. Türk topluluk ve cumhuriyetlerinde Latin alfabesi temelinde ortak bir alfabenin geçerli kılınması,
2. Bütün Türk Cumhuriyet ve topluluklarında ortak yazı dili bilincinin oluşturulması ve gerekli ortamın hazırlanması,
3. Ortak yazı diline temel oluşturmak üzere işlenmiş ve gelişmiş bir yazı dilinin benimsenmesi ve zaman içinde diğer Türk lehçelerinden alınacak ek ve kelime malzemesi ile daha da zenginleştirilmesi⁴.

Ortak yazı dili bilincinin olmaması durumuna Türkçenin tarihinden verilen örnek ile Osmanlı İmparatorluğu'nda dilin Türkçe yanının geri plana itilmesi ve karma bir dil durumundaki Osmanlıca temelinde yol almasının böyle bir bilincin eksikliğinden kaynaklandığı dile getirilmektedir. Bu noktada Orta Asya cumhuriyetlerinde şimdiye kadar ortak yazı dili görevini yapmış olan Rusçanın yerine ortak Türkçenin inşa edilmesi ve benimsenmesinin önemi vurgulanmıştır. İşlenmiş bir yazı dilinin benimsenmesi konusunda İstanbul Türkçesi temelinde bir yazı diline dayanılması uygun görülmüş olup çeşitli sözlüklerin hazırlanması ve ortak kelimelerdeki lehçeden lehçeye değişen ses yapısı ayrılıklarının, temel alınan yazı dili standartlarına göre normalleştirilmesi gibi çalışmalar öngörülmüştür.

Latin alfabesi temelinde ortak bir alfabenin hazırlanması konusu, 18-20 Kasım 1991 tarihleri arasında İstanbul'da Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda ele alınmıştır. Türkiye'den ve Türk dünyasının diğer bölgelerinden bilginlerin katıldığı söz konusu sempozyumda Türk yazı dilleri için tavsiye edilen ve Türkiye Türkçesinde kullanılan Latin alfabesini temel alan "Ortak Türk Alfabeti" imzalanır. Sempozyumun sonuç bildirisinde bilim adamları tarafından Türk boylarında Latin harflerine dönme düşüncesi oy birliği ile kabul edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Latin asıllı alfabenin kabul edilmesinin, Türk boylarının birbirlerini anlaması ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde en önemli unsur olduğu görüşüne oy birliği ile varıldığı ifade edilmiştir⁵. Burada tavsiye edilen ve Türkiye Türkçesinin yazıldığı Latin Alfabetini temel alan alfabe, Ä ä, X x, Q q, Ñ ñ, W w harfleriyle genişletilmiş olup 34 harften oluşmaktadır. Daha sonra 29 Eylül - 2 Ekim 1992'de Bışkek'te toplanan Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri II. Konferansı'nda, 8-10 Mart 1993 tarihinde Türk

³ Korkmaz, Z., (1996). "Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili Konusu", Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992, Ankara: TDK Yayınları., s. 191.

⁴ Korkmaz, Z., (1996). agm., s.192-193.

⁵ "Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu Sonuç Bildirisi", (1992). *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)*, Yay. haz. Doç. Dr. Nadir Devlet, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, s. 67.

İşbirliği ve Kalkınma Ajansı tarafından Ankara’da düzenlenen alfabe ve imla konferansında, ayrıca 21-23 Mart 1993’te Antalya’da yapılan Türk Devlet ve Topulukları Dostluk-Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı’nda da bu mesele ele alınmış ve 34 harfli “Ortak Türk Alfabeti” onaylanmıştır.

Sözü edilen toplantıların ardından 25 Aralık 1991’de Azerbaycan, 12 Nisan 1993’te Türkmenistan ve 2 Eylül 1993’te Özbekistan Latin alfabesine geçme kararlarını almıştır. Bu ülkelerin dışında Gagavuzlar, Karakalpaklar, Kırım ve Kazan Tatarları da bu yönde karar almışlardır, ancak 2002 yılında Rusya’da çıkarılan yeni bir kanun ile Kazan Tatarlarının alfabe değiştirme girişimlerinin önüne geçilmiştir⁶. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kurulan Türk cumhuriyetlerinde bağımsızlık sonrası izlenen dil politikaları, Ortak Türkçe ve ortak alfabe çalışmaları ele alınmış ve çalışmaların günümüzdeki durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Türk Dünyasında 1990 Sonrasında İzlenen Dil Politikaları

Eski Sovyet coğrafyasında ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerde dil meselesi son derece önemli meselelerden birini oluşturmaktadır. Büyük ölçüde devletin hayatta kalma meselesi olarak değerlendirilen dil meselesi, yeni cumhuriyetlerin kimliklerinin korunması değil, inşa edilmesi açısından önemli olarak görülmektedir. Dil meselesi ve buna bağlı olarak izlenen dil politikalarında Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde 70 yılı aşkın bir süredir etkinliğini sürdüren Rusçanın etkisi yadsınamaz niteliktedir. Nitekim bölgede yaşayan halkların ana dillerinin yanı sıra ikinci bir dil haline gelen Rusça, bütün Sovyetler Cumhuriyetlerinde ortak bir yazı dili görevini görmekteydi. Dolayısıyla Rus dilinin bu şekilde yerini iyice sağlamlaştırmış olması ve farklı ulusların birbirleri ile ve uluslararası arena ile ilişkilerin kurulması açısından önemli bir araç olarak görülmesi, cumhuriyetlere adını veren halkların dillerinin devlet dili olarak şekillendirilmesinde birtakım zorluklar ve tartışmalara yol açmıştır.

Landau ve Kellner-Heinkele (2011), kamu yönetimi, eğitim ve medyanın ulusal kimliğin güçlendirilmesindeki rolüne ilişkin ideolojik görüşlerde ortaya konduğu gibi, bağımsız Türk devletlerinde uygulanan dil politikalarını göz önünde bulundurarak Türk Cumhuriyetlerinde kültürün son derece siyasileşmiş olmaya devam ettiğini iddia etmektedir. Buna göre, ulusal dil politikaları ile ilgili kararlar genellikle dilbilimciler veya dili öğreten kişiler tarafından değil, siyasetçiler tarafından verilmektedir. Siyasi elitler konuyla ilgili görüşleri açısından 2 farklı gruba ayrılmaktadırlar. Bunlardan birinci grupta yer alanlar ulus inşası için tek bir dilin temel alınması gerektiğini savunurken, diğer gruptakiler ise, resmi dilin yanı sıra Rusça veya başka bir azınlık dilinin kullanılabilirliğini savunmaktadırlar. Birinci gruptakiler için dil ulusun temel yapıtaşı olduğundan, devletin adına uygun olarak dilin adlandırılması aidiyet duygusunun şartlarından biridir. Diğerlerine göre ise, çok uluslu ve çok dilli toplumlarda da ulusal birliği kurmak mümkündür⁷.

Rusçayı bu devletler için olmazsa olmaz bir unsur olarak değerlendiren Rus kökenli bazı uzmanlar Baltık devletlerinin ulusal kimliklerini kaybetme, Rus nüfusun arasında kaybolup gitme korkusundan dolayı Rusça ile ulusal dilleri arasındaki dengeyi korumayıp kendi dillerine ağırlık verdiklerini ifade etmektedirler⁸. Böylece Rus nüfusu ile kendi nüfusları arasında bir karşıtlığı veya başka bir deyişle bir sosyal krizi ortaya çıkardıklarını düşünmektedirler. Orta Asya cumhuriyetlerinde ise, 20 yıl boyunca bu denge arayışının devam ettiğini, ancak sonuçlarının ülkeden ülkeye değiştiğini belirtmektedir. Eski Sovyet coğrafyasında ülke açısından son derece önemli olan ulusal dilin geliştirilmesi ve çok dilliliğin korunması

⁶ Açık, F., (2008). agm., s.6.

⁷Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011). *International Library of Central Asia Studies: Language Politics in Contemporary Central Asia: National and Ethnic Identity and the Soviet Legacy*, London, New York: I.B. Tauris, s. 1-2.

⁸ <http://newskaz.ru/comment/20110915/1896378.html>

süreçlerinin arasında bir denge kurulması gerektiğini dile getiren söz konusu uzmanlar bu şekilde krizlere değil, ülkenin gelişmesine doğru gidileceğini savunmaktadırlar.

Dil planlaması genellikle çok dilli ve çok kültürlü toplumlarda gerçekleştirilir ve bir veya birkaç dilin ön plana çıkarılması güç ilişkilerini ve sosyo-politik çıkarları yansıtır. Dil politikası ile ilgili tartışmaların temelinde kimlik politikaları yatmakta olup çoğunlukla “eşitlik” ve “eşitsizlik” kavramları üzerinde odaklanır. Türk Cumhuriyetlerinde dil planlaması genellikle devlete adını veren halkın dili ile Rusça üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan’da Rusça resmi dil görevini üstlenmiş olmasına rağmen, bütün Türk Cumhuriyetlerinin kendi dilleri devlet dili olarak kabul edilmiş durumdadır. Böylelikle dil politikalarında meydana gelen değişiklikler, devlet dilinin kamuda işe girmek için zorunlu kılınması, yer adlarının değiştirilmesinin yanı sıra eğitimin devlet dilinde yapılması ve her şeyden daha önemlisi Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan’da Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesini beraberinde getirmiştir.⁹

Bağımsızlıktan sonra Orta Asya’daki cumhuriyetlerin dil politikalarında birtakım değişiklikler görülmüş olup söz konusu devletlerin resmi dil politikalarının günümüzde 3 temel yönü bulunmaktadır:

1. Ulusal dillerin kendi kendine yeterli olduklarının deklare edilmesi,
2. Devlet dilinin her yönden geliştirilmesi, öğrenilmesi ve öğretilmesinin sağlanması, edebî dilin karma dil olmaktan çıkarılıp, sadeleştirilmesi,
3. Hangi milletin temsilcisi olursa olsun, ülkelerin bütün vatandaşlarının devlet dilini öğrenmeleri için destek sağlanması.¹⁰

Dil politikalarının genelde hükümet ve yasama organları tarafından belirlendiği, ancak aynı zamanda kültürel, siyasi ve ekonomik unsurların etkisi altında olduğu bilinir. Gorbaçov’un *glasnost* politikasının etkisiyle Sovyetler Birliği’nin son yıllarında, çoğunluğu 1989’da olmak üzere, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin kendi dilleri devlet dili olarak kabul edilmiştir. Bunu izleyen süreçte bu kararların uygulanması, Rusçanın ülkedeki kullanım durumu, başka bir deyişle yaygınlığına bağlı olarak şekillenmiştir. Rusçanın oldukça yaygın olarak kullanıldığı Kazakistan ve Kırgızistan’da kararın uygulanması zor olurken, Rusçanın daha az aygın olduğu Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan’da alfabe değişikliği de dâhil olmak üzere daha geniş çaplı reformlar gerçekleştirilmiştir.¹¹ Böylece Türk Cumhuriyetleri kendi dillerini devlet dili olarak kabul etmelerine, başka bir deyişle dillerinin kendi kendine yeterli olduğunu deklare etmiş olmalarına rağmen, çeşitli sosyal, ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı izlenen dil politikaları birbirinden farklılık göstermektedir.

Azerbaycan

1995’te yapılan referandum ile kabul edilen bağımsız Azerbaycan’ın yeni anayasasının 21. maddesinde devlet dilinin statüsü şu şekilde ifade edilmektedir: “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dili Azerbaycan dilidir, Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan dilinin gelişmesini sağlar.”¹² Bu maddede aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşayan azınlıkların da dillerinin korunması ve geliştirilmesini Azerbaycan devletini sağlayacağı öngörülmüştür. 21 Şubat 2007’de yapılan ve milletvekilleri, bakanlar ve bilim adamlarının katıldığı yuvarlak masa toplantısında ana dili olarak Azerbaycan dilinin önemi üzerinde durulmuş, ancak aynı zamanda azınlıkların da dillerinin korunması gerektiği kabul edilmiştir.

⁹ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011). age., s. 15.

¹⁰ Fatkulin, B., (2013). “Yazıkovaya Politika v Gosudarstvah Tsentral’noy Azii na Sovremennom Etape v Kontekste Tsvivilizatsionnoy Geterogenosti”, *İzvestiya Ural’skogo Federal’nogo Universiteta*, Ser. 3, Obshestvenno Nauki, №3 (118), s. 46-51.

¹¹ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011)., age., s. 10.

¹² Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_dil.pdf, Erişim: 25.10.2017.

Azerbaycan 25 Aralık 1991’de Latin alfabesine geçme kararı olarak Ortak Türk Alfabesini ilk benimseyen devlet olmuştur. 1991’de İstanbul’da gerçekleştirilen sempozyum sırasında Azerbaycan parlamentosunda Latin asıllı Azerbaycan Türk alfabesi görüşülmekteydi ve sempozyumun sonuç bildirisinde de bu husus belirtilmiş olup parlamentodan geçmesi temenni edilmiştir. 4-8 Mayıs 1992’de Türkiye’de yapılan Sürekli Türk Dili Kurultayında Azerbaycan temsilcileri komisyon raporundaki Ä ä harfi yerine Ə ə harfini teklif etmiş ve bu değişiklik teklifi oylanarak kabul edilmiş,¹³ böylelikle Ortak Türk Alfabesinde ilk değişikliği yapan devlet de Azerbaycan olmuştur. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci 10 yıl boyunca devam etmiş ve bu süre içerisinde ülkede yapılan yayınlar her iki alfabenin kullanılması ile yapılmıştır. Uygulamada birtakım zorluklar yaratan böyle bir durum, 2001 yılının ortalarına kadar devam etmiştir. 18 Haziran 2001’de Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev “Devlet dilinin teknilleştirilmesi” hakkındaki kararı ile Latin kaynaklı alfabe 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren kullanılmaya başlamıştır. Söz konusu karar ile Azerbaycan dilinin kullanılmasını denetleyecek olan ve dünyada benzeri bulunmayan bir yapı oluşturulmuştur. Ayrıca 9 Ağustos 2001’de Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan genelge ile her sene 1 Ağustos’ta “Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan dili günü” kutlanmaktadır.¹⁴ Latin temelli yeni alfabenin kabulünün, Türkiye, Avrupa Birliği ve ABD ile kültürel, ekonomik ve siyasi işbirliğinin artırılmasında önemli rol oynadığı görülmektedir. Kiril alfabesi ile eğitim görmüş olan nesillerin bazı itirazlarına rağmen, alfabe değişikliği konusu, Azerbaycan kamuoyu tarafından diğer cumhuriyetlerine göre daha çok desteklenmiştir.¹⁵ Artık okullarda Rus dili ders kitaplarının dışındaki bütün ders kitapları Latin alfabesi ile basılmaktadır. Ayrıca basın da günümüzde tamamıyla Latin alfabesine geçmiş bulunmaktadır. İnternet siteleri Latin alfabesi kullanılarak yazılan Azerbaycan dilinin yanı sıra Rusça ve İngilizce olarak hazırlanmaktadır.

Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecinden en çok etkilenen alanlardan biri, eğitim olmuştur. Yeni ders kitaplarının, okuma materyallerinin, ders program ve içeriklerinin, eğitim ve öğretim sürecinde yararlanılan diğer malzemelerin yeniden Latin alfabesi ile basılması talep edildiğinden Latin alfabesine geçiş süreci, söz konusu alan için son derece masraflı olmuştur. 15 yıla yakın bir süre devam eden tartışma ve gecikmelerden sonra Haziran 2009’da kabul edilen eğitim yasasında Azerbaycan dili eğitim ve öğretim faaliyetlerinde baskın olarak kullanılan dil olarak kalırken, diğer dillerde de eğitimin yapılabileceği ifade edilmiştir. Günümüzde okullarda Azerbaycan, Rus ve Gürcü dillerinin yanı sıra, İngilizce de eğitim verilmektedir. Yükseköğretim kurumlarına giriş sınavlarında Azerbaycan dili sınavını geçme zorunluluğu da, Azerbaycan dilinin devlet dili statüsüne sahip olması ile ilgilidir.¹⁶

Latin alfabesine hızlı ve erken geçişi gerçekleştiren Azerbaycan’da günümüzde Latin alfabesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca gerçekleştirilen dil reformlarının da bölgedeki diğer devletlere göre daha başarılı olduğu düşünülmektedir. Toplumun bütün kesimlerinde, iş dünyası, kültür ve eğitim alanlarında kullanılan bir dil olarak devlet dilinin şekillenmesi süreci Kazakistan veya Kırgızistan’a göre çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir.¹⁷ Ancak Latin alfabesine geçiş sürecinin en başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ve bu tecrübenin olumlu olarak değerlendirilmesi ile birlikte bazı uzmanlar, söz konusu sürecin sonucu olarak ülkede okuma oranında düşüş yaşandığını söylemektedir.¹⁸

¹³ Şahin, E., (2012), agm., s. 379.

¹⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_dil.pdf, Erişim: 25.10.2017.

¹⁵ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 30.

¹⁶ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 37-42.

¹⁷ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 46.

¹⁸ “Azbuçnie istini: chem zakonçitsya popıtka Kazahstana pereyti na latinitsu” https://lenta.ru/articles/2017/04/20/latin_asia/, Erişim: 28.10.2017

Kazakistan

Kazakistan 1989'da çıkan Dil Yasası ile Kazakça Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak kabul edilirken, Rusça çeşitli etnik gruplar arasındaki iletişim dili olarak tanımlanmıştır. Bir yıl sonra kabul edilen Kazakça ve Diğer Dillerin Geliştirilmesine İlişkin Devlet Programı ve 28 Ocak 1993'te yürürlüğe girmiş olan anayasada Kazakça ile Rusçanın 1989 yasasındaki statülerini tanımlayan tümceler aynı şekilde tekrarlanmış ve cumhurbaşkanının Kazak dilini bilmesi koşulu eklenmiştir. 30 Ağustos 1995'de kabul edilen yeni anayasa ile Rusçaya resmi dil statüsü verilmiştir. Buna göre, Rusçanın bütün devlet kurum ve kuruluşlarında, yerel yönetim organlarında fiilen Kazakça ile eşit olarak kullanılması öngörülmüştür¹⁹. Ayrıca Kazakistan'da Rus dilinin Kazakça ile eşit kullanılması için yalnızca hukuksal değil, aynı zamanda kurumsal şartlar da oluşturulmuştur. Ülkede Rus üniversitelerinin şubeleri de dâhil Rusça eğitim veren yükseköğretim kurumlarının sayısı çoktur. Ayrıca ortaöğretim okullarının %50'si Kazak okulları iken, %47'sini Rus veya karma okullar oluşturmaktadır. Böylece Rusça bilme ve kullanma hakkının doğmasının yanında bu hakkı kullanma imkânı da sağlanmış bulunmaktadır²⁰.

Tarihî, sosyo-kültürel ve stratejik yönden diğer Türk Cumhuriyetlerinden farklılık gösteren Kazakistan'da Kiril alfabesi kullanılmaya devam etmekte olup, ancak alfabe değişikliği konusunda tartışmalar da sürmektedir. Kutalmış (2004) Kazakistan'da alfabe değişikliği hususunda Göktürk ve Uygur alfabelerinin kullanılmasını savunanlar, Arap alfabesine dönülmesi gerektiğini düşünenler, Kiril alfabesinin kullanılmasının devam etmesini savunanlar ve son olarak Latin alfabesinin kabul edilmesinin doğru olacağını düşünen dört ayrı grup arasında tartışma olduğunu belirtmektedir. Latin alfabesine geçişi savunan gruba göre, Latin alfabesinin kullanılması ile iki farklı sorunu birden çözmek mümkündür. Bunlardan birincisi, küreselleşme sürecine uyum sağlanması, ikincisi ise, yeni Kazak ulusal kimliğinin inşa edilmesi sürecinin ilerletilmesidir²¹.

Rus ve diğer Slav asıllı Kazakistan vatandaşlarının etkisi, Rusçanın resmi dil statüsüne sahip olması ve toplumsal hayatın hemen her alanında yaygın olarak kullanılmaya devam etmesi Kazakistan'ın Kiril alfabesini kullanmaya devam etmesinde önemli rol oynamaktadır. Ancak söz konusu sürecin yalnızca okullarda Latin alfabesini öğretmekten ibaret olmadığı, kitap ve yazılı diğer kaynakların Latin harfleri ile yeniden basılması konusu, yani meselenin ekonomik boyutu, alfabe değişikliği konusunu ele alan çalışmalarda sıkça değinilen konulardandır. Bu noktada Kutalmış (2004), Kazakistan'ın sıkıntı çekmeden alfabe değişikliğini gerçekleştirebilecek durumda olmasına rağmen meselenin siyasi yönünü de düşünmesi gerektiğini dile getirmektedir. Buna göre, *alfabe değişikliği Kazakistan'ın iç ve dış politikasında köklü değişiklikler yaptığının, resmîyette Kazakistan'ın kültürel ve politik yönden Rusya'dan kesin hatlarla ayrılıp Türk dünyasıyla entegrasyonunun bir göstergesi olacaktır.*²² Dolayısıyla Kazakistan, gerek içerdeki Slav asıllılara, gerek Rusya ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerine sosyo-kültürel, ekonomik ve politik yönden bağlı bulunduğu Latin alfabesine geçiş yönünde adım atmadan önce bütün bunları en iyi şekilde değerlendirdikten sonra karar vermesi gerekmektedir.

Bağımsız Kazakistan'da Kazaklaştırılma, asimetrik iki dilliliğe karşı koymanın ve Rusça tarafından Kazakçanın ötekileştirilmesi sürecini tersine çevirmenin önemli aracıdır. Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Rusçanın eğitim, bilim ve yönetim alanlarındaki baskın konumunu kaybetmesi için gerçekleştirilen bürokrasi, eğitim ve iletişim alanlarında dil durumunu Kazaklaştırma konusunda yavaş, ancak emin adımlarla ilerlemiştir. Böylelikle zamanla Kazakça

¹⁹ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011)., age., s. 85-87.

²⁰ "Kazhastanskoe "Treyazychie" - Unikal'naya Formula Yazıkovoy Politiki", <http://newskaz.ru/comment/20110915/1896378.html>

²¹ "Kakoy Alfavit Predpochitel'nee dlya Kazahskogo Yazıka - Na Osnove Latinskoy, Arabskoy ili İskonnoy Orhonskoy Grafiki?", <http://www.zakon.kz/4541555-kakojj-alfavit-predpochitelnee-dlja.html> Erişim: 26.10.2017.

²² Kutalmış, M., (2004). Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi, *Bilig*, sayı 31, s. 11.

öğrenen Kazaklar ile Rusların sayısında artış yaşanmıştır. Latin alfabesinin ötelenmesi kararı, Rusya yanlısı vatandaşlara yönelik “yumuşak” resmi politikanın bir parçası olarak gözükmektedir. 2006’da Latin alfabesine geçiş konusu canlanmaya başlamış ve Azerbaycan, Türkiye, Özbekistan ve Türkmenistan’daki Latin alfabesine geçiş süreçlerini inceleyen bir komisyon, 15-20 yıllık bir süre içerisinde tamamlanabileceği sonucuna varmıştır. Daha sonra Nazarbayev’in talimatı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı aynı ülkelerin Latin alfabesine geçiş tecrübelerini araştırmış ve maliyetinin tahminen 300 milyon dolara ulaşacağı altı aşamalı bir program geliştirmiştir. Bütün bu çalışmalara karşın, Kazakistan’da toplumsal hayatta Kazakça ve Rusça arasında göreceli olarak dengenin sağlandığı iki dillilik durumu devam etmektedir.²³

Alfabe değişikliği konusu basın ve yayın organlarında ve aydınlar arasında uzun süredir tartışılmaya devam etmesine rağmen, 2017 yılına kadar kesin bir karara bağlanamamıştı. Ancak 2017 yılının Nisan ayında Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, hükümete Latin alfabesine geçiş sürecinin programını hazırlama talimatını verdi. 2025 yılına gelindiğinde söz konusu sürecin tamamlanması gerektiğini belirten Cumhurbaşkanı, Latin alfabesinin ilköğretimde 2022 yılından itibaren kullanılmaya başlayacağını söyledi. Ayrıca yeni alfabenin toplumun daha etkili bir biçimde modernize olmasını sağlayacağını, dünya ile iletişimi kolaylaştıracağını ve çocukların İngilizceyi daha hızlı öğrenmelerine yardımcı olacağını dile getirdi.²⁴ Daha sonraki süreçte Cumhurbaşkanının bu talimatı üzerine başlatılan çalışmaların çerçevesinde oluşturulan çalışma grubu, yeni alfabe tasarısını Kazakistan parlamentosu üyelerinin onayına sundu. Burada alfabe değişikliği ile birlikte yeni yazım kurallarının da geliştirilmesi gerektiğini dile getiren Şayahmetov adındaki Devlet Dil Geliştirme, Koordinasyon ve Metodoloji Merkezi müdürü Yerbol Tlešov, nokta veya çengel gibi satır üstü veya altı işaretlerin Kazak diline özgü seslerin korunması için tam bir güvence vermediğini savunmuştur. Başka bir deyişle bu işaretlerin teknolojiye uygun olmadığı ve günümüzde özellikle gençler tarafından “к”, “т”, “н”, “у”, “ү” gibi harflerin yerine çizgisiz veya çengelsiz şekillerinin tercih ediliyor olmasına dayanarak bu durumun Kazakçanın özel seslerinin kaybolmasına yol açacağını²⁵ ileri sürmüştür. Bu bakış açısını temel alarak hazırlanan tasarıda gh, sh, ch, zh, ae, oe, ue, ng şeklinde iki harfin birleşimi ile sırasıyla ğ, ş, ç, j, (açık) e, ö, ü ve damak “n”si seslerinin karşılanması önerilmiştir. Ancak önerilen bu alfabe tasarısı birçok tartışmalara yol açtığı gibi devlet başkanı tarafından da onaylanmadı.

27 Ekim 2017 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı resmi web sitesinde 26 Ekim 2017 tarihinde Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından imzalanan Kazak Dilinin Kiril Yazısından Latin Yazısına Geçiş Hakkında Kararname yayımlandı. Kararnamede hükümete Ulusal Latin Alfabetine Geçiş Komisyonu’nu kurma, aşamalı olarak gerçekleşecek geçiş sürecinin 2025 yılına kadar tamamlanmasını sağlama ve Kararnamenin hayata geçirilmesi ile ilgili gerekli diğer bütün tedbirleri alma²⁶ talimatları verildi. Söz konusu Kararnamenin ekinde yer alan Kazak dilinin yeni alfabetinde kesme işareti kullanılarak tasarlanan a’, g’, i’, n’, o’, s’, c’, u’ ve y’ harfleri sırasıyla (açık) e, ğ, i veya y, damak n’si veya ng, ö, ş, ç, ü ve u seslerini karşılamaktadır. Böylelikle söz konusu Kararnamenin imzalanması ile birlikte Kazakistan da Latin alfabesine geçiş sürecini başlatmış oldu. Ayrıca yeni alfabenin kabul edilmesiyle birlikte ülke içinde ve dışarıda da, özellikle Türkiye’de, bazı tartışmaların ve hayal kırıklıklarının ortaya çıkmasına neden oldu. Sürecin ne şekilde ilerleyeceği, kabul edilen yeni alfabenin Kazakistan Cumhuriyeti ve genel olarak Türk dünyası açısından olumlu veya olumsuz olarak nitelendirilebilecek yönleri önümüzdeki yıllarda belirginleşecektir.

²³ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 97-116.

²⁴ “Nazarbayev podpisal ukaz o perevode kazahskogo alfavita na latinitsu” <https://lenta.ru/news/2017/10/27/kazakhstan/> Erişim: 27.10.2017

²⁵ “Kak vıglyadit proekt novogo Kazahskogo alfavita” https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kak-vyiglyadit-proekt-novogo-kazahskogo-alfavita-326238/ Erişim: 27.10.2017

²⁶ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Sitesi, http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku Erişim: 27.10.2017.

Kırgızistan

Kırgızistan, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin arasından bağımsızlığını kazandıktan bu yana birkaç lider değişikliği yaşamış olan tek devlet olarak diğerlerinden farklılık göstermektedir. 23 Eylül 1989'da çıkarılan Devlet Dili Yasası'nda, Kazakistan'da da yine aynı tarihlerde çıkarılan yasaya benzer bir biçimde, Kırgız dili devlet dili olarak tanımlanırken, Rus dili farklı etnik gruplar arasında iletişim dili olarak belirlenmektedir. 29 Mayıs 2000'de uzun tartışmalardan sonra çıkarılan Kırgız Cumhuriyetinin Resmi Dili Yasası ve 2001 anayasası Rusçayı resmi dil olarak belirlemiştir. Bu dönemde ülkede özellikle Kırgız kökenli vatandaşlar arasında Kırgız Cumhuriyetinin bütün vatandaşlarının devlet dilini yani Kırgızca'yı bilmesi gerektiği yönündeki talepleri artmaktadır. Bu taleplerin arasında ayrıca bütün kamu görevlileri için zorunlu olması şartı da bulunmaktadır. 2001'de parlamento Dil Sınavına İlişkin Yasa Tasarısı'nı reddetmiş ve yalnızca Cumhurbaşkanı adaylarının Kırgızcadan sınava girmesini öngören bölümü onaylamıştır. İlk Cumhurbaşkanı Akayev'den sonra 23 Ekim 2007 tarihinde referandumla kabul edilen yeni anayasada Kırgızcanın devlet dili, Rusçanın ise, resmi dil statülerinin aynı şekilde devam ettiğini görmek mümkündür²⁷.

Kazakistan'da olduğu gibi Kırgızistan'da da Rusça bilgisinin oranı, şehirlerde ve eğitilmiş kesim arasında daha yüksektir. Üstelik burada Rusça Rusların dili değil, Kırgızların ikinci dili durumundadır²⁸. Kırgızcaya devlet dili statüsü verilmiş olmasına rağmen, Rusça eğitim, yönetim ve siyasette kullanılmaya devam etmiş, Kırgızca ise daha az resmi özellik taşımıştır. Dil Yasasının uygulamaya konması sürekli olarak ertelenmiş ve böylece Kırgız dilinin resmi işlemlerde kullanılması hemen gerçekleşmemiştir. 1989-2007 yılları arasında Kırgızca konuşan nüfusun sayısının % 53'ten % 70'e yükseldiği ve Rusça konuşan nüfusun sayısının ise, azaldığı görülmektedir. Eğitim Bakanlığının resmi raporları ve diğer belgelere göre, Kırgızistan'da eğitim Kırgızca, Rusça, Özbekçe ve Tacikçe olarak yapılmaktadır. Kırgızca kırsal alanda baskın olarak kullanılırken, Rusça etkinliğini şehirlerde halen daha korumaktadır. Üniversitelerde eğitim dili olarak Kırgızca, Rusça ve Özbekçe kabul edilirken, Kırgız-Rus Slav Üniversitesi, Kırgızistan Uluslararası Üniversitesi gibi bazı üniversitelerde yalnızca Rusça eğitim verilmektedir.²⁹

2013 yılından beri Kırgız dilini geliştirme ve toplumsal hayattaki rolünü artırma çabalarında bir artış yaşandığını belirtmemiz gerekir. Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev tarafından imzalanan 1 Temmuz 2013 tarihli Kararnamede dil politikasını geliştirmedeki öncelikler ve bu doğrultuda alınması gereken öncelikli tedbirler belirlenmiştir. Bu Kararnamenin hayata geçirilmesi ile ilgili çalışmaların çerçevesinde oluşturulan çalışma grubu, 2014-2020 yıllarına yönelik Ulusal Devlet Dilini ve Kırgız Cumhuriyeti Dil Politikasını Geliştirme Programını³⁰ geliştirmiştir. Söz konusu programda, devlet dilini, yani Kırgız dilini öğrenmenin her Kırgız Cumhuriyeti vatandaşının görevi ve sorumluluğu olması, vatandaşların toplumsal hayata aktif katılımı ve rekabet gücünü belirleyen teşvik edici bir etken olması gerektiği dile getirilmiştir. Bu programın geliştirilmesindeki nedenlerden biri Kırgızcanın devlet dili statüsüne sahip olmasına ve devlet dilini desteklemeye yönelik girişimlere rağmen, özellikle de devlet yönetimi, resmi yazışmalar ve yüksek öğretimde kullanımının yaygınlaştırılmamasıdır. Dolayısıyla burada belirlenen dil politikasının temel amacını, Kırgızcanın toplumsal hayatın bütün alanlarından kullanılmasını ve geliştirilmesinin sağlanması, aynı zamanda da Kırgızistan'da yaşayan diğer halkların dillerini de korumak ve bunların öğretimi ve gelişimi için gerekli şartların sunulması oluşturmaktadır. Ayrıca Kırgız dilinin ana dili, ikinci dil ve yabancı dil olarak öğretimi süreçleri ile bu süreçlerin altyapısının geliştirilmesi ve ilgili standartların belirlenmesi de programın amaçları arasında yer almaktadır.

²⁷ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011)., age., s. 120-126.

²⁸ <http://newskaz.ru/comment/20110915/1896378.html>

²⁹ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011)., age., s. 147.

³⁰ Ulusal Devlet Dilini ve Kırgız Cumhuriyeti Dil Politikasını Geliştirme Programı http://www.president.kg/files/docs/proekt_natsprogrammy_gosyazyika.pdf, Erişim: 29.10.2017.

Programı gerçekleştirme süreci, hazırlık (2014-2016 yılları), temel (2017-2018 yılları) ve düzeltme aşaması (2019-2020 yılları) olmak üzere 3 aşamaya ayrılmıştır. Hazırlık aşaması için Kırgızca dil bilgisini ölçmeye yarayacak “Kırgıztest” sınavının geliştirilmesi ve uygulanmaya başlaması, Kırgızca öğretim merkezlerinin kurulması, eğitim ve öğretimin bütün kademelerinde devlet dilinde eğitim verilmesi için gerekli şartların oluşturulması hedefleri belirlenmiştir. İkinci aşamada devlet görevlilerinin Kırgızca dil bilgisini sertifikalandırma sistemini yaygınlaştırma amaçlanmaktadır. Son aşama ise devlet dilinin ülkede yaşayan halklar arasında iletişim dili olarak faaliyet göstermesi, toplumsal hayatın önemli alanlarında kullanılması ve çok dilli eğitim için de gerekli şartların oluşturulması konularını içermektedir. 2020 yılında bütün devlet kurum ve kuruluşlarında resmi yazışmaların devlet dilinde yapılması hedeflenmektedir. 2018 yılından itibaren yukarıdaki programda belirlenenlere uygun olarak devlet kamu hizmetleri görevlerinde bulunanlar Kırgızca dil sınavına tabi tutulacaktır. Yalnız burada yalnızca Rus dilli görevlilerin Kırgızca öğrenmeleri değil, aynı zamanda Kırgız dillilerin de Rusça dil bilgisini artırmak hedeflenmektedir. Ayrıca bazı devlet dairelerinde de bu ikisinin yanı sıra belirli düzeyde İngilizce bilgisi şartı da getirilmektedir.

Ayrıca 2013 yılında Devlet Dili Kanunu’na bazı değişikliklerin getirilmesini, yani yukarıdaki programda yer alan bazı konuların yer almasını öngören bir yasa tasarısı Cogorku Keneş’te ele alınmış ve milletvekillerinin onayından geçmişti. Bu yasa tasarısında devlet görevinde bulunanların Kırgızca bilmesi zorunlu hale getirilmekte ve bu sorumluluğu yerine getirmeyenlere yönelik olarak bir takım cezaların uygulanması önerilmekteydi. Yasa tasarısı toplumun özellikle de Rus dilli kesimi tarafından büyük bir tepki ile karşılanmış, ülkedeki diğer halkların haklarının kısıtlanması biçiminde değerlendirilmişti. Sonuç olarak söz konusu değişiklik önerisi parlamentodan geçmiş olmasına rağmen cumhurbaşkanı tarafından onaylanmamıştı.³¹

Alfabe değişikliği konusuna gelince 2017 yılında Kazakistan’da Latin alfabesine geçiş konusunun gündeme gelmesi ve Ekim ayının sonunda da yeni alfabe tasarısının Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından onaylanmasının ardından bu konu Kırgız parlamentosunda da gündeme getirildi. Bu konuda öncelikli olarak Latin alfabesi uzmanlarını yetiştirmek gerektiği yönündeki bir öneri dile getirildi. Burada da yine diğer ülkelerde olduğu gibi Latin alfabesine geçişin zamanın getirdiği bir ihtiyaç olduğu, yeni teknolojileri geliştirmede kolaylık sağladığı ve en önemlisi Kırgız ulusal kimliğinin korunması açısından önemli olduğu vurgulandı.³²

Kırgızistan’da da Kazakistan gibi birçok siyasi ve bilimsel toplantıda Latin harflerinin kabulünün önemi ve gerekliliği sonucu çıkmış olsa da, bu cumhuriyetlerde Rus nüfusunun çokluğu ile Rusçanın ikinci resmi dil olarak anayasada yer alması ve bu dilin sosyal hayatta aktif kullanılışı Latin alfabesine geçişi zorlaştırmaktadır.³³ Bütün bu sebeplerin dışında Kırgızistan’ın ekonomik durumu da Latin alfabesine geçiş sürecinin masraflarını kaldırmayacak durumda değildir. Ayrıca Kırgızistan Rusçaya resmi dil statüsünü tanyan ve böylelikle iki dilliliği hukuksal olarak belirleyen tek devlettir. Rusya’nın Avrasyacılık ilkesine döndüğü ve bölgede etkisini yoğunlaştırmaya çalıştığı günümüz şartlarında Rusçanın etkisinin azaltılması da pek mümkün gözükmemektedir. Görüldüğü kadarıyla yukarıda sözünü ettiğimiz Ulusal Devlet Dilini ve Kırgız Cumhuriyeti Dil Politikasını Geliştirme Programı’nda da alfabe değişikliği, yani Latin alfabesine geçiş konusu ele alınmamıştır. Dolayısıyla Kırgızistan’da en azından 2020 yılına kadar alfabe değişikliği konusunun planlanmadığını söyleyebiliriz.

³¹ Osmongazyeva, T., Vlasti Kırgızstana vzyalis’ razvivat’ gosudarstvenny yazık, http://www.vb.kg/doc/234861_vlasti_kyrgyzstana_vzialis_razvivat_gosudarstvenny_izykyk.html, Erişim: 29.10.2017.

³² Musabayeva, A., Problemi Kırgızskoy identičnosti, yazık, natsioalizma v obshestvennih diskussiyah 2017 goda, <http://caa-network.org/archives/10277> Erişim: 28.10.2017.

³³ Şahin, E., (2012), agm., s. 383.

Özbekistan

21 Ekim 1989'da çıkartılan Dil Yasası ile Özbekçe Özbekistan'ın devlet dili olarak belirlenmiş ve bütün kamu görevlilerinin devlet dilini iyi düzeyde bilmesi gerekliliği getirilmiştir. Gözden geçirilmiş ve 5 Aralık 1995'te kabul edilmiş olan Dil Yasasında da Özbekçenin statüsü devlet dili olarak belirlenmiştir. Ayrıca burada Özbekistan Cumhuriyetinin bütün vatandaşlarının iletişim dillerini seçme özgürlüklerine sahip oldukları da belirtilmiştir³⁴. Eski Sovyet Orta Asya'sında yalnızca Özbekistan, ne 1992 anayasasında³⁵ ne de gözden geçirilmiş Dil Yasasında Rusçaya resmi dil veya etnik gruplar arasındaki iletişim dili statüsünü vermiştir.

Türkmenistan'dan sonra 2 Eylül 1993 tarihinde 29 harfli yeni Latin alfabesine geçen bir diğer Türk Cumhuriyeti Özbekistan olmuştur. Özbekistan'da 1995 yılında 1. ve 2. sınıftan başlayarak ve her yıl bir başka sınıfta uygulanmak suretiyle 2005 yılında eğitimde tam anlamıyla yerleşeceği öngörülmüştür.³⁶ Günümüzde eğitim ve öğretimde genel olarak hedeflerin tutturulmuş olmasına rağmen, yukarıda da ifade edildiği gibi, Özbekistan ile Türkmenistan'da geçiş süreci Azerbaycan'dan farklı olarak uzun sürmüştür. Ayrıca bu süreçte basın-yayın teşvik edilmediği için alfabenin geniş kitlelerce benimsenmesi zorlaşmıştır. Özbekistan'da ulusal dil ve alfabe konusundaki tartışmalar 1980'li yılların sonlarında başlamasına rağmen, alfabe değişikliği Sovyetlerin dağılmasından sonra gerçekleşmiştir. 2 Eylül 1993 tarihli kanunda alfabe değişikliğinin nedeni olarak, 1929-1940 yılları arasında gerçekleşen Latin alfabesine geçiş sürecinin olumlu tecrübesine dayanılarak Özbekistan Cumhuriyetinin her yönden gelişmesini ve dünya iletişim sistemine girmesini hızlandırmak için gerekli şartların oluşturulmasına yönelik olması³⁷ gösterilmiştir.

1993'te kabul edilen Özbek Latin alfabesinde Türkiye Türkçesi Latin alfabesine ve "Ortak Türk Alfabesine" uygun olarak Ç ç, Ş ş, Ğ ğ, Ñ ñ, Ö ö harfleri kabul edildiği halde daha sonra 1995 yılında bu harflerin yerine CH ch, SH sh, G' g', NG ng, O' o' şeklinde ikili harfler kabul edilmiştir. Görüldüğü gibi, Özbekistan'da 1995'te gerçekleştirilen harf değişiklikleri Türkmenistan'daki harf değişikliklerin tersi yönde gerçekleşmiştir. Şahin (2012) Türkmenistan ve Özbekistan'ın Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçerken Rusya'nın etkisinden kurtulmayı hedeflemekle birlikte kendilerine özgü birer Latin alfabesi hazırlayarak da Türkiye'nin etkisinden kaçınmayı düşündüklerini ifade etmiştir³⁸.

Özbekistan örneğinde Azerbaycan'da olduğu gibi Latin alfabesine hızlı geçiş görülmemiştir. 2002 yılında 2005'te tamamlanması planlanan geçiş süreci, 5 yıl daha ertelenerek sürecin tamamlanacağı tarih 2010 olarak belirlenmiştir. Bu gecikmenin nedeni olarak, kararın uygulamaya konmasının 1990'lı yıllarda düşünüldüğü kadar kolay olmaması, kamuoyunun Latin alfabesine olan bakış açısını değiştiren milliyetçilik akımının güçlenmesi genel siyasi durumun değişmesi gösterilmektedir. Özbekistan'ın 2004 yılından itibaren Rusya ile yakınlaşmaya başlaması, Avrupa ile ABD ile olan ilişkilerinin kötüye gitmesi Latin alfabesine geçiş sürecini olumsuz olarak etkileyen en önemli etkenlerden biridir.³⁹ Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin de kısa süre öncesine kadar son derece soğuk olmasından dolayı Türkiye'nin de Özbekistan üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktaydı. Buradaki

³⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Dil Yasası (1995), [http://nrm.uz/content?doc=5730_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_21_10_1989_g_n_3561-xi_o_gosudarstvennom_yazyke_\(novaya_redakciya_utverjdjena_zakonom_ruz_ot_21_12_1995_g_n_167-i\)&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan](http://nrm.uz/content?doc=5730_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_21_10_1989_g_n_3561-xi_o_gosudarstvennom_yazyke_(novaya_redakciya_utverjdjena_zakonom_ruz_ot_21_12_1995_g_n_167-i)&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan), Erişim: 03.11.2017.

³⁵ Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, <http://constitution.uz/ru/clause/index>, Erişim: 03.11.2017.

³⁶ Şahin, E., (2012), agm., s. 381.

³⁷ "Latinizatsiya alfavita. Uzbekskiy opt", <http://www.fergananews.com/articles/5092>, 28.04.2007. Erişim: 03.11.2017.

³⁸ Şahin, E., (2012), agm., s. 382.

³⁹ "Latinizatsiya alfavita. Uzbekskiy opt", <http://www.fergananews.com/articles/5092>, 28.04.2007. Erişim: 03.11.2017.

Özbekistan örneğinden görüldüğü gibi, dil politikaları da devletlerin uluslararası ilişkilerinden önemli ölçüde etkilenmektedir.

Mayıs 2007’de bir grup Özbek bilim adamı, Latin alfabesine geçiş süreci ile ilgili farklı fikirlerini bildirmiştir. Bu eleştirilerin arasında Latin alfabesine geçişin bir siyasi eylem olduğu, devletin liderleri de dâhil olmak üzere, yetişkinlerin büyük bir kısmının halen de Kiril alfabesi ile yazma ve okumayı tercih ettiği, kamuoyuna hiçbir zaman başvurulmadığı yönünde iddialar bulunmaktadır. Ayrıca Özbek dilindeki bütün seslerin Kiril alfabesi ile yansıtılabileceği ve 1995’te kabul edilen ikili harflerin yazma ve okumayı zorlaştırması konusu üzerinde de durulmaktadır. Günümüze kadar Latin alfabesiyle yazılmış olan kitaplar yalnızca Latin alfabesini öğreten kitaplar, yazım kılavuzları olmuş, diğer kitap ve gazetelerin çoğu hala Kiril alfabesi ile basılmaktadır. Ülkede Kiril alfabesi kullanılmaya devam etmesine rağmen, Latin alfabesi de toplumsal hayatta yaygınlaşmaya başlamıştır.⁴⁰

2005’ten sonra Özbekistan Batıdan uzaklaşmış ve yeniden Rusya ile yakınlaşmasının bir sonucu olarak okullarda Rusça ile ilgili derslerin sayısı artırılmış ve böylece öğrenciler Rusça öğrenmeye teşvik edilmeye başlamıştır. Rusçanın yanı sıra İngilizce, Fransızca, Türkçe gibi dillere de ilgi artmaktadır. Çeşitli ülkelerin Özbekistan’da 1989’dan beri açtığı kültür merkezlerinin sayısı 2004 yılında 138’e ulaşmıştır. Hükümetin kültür merkezlerinin faaliyetlerinin yabancı kültürlerle olan sözde liberal yaklaşımın göstergesi olarak sunmasına karşın, yabancı ülkelerin kültür merkezlerinin Özbek yetkili makamları ile ilişkilerinde belirli sorunlarla karşılaştıkları bilinmektedir. Sonuç olarak burada hükümetin Özbekçenin statüsü ile ilgili çalışmalarının başarılı olduğu dile getirilmektedir. Latin alfabesi eğitimde kullanılmaya başlamış, ancak toplumsal hayatta ve şehirlerde daha yoğun olarak kullanılmaktadır. Günümüzde Özbekçe ile Rusça eşit olmayan, ancak paralel bir şekilde çeşitli etnik gruplar arasındaki iletişim dili görevini üstlenmiş durumdadır.⁴¹

Türkmenistan

Etnik olarak oldukça homojen özellik taşıyan Türkmenistan nüfusunun %77’sini Türkmenler oluşturmaktadır. 24 Mayıs 1994’te kabul edilen Dil Yasası ile Türkmençe devlet dili olarak belirlenirken, Rusça ise, farklı etnik gruplar arasında iletişim dili olarak tanımlanmıştır. 1996 yılında Dil Yasa’sından Rusçanın statüsü ve işleyişi ile ilgili madde çıkarılmıştır. Ülkenin ilk cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov ülkede Rus edebiyatının yayınlanmasını, Rus dilinde reklam yapılması gibi faaliyetleri yasakmış ve Puşkin adındaki bir tiyatro dışındaki bütün Rus tiyatrolarını kapatmıştır. Ayrıca Türkmençe bilgisi, bütün devlet görevlileri için zorunlu hale getirilmiş olup Türkmençe bilmeyen ve öğrenmeyenlerin 1 Nisan 2000 tarihi itibarıyla görevden alınacağı kararlaştırılmıştır.⁴²

Azerbaycan’dan sonra 12 Nisan 1993’te 30 harfli Latin alfabesini kabul eden ülke Türkmenistan olmuştur. Latin alfabesine geçiş sürecinin 1995-2000 yılları arasında tamamlanacağı öngörülmüştür. Özbekistan gibi Türkmenistan’da da modernleşmeye giden ve Sovyet geçmişinden uzaklaştıracak yol olarak Latin alfabesine geçiş belirlenmiştir. Azerbaycan ile Özbekistan’ın okullarında her sene birer sınıf Latin alfabesi ile eğitim görmeye başlıyorsa, Türkmenistan geçiş süresini kısaltmak amacıyla birbirlerini izleyen birkaç sınıfı birden Latin alfabesine geçirmeyi planlamıştır. Bütün sınıfların ders kitaplarının hazırlanması ve basılması meselesine en çok önem verilmiştir. Devlet dairelerinin de Latin alfabesine geçmesi zorunluluk haline getirilmiş olup basın ve yayın organları da Latin alfabesini benimsemeye davet edilmiştir.

⁴⁰ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 55-57.

⁴¹ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 57-78.

⁴² Gürsoy-Naskali, E., (2002). “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikaları” Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, ed. E. Gürsoy-Naskali, E. Şahin, Harleem: Sota Yayınları, s. 58 (Akt.Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011), age., s. 155).

Yalnız 1993'te kabul edilen alfabede 1995'te Özbekçede yapıldığının tersine bir değişiklik yapılmış ve [ş] sesi için "Ortak Türk Alfabesi"nde bulunan Ş ş, damak n'si için Ñ ñ, [y] sesi için Ў ў harfleri benimsenmiştir. Türkmenistan'ın da Özbekistan gibi Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçerken, Rusya'nın etkisinden kurtulmayı hedeflediği, kendilerine özgü birer Latin alfabesi hazırlayarak Türkiye'nin etkisinden kaçınmayı düşündüğü⁴³ dile getirilmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Pelinka (2007)'e göre dil yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda önemli sosyal ve siyasi bir olgu olduğu gibi siyasi düşünceler açısından güçlü bir araç ve hâkimiyet kurmanın olmazsa olmazı bir olgudur; siyaseti çok büyük oranda etkilediği gibi, siyasetten de etkilenmektedir.⁴⁴ Çalışmamızda ele alınan Türk Cumhuriyetlerinde dil durumu ve uygulanan dil politikaları da bu iddiayı doğrular niteliktedir. Yalnız burada belirtilmesi gereken nokta, Landau ve Kellner-Heinkele (2011)'in de dile getirdiği gibi, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde dil ve siyaset arasındaki etkileşimde siyasetin ağır basması, başka bir deyişle dil politikaları cumhuriyetlerin iç ve dış politikalarından, diplomalarının yönünden etkilenmektedir.

Türk cumhuriyetlerinde birbirinden farklı derecelerde olmakla birlikte Rusçanın etkisi halen de devam etmektedir. Bu etkinin 2010 yılında yoğun Slav kökenli nüfusa sahip Kazakistan ile Kırgızistan'da ve Azerbaycan'da Özbekistan ve Türkmenistan'a göre daha fazla olduğu görülmüştür. Rusya Federasyonu da kültürel etkisinin temel faktörü olan Rusçanın bölgede sağlamlaşması ve kullanılmaya devam etmesi için çalışmalarını sürdürmektedir.⁴⁵ Bu amaçla çeşitli dernekler, hareketler organize edilmekte olup bunların çalışmaları bilimsel çalışmalar ile desteklenmektedir. Küreselleşen dünyada Orta Asya'daki çok dillilik ve dil politikalarının yönünün kesin olarak belirlenmesinin zor olduğunu belirten Fatkulın (2013), Rusya ve Avrasya halklarının dil birliği açısından olumsuz olarak değerlendirilebilecek yönleri "Batı'ya yönelme", "Doğu'ya yönelme" ve "Türk Kardeşliği" şeklinde sıralamaktadır. Batı'ya yönelmeden İngilizcenin etkisinin artırılması ve Rusçanın diğer yabancı diller arasında yer alması kastedilmektedir. Doğu'ya yönelme ise, Arapça ve Farsçanın geri dönmesi ve yeniden Arap alfabesinin kullanılmaya başlamasıdır. Türk kardeşliği olarak adlandırılan durumda ise, Latin alfabesinin benimsenmesi ile Türk kültürünün ağırlık kazanması ve Türkiye'nin bu cumhuriyetler üzerindeki etkisinin artması öngörülmektedir. Dil politikalarının hangi yönde gelişeceğinin siyasi elitlerin kararlarına bağlı olduğunu belirten Fatkulın (2013)'e göre, Türkiye 90'lı yıllarda ortak kültür ve ortak dil konularını, Orta Asya'daki siyasi elitleri etkilemenin bir aracı haline getirmiştir. Dolayısıyla bu noktada Avrasya entegrasyon projelerinin başarıya ulaşması için çok dilliliğin desteklenmesi ve Rusçanın eğitime kullanılmaya devam etmesi gerektiğini iddia etmektedir.⁴⁶ Bazı uzmanlar da bu konuda çok dilliliğin korunması üzerinde dururken, ulusal dilin geliştirilmesi ve çok dillilik arasındaki dengenin korunması gerektiğinin savunmaktadır.

Görüldüğü kadarıyla ortak bir yazı dili oluşturma yolunda atılan ilk adım olarak değerlendirilebilecek ortak alfabe konusunun, 1991'de İstanbul'da düzenlenen sempozyumda düşünüldüğü şekliyle hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Türk cumhuriyetlerinin arasından yalnızca Azerbaycan, "Ortak Türk Alfabesini" ufak bir değişiklik getirerek kabul etmiş ve Latin alfabesine geçiş sürecini hızlı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Özbekistan ile Türkmenistan da Azerbaycan'ın ardından Latin alfabesine geçme kararı almış olmasına rağmen, süreç oldukça uzamış ve halen de tam anlamıyla tamamlanmış olarak görünmemektedir. Kazakistan'da 2006'dan beri Latin alfabesine geçiş süreçlerinin ciddi bir şekilde araştırılmış ve Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in söylemlerinde de yer almaya başlamıştı. Günümüzde yapılan bütün çalışmaların sonucunda Kazakistan Latin alfabesine geçiş konusunda ciddi adımlar atmış

⁴³ Şahin, E., (2012), agm., s. 382.

⁴⁴ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011) içinde, age., s. 1.

⁴⁵ Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011)., age., s. 11.

⁴⁶ Fatkulın, B., (2013). agm., s. 50-51.

olup, 2025 yılında geçiş sürecini tamamlamayı hedeflemektedir. Kırgızistan ise, uyguladığı dil politikası çerçevesinde devlet dili Kırgızcanın kullanım alanını yaygınlaştırmaya yönelik birtakım çalışmalar yürütmesine rağmen, sosyal ve ekonomik bazı sebeplerden dolayı henüz Latin alfabesine geçmemiş veya geçememiştir.

Ortak bir dilin mümkün olup olamayacağı konusuna cevap arayan Demir ve Yazıcı (2012), Türkçenin daha bilinen en eski dönemlerinde kendi içinde varyantlaşmalara sahip olduğunu belirterek ortak bir dilin gelişeceğini beklemenin gerçekçi olmadığını savunmaktadır. Buna göre, doğal diller sürekli olarak bir değişim içinde olup yazılı belgelerin artmasına, coğrafyanın genişlemesine paralel olarak Türkçenin kendi içindeki çeşitliliği de artmıştır. Ayrıca prensip olarak bir yazı dilinin geliştirilmesinin mümkün olduğunu dile getirmekle beraber dilin aynı zamanda konuşurları açısından sembolik değere sahip olduğunu ve hiçbir topluluğun kendi dilinden kolayca vazgeçmeyeceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında ortak bir alfabe geliştirme çabasının bile başarılı olamamasına dayanarak Türk topluluklarının kendi varyantlarından vazgeçmesi ve ortak bir yazı dilini tercih etmesi için hiçbir neden bulunmadığını iddia etmektedirler. Yazı dilinin nasıl olacağını aynı zamanda siyasi bir konu olduğunu belirten Demir ve Yazıcı (2012), karar vericilerin Türkiye Türkçesini benimseme veya örnek alma çabası içinde olmadıkları aradan geçen süre içinde görüldüğünü, günümüzde ortak bir Türk dili yaratma için ne bir talebin ne de bunu sağlayabilecek bir siyasi iradenin de söz konusu olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Sonuç olarak günümüzde ortak alfabe konusunda Türk Cumhuriyetlerinde ortaya çıkan tablonun da beklentilerin aksine Demir ve Yazıcı (2012)'nin iddiasını destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Açık, F., (2008). “XX. Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları”, Başkent Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan bildiri.

Akalın, Ş.H., (2002). “Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili Üzerine”, *Türk Dünyasında Ortak Dil Türkçe Bilgi Şöleni, (Açış Konuşması)*, Ankara: Türk Dil Kurumu. <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/4.php>, Erişim Tarihi: 24.10.2017.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_dil.pdf, Erişim Tarihi: 25.10.2017.

Buran, A., (2009). “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultay”, *Turkish Studies*, C. 4/3, s. 430-444.

Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu Sonuç Bildirisi”, (1992). *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991)*, Yay. Haz. Doç. Dr. Nadir Devlet, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Demir, N. ve Yazıcı, N., (2012). “En Güçlü Çağında Türk Dili: Genel Değerlendirme ve Beklentiler”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, S. 1, s.175-197.

Ercilasun, A.B., “Alfabeye Stalin’den daha büyük kötülük” <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/alfabeye-stalinden-daha-buyuk-kotuluk-44425yy.htm> Erişim Tarihi: 28.10.2017.

⁴⁷ Demir, N. ve Yazıcı, N., (2012). “En Güçlü Çağında Türk Dili: Genel Değerlendirme ve Beklentiler”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, sayı 1, s.193-195.

Fatkulin, B., (2013). “Yazıkovaya Politika v Gosudarstvah Tsentral’noy Azii na Sovremennom Etape v Kontekste Tsivilizatsionnoy Geterogenosti”, *İzvestiya Ural’skogo Federal’nogo Universiteta*, Ser. 3, Obshestvennie Nauki, №3 (118), s. 46-51.

“Kak vıglyadit proekt novogo Kazahskogo alfavita” https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kak-vyiglyadit-proekt-novogo-kazahskogo-alfavita-326238/, Erişim Tarihi: 27.10.2017.

“Kakoy Alfavit Predpoçitel’nee dlya Kazahskogo Yazıka – Na Osnove Latinskoy, Arabskoy ili İskonnoy Orhonskoy Grafiki?”, <http://www.zakon.kz/4541555-kakojj-alfavit-predpochtiteelnee-dlja.html>, 14.02.2013. Erişim Tarihi: 26.10.2017.

Kara, M., (2009). “Türk Cumhuriyetleri ve Otuz Dört Harfli Ortak Latin Alfabeti”, *Turkish Studies*, cilt 4/3, s. 1301-1310.

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Sitesi, http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku, Erişim Tarihi: 27.10.2017.

“Kazahstanskoe “Trehyaziçie” - Unikal’naya Formula Yazıkovoy Politiki”, <http://newskaz.ru/comment/20110915/1896378.html>.

“Kazahstan: Vlasti Priderjivayutsya Sderjannogo Podhoda k Yazıkovoy Politike”, <http://russian.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav072407ru.shtml>.

Kutalmış, M., (2004). Tarihte ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Meselesi, *Bilig*, sayı 31, s. 1-21.

Korkmaz, Z., (1996). “Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili Konusu”, Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992, Ankara: TDK Yayınları., s. 189-197.

Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B., (2011). *International Library of Central Asia Studies: Language Politics in Contemporary Central Asia: National and Ethnic Identity and the Soviet Legacy*, London, New York: I.B. Tauris.

“Latinizatciya alfavita. Uzbekskiy opıt”, <http://www.fergananews.com/articles/5092> Erişim Tarihi: 03.11.2017.

Musabayeva, A., Problemi Kırgızskoy identičnosti, yazıka, natsioalizma v obshestvennih diskussiyah 2017 goda, <http://caa-network.org/archives/10277> Erişim Tarihi: 28.10.2017

“Nazarbayev podpisal ukaz o perevode kazahskogo alfavita na latinitu” <https://lenta.ru/news/2017/10/27/kazakhstan/> Erişim Tarihi: 27.10.2017.

Osmondziyeva, T., Vlasti Kırgızstana vzyalis’ razvivat’ gosudarstvennyy yazık, http://www.vb.kg/doc/234861_vlasti_kyrgyzstana_vzialis_razvivat_gosudarstvennyy_izyik.html, Erişim Tarihi: 29.10.2017.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, <http://constitution.uz/ru/clause/index>, Erişim Tarihi: 03.11.2017.

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Dil Yasası (1995), [http://nrm.uz/contentf?doc=5730_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_21_10_1989_g_n_3561-xi_o_gosudarstvennom_yazyke_\(novaya_redakciya_utverjdena_zakonom_ruz_ot_21_12_1995_g_n_167-i\)&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan](http://nrm.uz/contentf?doc=5730_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_21_10_1989_g_n_3561-xi_o_gosudarstvennom_yazyke_(novaya_redakciya_utverjdena_zakonom_ruz_ot_21_12_1995_g_n_167-i)&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan), Erişim Tarihi: 03.11.2017.

Soegov, M., (2013). Noviy Turkmenskiy alfavit: nekotorie voprosı ego razrabotki i prinyatiya (iz lichnogo opıta), *Akademik Bakış Dergisi*, S. 35, s. 1-7.

Şahin, E., (2012). “Orta Asya ve Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Dil Politikaları Bağlamında Alfabe Değişimi”, *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri*

ve Türkiye, Ed. Doç. Dr. Okan Yeşilot, İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları: 32, s. 377-388.

Şahin, E., (2013). Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri, Yeni Türkiye, sayı 53, s. 449-457.

“Tsentrálnaya Aziya: Vzglyad na Yazykovuyu Politiku”
<http://russian.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav012808aru.shtml>.

Ulusal Devlet Dilini ve Kırgız Cumhuriyeti Dil Politikasını Geliştirme Programı
http://www.president.kg/files/docs/proekt_natsprogrammyi_gosyazyika.pdf,

Erişim Tarihi: 29.10.2017.

БІЙЫК КУРАНДЫ ОРУС ТИЛИНЕ КОТОРГОН ЭҢ АЛГАЧКЫ МУСУЛМАН АЯЛ: ИМАН ВАЛЕРИЯ ПОРОХОВА

Şohimardan ORUNBEKOV¹

Аннотация

Бійык Кураны Карим түшкөн учурдан баштап эле, адам баласынын көңүлүн өзүнө буруп, жан дүйнөлөрдү эргитип келет. Бійык Куран араб тилинде түшкөндүктөн анын маанисин түшүнүүдө араб улутундагы элге эч кандай кыйынчылыктар болгон жок. Дүйнөдө эне тили арапча болбогон нечендеген мусулман калкы жашап келет. Алар Ислам динин кабыл алгандан кийин ыйык Китепти түшүнүүдө көптөгөн кыйынчылыктарга туш болушкан. Ошондуктан мусулман калкынын араб тилин үйрөнүүгө кызыктар экендигинин негизги себеби, ыйык Курандын маанисин түп нускасынан үйрөнүү болгон. Ал эми араб тилин үйрөнүүгө дарамети жетпеген мусулмандар Курандын маанисин өз тилдеринде которуп берүүчүлөргө муктаж болушкан.

Мурунку аалымдар ыйык Курандын башка тилдерге которулуусуна чечкиндүү кадам шилтешкен эмес. Албетте, мунун бир канча себептери бар. Ал эми калкынын саны жагынан көпчүлүгү христиан динин тутунган орус элинин мусулмандар менен болгон алакасы Х. кылымдарда башталган. Бійык Куран жана Ислам дини менен таанышуу XI. кылымдын башында башталганы айтылат. Бійык Курандын котормосу орус тилинде 1871-жылы алгачкы жолу жарык көргөн. Ошондой эле, түздөн-түз арабчадан которулбастан, батыш тили аркылуу которулган. Акыркы маалыматтарга таянып айта турган болсок ыйык Курандын орус тилиндеги басылып чыккан котормосунун, жалпы саны отузга жакын. Мына ошолордун арасынан ыйык Куранды орус тилине которгон эң алгачкы орус улутундагы мусулман аял; бул- В. Порохова. Биз мына ошол котормочу аял жөнүндө изилдөө жүргүзүүнү максат кылдык. Макалабызда Порохованын өмүр баяны жана анын ыйык Куранды которуу методикасы тууралуу маалымат берүүгө аракеттенебиз.

Ачык Сөздөр: Бійык Куран, Котормо, Порохова, Орусча, Маанилери.

KUR'AN-I KERİM'İ RUS DİLİNE TERCÜME EDEN İLK MÜSLÜMAN KADIN: İMAN VALERİYA POROHOVA

Özet

Kur'an-ı Kerim, ilk nüzulünden itibaren muhataplarının dikkatini cezbedebilmiştir. Kur'an Arapça nazil olduğundan dolayı Araplar Kur'an'ı anlamada herhangi bir sıkıntı çekmemişlerdir. Fakat anadili Arapça olmayanlar İslam'ı din olarak kabul ettiklerinden sonra dilsel ve bağlamsal nedenlerle Kur'an'ı anlamada sıkıntı çekmeye başlamışlardır. İşte bu nedenlerden dolayı Müslümanların Arapça öğrenme isteklerinin Sebepleri de en başta olmak üzere Kur'an'ı anlama gayretidir. Arap dilini öğrenemeyen Müslümanlara gelince onlar kendi dillerinde kutsal Kitabı öğretecek ve tercüme edecek birilerine ihtiyaç duymuşlardır. Önceki âlimler Kur'an'ı tercüme etmekten endişe ederek birkaç sebepten dolayı tercüme etmemişlerdir. Nüfus olarak halkının çoğunluğu Hıristiyan olan Rusların, Müslümanlarla ilk temasları X. Yüzyıla kadar uzanır. Arapça aslından Rus diline kazandırılan ilk meal 1871 yılına aittir. Şu an

¹ Arş. Gör., Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, KIRGIZİSTAN, el-mek: orunbek84@gmail.com

Rusçaya tercüme edilen meallerin sayısı otuz civarındadır. Bunların arasında İslam'la şereflenen ilk Müslüman Rus kadının tercümesini bu makalede tanıtmak istiyoruz.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Çeviriler, Porokhova, Rusça, Meal.

THE FIRST RUSSIAN MUSLIM WOMAN WHO TRANSLATED THE HOLY QUR'AN INTO RUSSIAN: IMAN VALERIA POROKHOVA

Abstract

From the first revelation the Holy Qur'an, could attract all the attention of interlocutors. Arabs have not suffered any difficulties in the understanding of the Qur'an because it was revealed in their language. However, non-native speakers of Arabic language and some indirect interlocutors who were interested in Islam were suffering in understanding of the Qur'an due to the linguistic and contextual reasons. Muslims are want to learn Arabic because they seek to understand the Qur'an. As for Muslims who could not learn Arabic language, they needed someone to teach and translate the Holy Book in their own language. The previous scholars were worried about translating the Qur'an and did not translate it for a few reasons. It is known that the history of the first contacts of the Russians to Muslims, who have a Christian religion with a majority of the population as a whole, reach to the X.th century. The first Qur'an translation in Russian from Arabic was in 1871. Nowadays the translations, which are currently being translated into Russian, are around thirty. Among these Qur'an translations, we chose Porokhova, who was the first to accept Islam. In this work, we will briefly give information about Porokhova's life, and then we will make some determinations related to her Qur'an translation and method.

Key Words: Qur'an, Translations, Porokhova, Russian, Qur'an Translation.

Баш Сөз

Ыйык Куран акыркы пайгамбардын эң чоң мужизасы жана мусулмандардын жол башчысы. Дүйнөнүн төрт тарабында жашаган мусулман калкы бул ыйык Китептин маанилерин түшүнүүгө ынтызар. Араб тилинде түшүрүлгөн бул ыйык Китеп, Алла Тааланын өкүмдөрүн өз ичине камтыйт. Ар бир мусулман бул өкүмдөрдү андап, түшүнүп жана аларды жашоолорунда колдонууга тийиш. Араб эли Куранды түшүнүүдө кыйынчылык көрүшкөн эмес. Анткени, өз тилинде түшкөндүктөн алар үчүн окуп үйрөнүү жана түшүнүү оңой эле иш болгон. Бирок дүйнөдө эне тили арапча болбогон нечендеген мусулман калкы жашап келет. Алар Ислам динин кабыл алгандан кийин ыйык Китепти түшүнүүдө көптөгөн кыйынчылыктарга туш болушкан. Мына ошол күндөн тарта ыйык Курандын маанилерин түшүндүрүү жана түшүнүү жаатында эбегейсиз зор эмгектер жарык көрө баштаган (Atamov, 2013:8). Бул багытта алгач фарс тилине которулганы белгилүү (Aydar, 2014). Ошол кезден учурубузга ыйык Куран көптөгөн тилдерге которулуп келет. Калкынын саны жагынан көпчүлүгү христиан динин тутунган орус элинин мусулмандар менен болгон алакасынын башталгычы Х. кылымдарга туура келет. Ыйык Куран жана Ислам дини менен таанышуу XI. кылымдын башында башталганы айтылат. Ыйык Куранды алгач орус тилине которгон инсан И. Голятовский (ө.1688) болгон. Бул котормо алгачкы ирээт жарык көргөнү менен түздөн-түз арабчадан которулбастан, батыш тили аркылуу которулган (Ethem, 2016a: 264). Мындай көрүнүштөрдү Курандын кыргызча котормолорунда да байкоого болот. Кыргызстандагы Курандын котормолоруна тийиштүү иш-аракеттер боюнча, котормо менен алектенгендер аяттардын маанилерин терең түшүнүү үчүн орус тилдүү чыгыш таануучулары тарабынан которулган Курандан пайдаланышкан (Jusupov - Ethem, 2017: 132-157). Мына ушундан улам Кыргызстанда да алгачкы жолу орус тилиндеги

котормолордон пайдаланылган. Ислам багытындагы китептерди жана ошондой эле Исламдын негизги булагы болгон Куранды, кыргыз тилине которуу аракеттери 1991-жылдан тарта күч алган. Алгач Куран түздөн түз араб тилинен эмес, орус тилинен кыргызчага которулган. Албетте бул жаатта ийгиликтерди багындыруу менен бирге максатка жетүү үчүн алгачкы кадамдарда жаңылыштыктар жана кемчиликтер болбой койбойт. Көч бара-бара түзөлөт дегендей, кийинки учурларда ыйык Курандын котормосу орус тилинде да кайрадан түздөлүп, кийинки котормолор түздөн-түз арапчадан которулган (Atamov, 2013:38).

Бул котормолордун белгилүү бир өлчөмдө кемчилиги болсо да, өз доорунда орус элинин ыйык Куранды түшүнүү муктаждыгын камсыз кылып турган. Курандын түздөн-түз араб тилинен котормо иш-аракеттери 1871-жылы башталган. Ыйык Курандын нукура арабчадан орус тилине болгон эң алгачкы котормолору Богославский (ө.1893) жана Саблуков (ө.1880) тарабынан ишке ашкан. Орус тилине которулган Курандын котормолору жөнүндө саналуу гана илимий изилдөөлөрдү көрүүгө болот. Тактап айтканда орус тилиндеги Курандын котормолору Исламий сайттарда гана орун алган. Бул сайттар канчалык маалымат бербесин илимий деңгээлде кадыр баркы таразаланган элек. Ал эми Түркияда болсо, орус тилине которулган Курандын котормолоруна көңүл бурула баштаганы байкалат. Акыркы маалыматтар боюнча орус тилине которулган ыйык Курандын маанилери Түркиядагы бир канча докторлук диссертациялар менен макалаларда изилденген. Алардын ичинен проф. док. Шевки Саканын жетекчилиги алдында “*Кураны Каримдин орусча котормолорун маниси жана тактыгы жаатында анализдөө*” (*Kur'an-ı Kerim'in Rusça Tercümeleeri Mana ve Doğruluk Bakımından Değerlendirilmesi*) деген темада 2006-жылы Исмаил Шовкхалов докторантура диссертациясын ийгиликтүү жактаган. Изилдөөчү диссертациясында 2006-жылга чейинки которулган Кураны Каримдин орус тилиндеги он төрт котормосун хронологиясын эске алып, изилдеген. Ошондой эле 2006-жылы проф. док. Мехмет Пачажынын жетекчилиги алдында “*Игнатий Юлианович Крачковский жана Иман Валерия Порохованын Куран котормолору*” (“*İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy ve İman Valeriya Porohova'nın Rusça Kur'an Tercümeleeri*”) аттуу темада Саида Саипова диссертациясын жогорку деңгээлде жазып, ийгиликтүү жактаган. (Saipova, 2006) Саида Саипова өзүнүн жигердүү эмгегинде изилдөө жүргүзүп, И. Крачковский менен В. Порохованын Куран котормосуна мындайча баа берген: Алардын экөөсү тең ыйык Куранды түзмө-түз арабчадан которушкан. Бирок бул экөөнүн айырмачылыктары И. Крачковский чыгыш таануучусу, ал эми В. Порохованын мусулман аял экендигинде деген. Саида Саипова, бул котормочулар жөнүндө кенен маалымат берип, андан кийин алардын котормолору жөнүндө изилдөө жүргүзгөн.

Бул изилдөөчүлөрдөн айырмаланып, орус тилине которулган ыйык Куранды абдан жогорку деңгээлде изилдеп, котормолордун сапатына салымын кошкон инсандардын бири бул - Мурсел Этхем (Мурсал Атамов) Ал 2013-жылы проф. док. Салих Акдемирдин жетекчилиги алдында “*Орус тилинде басылган Кураны Каримдин котормолорун анализдөө*”-(Орус тилинде мындан да сапаттуу Курандын которулуусуна салым кошуу) (“*Rus Dilinde Yayınlanan Kur'an-ı Kerim Çevirilerinin Çeviribilim Açısından İncelenmesi*” (*Başarılı Bir Rusça Kur'an Çevirisinin Oluşturulmasına Katkı*)) деген темада докторантура диссертациясы жогорку деңгээлде жактаган. Мурсел Этхем бул эмгегинде алгач котормо иштери жөнүндө кенен маалымат берген. Андан кийин орус тилине которулган он төрт котормону изилдеп терең талдоолору менен салымын кошкон. Ошондой эле орус тилине которулган ыйык Курандын котормолорун кыскача таанытуу максатында эки макаланы араб тилинде, ал эми үч макаланы болсо түрк тилинде жазып, бул багытта Түркия мамлекетинин мыкты адиси катары таанылган. Мындан сырткары Курандын орус тилине которулган котормолорун кыскача таанытуу максатында он беттен турган макалалары да жарык көргөн. (Ethem, 2016с: 1071) Ошондой эле, орус тилине которулган Курандын котормолору жөнүндө түздөн-түз байланышы болбосо да,

Кураны Каримди негиз алган илимий жаатта жазылган диссертация Алау Адилбаевке таандык. Ал бул багыттагы илимий эмгегин ийгиликтүү коргогон (Adilbayev, 2000).

Акыркы маалыматтарга таянып айта турган болсок ыйык Курандын орус тилиндеги басылып чыккан котормосунун, саны жагынан отузга жакын экендиги белгилүү. Мына ошолордун арасынан ыйык Куранды орус тилине которгон эң алгачкы орус улутундагы мусулман аял бул - В. Порохова. Биз ошол аял жана эмгеги жөнүндө маалымат берүүнү максат кылдык.

Иман Валерия Порохованын өмүр баяны.

Иман Валерия Порохова ыйык Куранды орус тилине которгон жана Ислам динин кабыл алган мусулман аял. Ал, Орусияда жарык дүйнөгө келген жана христиан үй бүлөсүндө чоңойгон. Анын чоң атасы Павел Константинович Порохов чоң энеси Александра Леонардова. Атасы Константин Сталиндин репрессиясында курман болгон. Жакындары жөнүндө кенен маалымат жокко эсе. И.В. Порохованын өмүрлүк жары араб улутундагы Мухаммад Саид ар-Рошд болгон. Ал 1975-жылы атайын Сириядан Москвага автомеханика институтуна студент болуп келип, И.В. Порохова менен таанышып калган. Арадан көп өтпөй эле, ошол эле жылы баш кошушуп, 1985-жылы үй-бүлөсү менен Сирияга көчүп кетишкен. Ал жакта ыйык Куранды орус тилине которуу ишин баштап, 1991-жылы аны толук бүтүргөн (Ethem, 2016a: 269).

Порохованын Куран котормосу жөнүндө

Валерия Порохованын орус тилине которгон ыйык Курандын котормосунда алгач ага байланыштуу жазылган он жети беттик ырастоолор жана ыраазычылыктардын жазылгандыгы көңүлдү бурат. Котормо иши аяктаган соң, эмгегин ал-Азхар илим изилдөөчү Ислам академиясына жөнөткөн. Ал жерден 1997-жылы басууга уруксат берилген тастыктамалар келген (Ethem, 2016a: 270). Порохова Курандын маанилерин ыр түрүндө которгон. Анын котормосунда сөздөрдүн ички маанисине басым жасалып, мурдагы котормолордун Курандын рухун чагылдырууда жетиштүү маани бербегендиктери айтылат. Мисалы: “Таква” деген сөздү көпчүлүк котормолордо “Аллахтан коркуу” деп которушкан. Чындыгында көңүл бура турган болсок, Курандын бир канча жеринде динине бекем инсан, чыныгы кул жана ыкыластуу пенде деген маанилерге келчү сөздөр гана аны таамай чечмелей алат. Ошондой эле “Сабр” деген сөз да котормолордун барында “сабыр” деп эле которулган. Мына ушундай көрүнүштөрдөн улам Порохова Курандын котормосу жөнүндө сөз кылып, “Кудайдын бир тилде түшүргөн ыйык сөзүн башка тилге которууда өзүндөй кылып которуу мүмкүн эместигине көңүл буруп, котормочунун Ыйык сөздүн маанисин толук ачыктоосу кажет экендигин баса белгилеген.”

Бул котормо жөнүндө эң оор сын пикир айткандардын бири Порохованын ыйык Куранды арабча текстинен түз которбогондугун айткан. Ал эми Крачковскийдин окуучусу Долинина болсо, Порохованын котормосуна изилдөө жүргүзүп, ага мындайча сын пикир айткан:

“...Порохованын котормосу абдан начар котормо. Ага карабастан бир канча жолу басылып чыккан.

...Порохова өзү айткандай эле, бул котормо башкы муфтияттын текшерүүсүнөн өтүп, андан кийин Араб өлкөсүндө басылган. Бирок изилдөөчү кечирим суроо менен Порохованын арабча билбегенин айтып, муну кайсы тилден которгон!? деген суроону тикесинен койгон. Ал чечмелөөдө “Нур” сөзү “Мунир” сөзүнөн келген деп айтып жатса, анда сөз ушул жерден бүттү дегендик деп (башкасына карабай эле койуш керек) өтө оор сөз менен сындаган.” (Ethem, 2016a: 270).

Порохованын котормосу түздөн-түз Курандын текстине көз каранды эмес. Эркин которулган десек болот. Котормосун ыр түрүндө которгон Порохова: “Котормолордун

бирөөсү дагы Курандын адамдарга берген таасириндей таасирди бере албайт. Себеби, башка тилге которулган котормолор Курандын мужизасын, адабий көркөмдүүлүгүн, үн коштоосун жана башка өзгөчөлүктөрүн толук кандуу чагылдыра албайт. Мына ошондуктан орус окуучуларына жан дүйнөнү эргиткен, акыл-ойду багындырган, жүрөктөргө таасирин тийгизген жана сезимдерди ойготкон ыйык Курандын аяттарынын атмосферасын сездирүүнү максат кылдым” деп ыр түрүндө которуу методун тандагандыгын баяндаган (Порохова, 2009: 24). Порохова Шумовскийдей болуп эркин которуу ыкмасын колдонбогон болсо да Куранды которууда максат кылынган тилге ыктаган деп айтсак болчудай (Ethem, 2016b: 198).

Котормо ыр түрүндө жазылгандыктанбы же башка себептерден уламбы, айтор котормодо сөздөрдүн көбү которулбастан андагы болбогон сөздөрдүн ага кошулуп кеткенин байкоого болот. Мисалы Бакара сүрөсүнүн 149- жана 150- аяттарын ала турган болсок, эки аяттын да башталышы оп-окшош башталган.

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ

Откуда бы ты ни был родом,

Ты повернись лицом к Запретной (для греха) Мечети...

Кыргызча мааниси мындайча болот:

Мекениң кайсы жер болсо, болсун

Сен жүзүңдү (күнөө иштерди жасоого тыю салынган) Харам Мечитине бургун....

Аятта *خَرَجَ* – хаража этишинин сөздүк мааниси “чыгуу” дегенди билдирет, бирок ал бул жерде кыйыр мааниде колдонулган. Аяттын кыргызча мааниси төмөнкүдөй: “Сен кай тараптан чыксаң да, жүзүңдү Харам Мечити тарапка бур. Адамдардын арасындагы заалымдардан башкалары силерге каршы далил келтире албашы үчүн кайсыл тарапта болсоңор да, жүзүңөрдү ал тарапка бургула...” (Исмаилов, 2006) Ал эми Порохованын бул аятты эмне себептен мындайча которгону түшүнүксүз болууда. Чындыгында Порохованын которгону бул аяттын маанисине дал келбейт. Негизи Порохова ар бир аятты которууда ал аяттын маанисине кошумча ачыктоо берген. Бирок эмнегедир бул аятка түшүндүрмө берген эмес.

Мына ушундай көрүнүштөгү дагы бир мисалды Ниса сүрөсүнүн 103-аятында көрүүгө болот.

فَإِذَا قُضِيَتْ الصَّلَاةُ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَىٰ الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا

Когда ж пропустите молитву,

(В душе своей) Аллаха призовите,

Стоять ли будете, или сидеть, или лежать.

Когда ж вокруг спокойно станет,

Вы совершите (должную) молитву, -

Молитвы в установленное время

Строго предписаны для верных (Порохова, 2009).

Курандын маанилерин ыр түрүндө которууга аракет кылган Порохова жогоруда мисал катары көрсөтүлгөн аяттын маанисин толук чагылдыра алган эмес. Анткени, тафсир китептеринде жана Түркчө, Кыргызча которулган Куран котормолорунда бул аятты каза намазы (кечиктирилген намаз) деп которушканын көрө албайбыз. Тескерисинче бул аяттын башында келген “فَإِذَا قُضِيَتْ الصَّلَاةُ” – (фа изаа козойтумус салаата)

деген мааниси намазды качан окуп бүткөнүңөрдө деп айтылат. Демек Порохова бул жерде чоң жаңылыштык кылган десек болот. Порохованын бул котормосун кыргыз тилине оодара турган болсок, төмөндөгүдөй маани берилип калат.

Намазды каза кылганыңарда, (кечиктирип алганыңарда)

(ичиңерде) Алланы чакыргыла

тургандабы, отургандабы, жаткан абалда болсун.

Качан айлана чөйрө тынчтанганда

Силер айтылган намазды окуйсуңар

Ишенгендерге намаз парз кылынган.

“فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ” – (фа изаа козойтумус салаата) деп башталган аяттын маанисин Порохова кечиктирилген намаз деп которууну тандаган. Анын бул маанини тандагандыгынын себеби катарында Абдуллах Йусуф Алиге шилтеме берген. Бирок тафсир китептерин барактаганыбызда Порохованын көз карашына дал келчү жана аны тастыктоочу эч бир маалымат табылган жок.

Порохованын котормосу курандын түздөн-түз текстине көз каранды болбостон, эркин которгондугунан улам андагы бир канча туура эмес маани бергендигин байкоого болот. Мисалы Кадыр сүрөсүнүн алгачкы аяттарына төмөндөгүдөй маани берген:

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ * لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ

1. Мы повелели снизойти Корану в ночь Аль Кадра.

2. Как изъяснить тебе, что значит "ночь Аль Кадра"?

3. Дороже тысячи (бесплодных) месяцев она!

Биз Куранды Кадыр түн кечесинде түшүүсүн буйрук кылдык.

Сага Кадыр түн кечеси жөнүндө кандайча түшүндүрүү керек?

Ал (пайдасыз) миң айдан да артыгыраак.

Эми ушул аяттарга баштан аяк анализ жүргүзүп көрөлү. Биринчи аятта “*أَنْزَلْنَاهُ* – биз аны түшүрдүк” деп өткөн чакта айтылган. Порохова аны буйрук этиштин маанисинде “Мы повелели снизойти – Биз түшүүсүн буйурдук деген мааниде которгон. Экинчи аятта “*وَمَا أَدْرَاكَ*” – сен кайдан билет элең/сен кайдан билмек элең? Деген маанини Порохова “Как изъяснить тебе – *кантип түшүндүрүү керек* деп которуп, аяттын негизги маанисинен алыстап кеткен. Акыркысы да “*خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ* - *миң айдан да артыгыраак.*” Деген маанини билдирген аятка өзүнүн ачыктоосун кошуп, “Дороже тысячи (бесплодных) месяцев – (пайдасыз) миң айдан да артыгыраак” деп бул жерде да пайдасыз деген сөздү кошуп салган. Бул жерде Порохованын көз карашына караганда Кадыр түн кечесинин миң айдан да артыгыраак болуусу үчүн ошол миң айды ибадатсыз өткөрсө да болот дегендей мааниде которгон. Биздин оюбузда ушундай кошумчалоонун эч кандай кереги жок эле.

Порохова Куранды которууда мурдагы ыйык китептерден абдан көп колдонгон (Порохова, 2009: 22-26). Бул себептен улам мурдагы ыйык китептер эске алынбай которулган котормолорго салыштырмалуу, Порохованын котормосу ийгиликтүү болгон деп айта алабыз (Ethem, 2016с: 1078). Мисал катары Бакара сүрөсүндөгү 2/54. аятында “*فَأَقْضُوا الْفُسُكُومَ* / *фактулуу анфусакум*” деген аяттын мааниси бир канча котормолордо туура эмес мааниде түшүнүлөт. Ал эми Порохова бул аятты мурдагы ыйык китептерден пайдалангандыктан туура которгон. Порохованын котормосу ыр түрүндө которулгандыктан илимий жаатта сөздөргө түшүндүрмө берүү кыйында турат. Ал ыр

түрүндө которгондуктан ырдын калыбы бузулбоосу үчүн кээде Курандагы сөздөрдү которбой, кээде Куранда болбогон сөздөрдү кошуп салган.

Көпчүлүк учурда Порхова инверсияланган сүйлөмдөрдү колдонгон. Ар бир аятты өз-өзүнчө которуп, маани берүүгө аракеттенген. Бирок ар бир аят жеке өзүнчө толук сүйлөмдү камтыбай, өзүнөн кийинки аят менен байланышы болгондуктан кээ бир жерлерде сүйлөм толук болбой кемчиликтүү болуп калган.

Жыйынтык

Порохова жана анын котормосу жөнүндө канчалык туура эмес ой пикирлер айтылса да, Россияда эң көп окулган жана сатууга чыгарылган Курандын котормосу деп эсептелет. Бул котормонун түшүндүрмөсү жана формасы орус окуучуларын өзүнө тартуусу жаатында ишеним көрсөтө алган өзгөчө котормо болуп саналат. Порохованын бул котормосуна сын таккандардын көпчүлүгү илимдүүлөр. Тагыраак айтканда карапайым элдин Порохова жана анын котормосу жөнүндө эч кандай арыздануулары байкалбайт. Тескерисинче Порохова бир канча өлкөлөрдө семинарларды берип, эл аралык симпозиумдарга катышып жүргөнү белгилүү.

Адам баласынын акылын өнүктүрүү жаатынан алганда албетте, Порохованын котормосу толук кандуу бир эмгек деп айтууга болбойт. Ошондой болсо да орус эли үчүн ат көтөргүс кызмат кылган десек жаңылышпайбыз. Порохованын эли үчүн жасаган мээнети жерде калбай, орус өкмөтү тарабынан колдоо көрсөтүлүп, расмий түрдө басылып чыгарылуусуна уруксат берилген. Ошондуктан бул жерде баса белгилеп кетчү нерсе, ал өз элинин арасында аброй таап, кадыр баркка ээ болгон. Эң башкысы бул эмгек материалдык себептерден эмес тескерисинче Алла Тааланын акыркы ыйык сөзүн пенделерге жеткирүү максатында жазылган.

Колдонулган адабияттар

ПОРОХОВА, В. (2009). Коран Перевод Смыслов и Комментарий, Рипол Классик басмаканасы, Москва.

ИСМАИЛОВ, А. (2006) Ыйык Куран маанилеринин кыргызча котормосу. Стамбул. Еркама Басмаканасы.

AYDAR, H. (2014). Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.

ATAMOV, M. (2013). *Rus Dilinde Yayınlanan Kur'an-ı Kerim Çevirilerinin Çeviribilim Açısından İncelenmesi (Başarılı Bir Rusça Kur'an Çevirisinin Oluşturulmasına Katkı)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAİPOVA, S. (2006.) *İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy ve Valeriya Porohova'nın Rusça Kur'ân Tercümeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ETHEM, M. (2016a). Rusça Kur'an Çevirilerinin Tanıtımı ve Çeviribilim Açısından İncelenmesi -I (Arapçadan Rusçaya Yapılan Kur'an Çevirileri). *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, s. 264.

ETHEM, M. (2016b). Rusça Kur'an Çevirilerinin Tanıtımı ve Çeviribilim Açısından İncelenmesi -II (Arapçadan Rusçaya Yapılan Kur'an Çevirileri), *International Journal of Culturaland Social Studies (IntJCSS)*, S. 2, ss. 198-217.

ETHEM, M. (2016c). Rusça Kur'an Çevirilerinin Tanıtımı ve Çeviribilim Açısından İncelenmesi -III (Diğer Dillerden Rusçaya Yapılan Kur'an Çevirileri), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 47, ss. 1071-1085.

JUSUPOV, M.; ETHEM, M. (2017). “Ыйык Куран: Маанилеринин Кыргызча Котормосу Менен Аттуу Котормону Таанытуу Жана Илимий Деңгээлде Изилдеп Чыгуу”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, Y. 1, S. 1, ss. 132-157.

ALAU, A. (2000). *Rus Oryantalistlerin Kur'ân Çalışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

РЕЗВАН ЭФИМ, А. (2001). Коран и Его Мир, Санкт-Петербург.

Erişim Adresi: <http://www.islamrf.ru/news/culture/history/12655>, числосу: 03/12/2012.

Erişim Adresi: <http://www.imanugra.ru/firststep/perevod>, числосу: 7/11/2013.

TÜRKİYE'DE BAŞKURT TARİHİ, DİLİ VE EDEBİYATI ÜZERİNE BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Tülay KARAKAYA¹

Özet

Bu çalışmada, Türkiye'de Başkurt Türkçesi, tarihi ve edebiyatı ile ilgili yapılan çalışmalar taranmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır: Giriş, Bibliyografya, Sonuç ve Tablo. Giriş bölümünde Başkurt Türklerinin tarihi, yaşadıkları coğrafya ve Başkurt Türkçesi hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Bibliyografya bölümünde; Türkiye'de Başkurt Türkçesi, tarihi ve edebiyatı üzerine yayımlanan kitaplar, kitaptan bölümler, ansiklopedide bölümler, makaleler, bildiriler ve Türkiye'de Başkurt Türkçesi ile ilgili çalışılan yüksek lisans ve doktora tezleri olmak üzere yedi ana başlık bulunmaktadır. Ayrıca bu ana başlıklar Başkurt Türkçesi, tarihi ve edebiyatı ile ilgili yapılan çalışmalar olmak üzere alt başlıklar halinde sıralanmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmış ve son olarak yapılan çalışmaların sayısı tablo üzerinde özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Başkurt Türkçesi, Başkurt Tarihi, Başkurt Edebiyatı, Bibliyografya.

BIBLIOGRAPHY TRIAL ON BASHKIR HISTORY, LANGUAGE AND LITERATURE IN TURKEY

Abstract

In this project, in Turkey Bashkir Turkish, works to do about its history and literature are scanned. The working consist of four parts. Introduction, bibliography, conclusion and table. In introduction part short information is given about Bashkir Turks' history, geography which they lived and Bashkir Turkish. In bibliography part, there are seven main topics: published books about Bashkir Turkish, history and literature in Turkey parts from the book, parts essays, declarations, post gradute and doctorate thesis which are worked about Bashkir Turkish in Turkey. Besides, these main topics are ranged in the form of bottom booms as works which are done researchs about Bashkir Turkish, history and literature. Lastly conclusion in part, general assessment is to do about the workings and numbers of works to do last are summarized on the table.

Key Words: Turkey, Bashkir Turkish, Bashkir History, Bashkir Literature, Bibliography.

Giriş

İdil-Ural bölgesinin bugünkü halklarından biri olan Başkurt Türklerinin resmî vatani olan Başkurdistan ülkesi, bugün Güney Ural'dan batıya doğru İşimbay (Beleya) ve Kama nehrine kadar uzanan 143.600 km² lik topraklara sahiptir. Ülke, Ural Ekonomik Bölgesi (*Uralskiy ekonomičeskiy rayon*) ve Volga Boyu Federal Bölgesi (*Privoljskiy federalniy okrug*) içerisinde yer almakta, 54 idari rayon, 20 şehir, 41 köy-kent (*posyölok*) ve 929 köy idaresinden oluşmaktadır (Demir 2002:73).

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, AFYON, el-mek: tulaikarakaya09@hotmail.com

Başkurdistan Başbakanlığı tarafından yayımlanan *Başkurdistan Cumhuriyeti Atlası*’nda (BA) Başkurdistan’ın toplam nüfusu 4.050.000’dir. Bu nüfusun 2.415.000’i şehirlerde yaşarken 1.635.000’i ise köylerde yaşamaktadır. Başkent Ufa’nın nüfusu ise 2007 verilerine göre 1.030.000 kadardır. Başkurdistan’ın yüz ölçümü Rusya içerisinde 142.900 km²’lik bir alandır. Bu alan Rusya’nın toplam yüz ölçümünün %0,8’ini teşkil etmektedir (BA, 2007: 8).

2010 sayımına göre nüfusun 1.172.300’ü Başkurt olarak görülmekte ve halkın %36,3’ünü Ruslar, %29,8’ini Başkurtlar %24,1’ini ise Tatarlar oluşturmaktadır. Bunun dışında kalan %9,8’lik kısmını ise Çuvaşlar ve diğerleri oluşturmaktadır (BE, 2014: 411).

Başkurtlar, XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar İdil-Ural boyu Türkçesini (Bulgar Türkçesi), XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tatar Türkçesini ve nihayet Ekim devriminden sonra da yeni oluşturulan Başkurt Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır.

M. Öner, *Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar* adlı çalışmasında *Başkurt Türkçesini* şöyle açıklar: “Türk lehçeleri arasında kavmi adlandırma ile Kıpçak grubunda ve coğrafi olarak da Kuzey Türkçesi içinde sınıflandırılan Başkurtça, genel ses yapısı, tarihi ve gramerlik ses olayları bakımından tamamen kendisine has denebilecek özellikleriyle dikkat çeker. Tatarca ile çok yakın ve hatta paralel olan şekil bilgisi özelliklerine rağmen, Başkurtçadaki s > h; ç > s gibi tarihî ses değişimleri, ünlülerin ileri derecede dudak uyumu ve ünsüzlerin benzeşmesi gibi özellikleri, onu Tatarcadan ayırmaktadır. Başkurtça, bunlara karşılık Kazakçada da rastlanmayan ses özellikleriyle Türkoloji çalışmalarında ilgi çekici hale gelmiştir” (Öner 2011: 351).

Biz de Türkoloji sahasında ilgi çekici hale gelen Başkurt Türkçesi, tarihi ve edebiyatı hakkında yazılmış eserlere bütün olarak bakılabilmesi için bu bibliyografya denemesini hazırlamayı amaçladık. Çalışmamızın kapsamında ise sadece Başkurt dili, tarihi ve edebiyatına yer vermeyip, diğer Kıpçak toplulukları ile olan birleşik çalışmaları da çalışmaya dâhil ettik. Ayrıca çalışmanın başlığında yer alan Başkurt edebiyatı ifadesi de hem modern edebiyatı hem de halk edebiyatını kapsamaktadır.

2. Bibliyografya

2.1. Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Yayımlanan Kitaplar

2.1.1. Başkurt Türkçesi Üzerine Yayımlanan Kitaplar

ERSOY-YAZICI, H. (2012). *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler*. Ankara: Gazi Kitabevi.

ERSOY-YAZICI, H. (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İBRAHİMOV, G. (1996). *Türkçe Başkurtça Konuşma Kılavuzu*. Ankara: Türksoy Yayınları.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2.1.2. Başkurt Tarihi Üzerine Yayımlanan Kitaplar

NADERGULOV, M., SALİHOV, A. (2009). *Başkurt Şecereleeri*. Ankara: Türksoy Yayınları.

ÖZYETKİN, M., DÜNDAR, M., KAMALOV, İ. (2008). *Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları. (Kitaptaki bölümler ilgili bölümlerde ayrı ayrı verilmiştir).

RUDENKO, S.İ. (2001). *Başkırtlar*. (Çev. Roza-İklil Kurban). Konya: Kömen Yayınları.

TOGAN, Z. V. (2003). *Başkırtların Tarihi*. Ankara: Türksoy Yayınları.

2.1.3. Başkırt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Yayımlanan Kitaplar

BİKBAYEV, R., İBRAHİMOV, G. (2004). *Başkırt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi-Salavat Yulayev*. Ankara: Türksoy Yayınları.

BÜLEKOV, D. (2012). *Yabancı*. (Çev. Nigar Kalkan). Ankara: Bengü Yayınları.

ÇETİN-ZARİPOVA, Ç. (2016). *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkırt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri*. Ankara: Bengü Yayınları.

ERGUN, M., İBRAHİMOV, G. (1996). *Başkırt Halk Destanı Ural Batır*. Ankara: Türksoy Yayınları.

ERGUN, M., İBRAHİMOV, G. (2000). *Başkırt Halk Destanları*. Ankara: Türksoy Yayınları.

GAFURİ, M. (2011). *Bu Dünyayı Var Edip Yaşatandır Muhabbet-Şiirler*. Ankara: Türksoy Yayınları.

SÜLEYMANOV A., İBRAHİMOV, G., ERGUN, M. (2004). *Başkırt Yazılı Edebiyatı I: Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-Başkırt Edebiyatı I*. Cilt. 29. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

SÜLEYMANOV A., İBRAHİMOV, G., ERGUN, M. (2005). *Başkırt Yazılı Edebiyatı II: Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-Başkırt Edebiyatı II*. Cilt 30. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

SÜLEYMANOV A. İBRAHİMOV, G., ERGUN, M. (2014). *Başkırt Destanları I-II-III-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VİLDANOV, A., (Başkırtça Bölümü). İBRAHİMOV, G., VİLDANOV, A., İSHAKOV, R., MÜLAZIMOĞLU, S., (Türkiye Türkçesi). (2007). *Miftahettin Akmulla-Başkırtlarım Okumak Gerek Okumak Gerek*. Ankara: Türksoy Yayınları.

2.2. Türkiye'de Başkırt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Yayımlanan Kitaplarda Bölümler

2.2.1. Başkırt Türkçesi Üzerine Yayımlanan Kitaplarda Bölümler

ÇAĞATAY, S. (1972). *Kazan Türkleri-Başkırdlar ve Dilleri*. Türk Lehçeleri Örnekleri II -Yaşayan Ağız ve Lehçeler. (s. 70-85). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (1991). *Başkırt Türkçesinin Kısa Grameri*. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ERSOY-YAZICI, H. (2007). *Başkırt Türkçesi*. Türk Lehçeleri Grameri. (s. 749-810). Ankara: Akçağ Yayınları.

ERSOY-YAZICI, H. (2013). Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı. *Başkırt Türkçesinde Niyet Kipi ve İşaretleyicileri*. (s. 497-513). Ankara: Akçağ Yayınları.

KAYDAROV, A., OZAROV, M. (2012). *Başkırt Dili*. (Çev. Prof. Dr. Vahit Türk). Türklük Bilgisine Giriş. 2. Baskı, (s. 187-192). İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖNER, M. *Başkırt Türkçesi*. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmaları Grameri). (s. 32-33). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:703.

ÖNER, M. (2008). *Başkurtça Kısa Dilbilgisi*. Tarihten Bugüne Başkurtlar - Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 238-293). İstanbul: Ötüken Yayınları.

ÖNER, M. (2011). *Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar*. Türkçe Yazıları. (s. 351-361). İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖNER, M. (2011). *Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri*. Türkçe Yazıları. (s. 373-391). İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖNER, M. (2011). *Başkurtça Kısa Dil Bilgisi*. Türkçe Yazıları. (s. 167-231). İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖZŞAHİN, M. (2016). *Başkurt Türkçesi*. Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları. (Ed. Nergis Biray). İstanbul: Kesit Yayınları.

2.2.2. Başkurt Tarihi Üzerine Yayımlanan Kitaplarda Bölümler

BURANÇİN, A. (2008). *Sovyet Sonrası Dönemde Başkurdistan Cumhuriyeti'nde Dil ve Milletlerin Durumu*. Tarihten Bugüne Başkurtlar- Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 132-148). İstanbul: Ötüken Yayınları.

DÜNDAR, A. M. (2008). *Japonya'da Bir Başkurt Önder: Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangaliyef*. Tarihten Bugüne Başkurtlar- Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 132-148). İstanbul: Ötüken Yayınları.

ERSOY-YAZICI, H. (2004). *Başkurt Türklerinde Nevruz*. Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi. (Ed. Öcal Oğuz). (s. 259-268). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

İSENGULOV, Ş. (2008). *Savaşın Sonraki Yıllarda Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti'nde Siyasi ve Sosyal Hayat (1945-1964)*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 187-192). İstanbul: Ötüken Yayınları.

KAMALOV, İ. (2008). *Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar*. Tarihten Bugüne Başkurtlar- Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 25-39). İstanbul: Ötüken Yayınları.

KİYEKBAYEV, M. (2008). *Başkurt Etnosunun Gelişmesinde Şehirleşmenin Rolü*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 178-182). İstanbul: Ötüken Yayınları.

ÖZTEKTEN, Ö. (2008). *Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 70- 92). İstanbul: Ötüken Yayınları.

RAHMATULLİNA, Z. (2008). *Genç Sovyet Rusya'sında Başkurtlar: XX. Yüzyılın 20-30'lu Yıllarında Sosyo-Demografik Gelişme Seyri*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 182-187). İstanbul: Ötüken Yayınları.

SALİHOV, A. (2008). *Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın Faaliyetlerini İnceleme Tarihinden*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 11-19). İstanbul: Ötüken Yayınları.

SÜLEYMANOVA, R. (2008). *Başkurdistan'ın 1917'deki Sosyal Hayatında Kadın Sorunu*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 173-178). İstanbul: Ötüken Yayınları.

ŞAHİN, L. (2008). *Tatar Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi, Yapay mı?*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 50-70). İstanbul: Ötüken Yayınları.

ŞİRİN, H. (2008). *Eski Türkçeden Başkurtçaya Kent, Konut, İkamet Nomenclaturası Üzerine Notlar*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 294-313). İstanbul: Ötüken Yayınları.

YORULMAZ, O. (2008). *1739-1740 Başkurt Milli Bağımsızlık Mücadelesi*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 95-115). İstanbul: Ötüken Yayınları.

YORULMAZ, O. (2008). *Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII-XVIII. Yüzyıl)*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 115-132). İstanbul: Ötüken Yayınları.

YUSUPOV, R. (2008). *Altın Orda ve Başkurtlar (Tarihi Antropolojik İnceleme)*. Tarihten Bugüne Başkurtlar - Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 92- 95). İstanbul: Ötüken Yayınları.

2.2.3. Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Yayımlanan Kitaplarda Bölümler

BATIRGEREYULI, G., ELİBAYEV, Z.A., GEREYEVA, G., GEYNULLİN, M., BAYIMOV, R. (2007). *Başkurt Edebiyatı*. Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. Cilt 9. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ERGUN, M. (1997). *Başkurt Efsaneleri Üzerine Araştırmalar*. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. (s. 112-120). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÖMEÇ, S. (2008). *Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 209-218). İstanbul: Ötüken Yayınları.

HİSAMİTDİNOVA, F. (2008). *Başkurt Mitolojisinde Kut*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 192- 198). İstanbul: Ötüken Yayınları.

HUSEYİNOVA, G. (2008). *Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi*. Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 198-205). İstanbul: Ötüken Yayınları.

NEZERŞİNA, F. (2007). *Başkurt Türkleri: Alkış-Kargışlar; Atasözleri; Bilmeceler*. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi. Cilt. 8. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

NADRŞİNA¹, F. (2008). *Gelintaş'lar Hakkındaki Başkurt Efsaneleri*. Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 205-209). İstanbul: Ötüken Yayınları.

ÖZŞAHİN, M. (2013). *Başkurt Edebiyatı*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Çağdaş Türk Lehçeleri II Ders Kitabı 8. Ünite. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

¹ 3 harfinin peltek z sesini karşılaması sebebiyle "NADRŞİNA" soyadı bazı eserlerde "NEZERŞİNA" şeklinde de belirtilmiştir.

SALİHOVA, S. (2008). *Rıza Fahretdinov’un Nasihat Adlı Eserleri Hakkında*. Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 229-233). İstanbul: Ötüken Yayınları.

SALMANOVA, L. (2008). *Başkurt Halk Hekimliğine Bir Örnek: Tatran Başkurt Üfürükçülük Tedavisi*. Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 233-238). İstanbul: Ötüken Yayınları.

SALMANOVA, L. SELMENOV, S. (2007). *Başkurt Türkleri: Türküler*. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi. Cilt. 8. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

SÖLEYMANOV, E., HÖBBETDİNOVA, N. (2007). *Başkurt Türkleri: Tekerlemeler; Ninniler*. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi. Cilt. 8. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

TEMİR, A. (1992). *Kuzey Türk Edebiyatı “Tatar-Başkurt”*. Türk Dünyası El Kitabı. (s. 705-726). Ankara:

TOGAN, İ. (2008). *Başkurtlar ve Başkurt Havaları-Zeki Velidi Togan’ın Çocuklarına Anlatmaları Bağlamında*. Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler. (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). (s. 11-19). İstanbul: Ötüken Yayınları.

YILDIZ, N. (2007). *Başkurt Türkleri: Maniler; Ağıtlar*. Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi. Cilt. 8. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

2.3. Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Yayımlanan Ansiklopedide Bölümler

2.3.1. Başkurt Tarihi Üzerine Yayımlanan Ansiklopedide Bölümler

DEMİR, B. (2002). *Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt. 20, s. 73-80. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

İLİSHEV, I. G. (2002). *Sovyet’ler Birliği’nden Sonra Başkurdistan ve Rusya*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt. 20, s. 64-72. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

ÖZTÜRK, G. (2002). *Başkurt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt. 20, s.103-109. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

SARAY, M. (1992). *Başkurt*. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

TOGAN, Z. V. (1979). *Başkurt*. İslam Ansiklopedisi. Cilt. 2. İstanbul.

TOKATLI, S. (2002). *Başkurt Türkleri*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt. 20, s. 81-87. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

TÜRKOĞLU, İ. *Başkurt Dili*. Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cilt. 41, s. 505-506.

YAĞMUR, K. (2002). *Başkurdistan’da Anadili Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt. 20, s. 94-102. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

YİĞİT, A. (2002). *Başkurdistan*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt. 20, s. 88-93. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

2.3.2. Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Yayımlanan Ansiklopedide Bölümler

TÜRKOĞLU, İ. *Başkurt Edebiyatı*. Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cilt. 41, s. 506-508.

2.4. Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Yayımlanan Bildiriler

2.4.1. Başkurt Türkçesi Üzerine Yayımlanan Bildiriler

ERSOY-YAZICI, H. (2004). *Başkurt Türkçesindeki -Gan, ti/ -A, ti Yapısı Üzerine*. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, s. 1087-1098. Ankara.

ERSOY-YAZICI, H. (2013). *Başkurt Türkçesinde -nXkX/-DXkX/-ÂXkX Yapısı ve İşlevleri*. VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi.

GÜZEL, S. (2008). *Türkçede -lA-p > +lAp Zarf Kalıplaşması: Tatarca ve Başkurtça Örneği*. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara.

KAYA, M. Y. (2006). *Başkurt Şairi Mostay Kerim’in Söz Varlığı Üzerine*. Uluslararası 1. Türk Dünyası Kültür Kurultayı, Çeşme-İzmir.

KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Ö. (2017). *Başkurt Türkçesi Fiilden Fiil Yapım Eklerinin İşlevleri ve Morfolojik Olarak İncelenmesi*. “Dialog Kultur Stran Velikogo Şyolkovogo Puti, Mejdunarodny Nauçno-Metodoişeskiy Konferentsii Pod Egidoy UNESCO”. Erzurum Atatürk Üniversitesi. Erzurum.

ÖNER, M. (2006). *Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar. Cengiz Han ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sabancı Müzesi, Emirgan-İstanbul.

ÖZŞAHİN, M. (2010). *Başkurtçadaki Arapça Alıntıların Fonetik Üzerine*. Uluslararası Zeki Velidi Togan ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.

ÖZŞAHİN, M. (2012). *Başkurt Türkçesinde İkilemeler (Hendiyadyoinler)*. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Ankara.

ÖZŞAHİN, M. (2016). *Başkurtça-Rusça Sözlüklerde Rusça Alıntılara Dair Bir Analiz*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, s. 173-187, (16-17 Ekim 2015) Bildiri Kitabı, Kırklareli.

RASONYI, L. (1963). *Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adları Üzerine*. X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

YÜKSEL, Z. (2011). *Başkurt Türkçesinde de- Fiilinin Kalıplaşması ve Metaforları*. VI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Erzurum.

2.4.2. Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Yayımlanan Bildiriler

DAŞMAN, A. (2013). *Kırgızistan’da Başkurt Bir Akın: Kayum Miftakov*. VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul.

ERSOY-YAZICI, H. (2016). *Kimlik Oluşumunda Çocuk Oyunlarının Yeri: Başkurtlar Örneği*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, s. 561-578, (16-17 Ekim 2015) Bildiri Kitabı, Kırklareli.

KARAGÖZ, E. (2008). *Başkurt Destanlarında Su Altı Dünyası*. I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını, İstanbul.

KARAGÖZ, E. (2016). *Başkurt Türklerinin Doğum, Düğün ve Cenaze Merasimlerinden Bazı Tespitler*. 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, Ankara.

SALİHOV, A. (2007). *Başkurt Şamanlarının Tedavi Usulleri*. Gazi Üniversitesi Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara.

SEGİTOV, M. (1985). *Baskort Halık Beyitleri Hem Ularzın Ezebiyetke Münasibiti*. V. Uluslararası Türk Kongresi, İstanbul.

2.5. Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Yazılan Makaleler

2.5.1. Başkurt Türkçesi Üzerine Yazılan Makaleler

ACAR, K. (2014). Başkurt Türkçesindeki Eski Türkçe Bazı Fonetik Eğilimler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 208, 123-142.

ALIŞOVA (DEMİRDAĞ), E. (2009). Sovyetler Birliği Döneminde Başkurt, Karakalpak, Kırgız Lehçelerindeki Toplumsal-Siyasi Sözcük Varlığı. *Kıbrıs Türk Dili Dergisi*, 2.

ARIKOĞLU, E. (2013). ERSOY-YAZICI, Habibe, Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler (Kitap Tanıtım) Gazi Kitabevi, Ankara 2012. *Dil Araştırmaları*, 3, 194-196.

BENZİNG, J. (1959). Başkurt Türkçesi. (Çev. Mustafa Argunşah). *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1995/1, 127-142.

DEMİR, B. (2004). Başkurdistan Cumhuriyetinde Millî Dil ve Devlet Dili Problemi. *Türk Bilgi*, 30, 39-49.

ERSOY-YAZICI, H. (2006). Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişimleri. *Türkbilgi*, 12, 143-162.

ERSOY-YAZICI, H. (2011). Başkurt Türkçesinde Kalıp Sözcükler. *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 1-54.

ERSOY-YAZICI, H. (2011). Başkurt Türkçesinde -SI ve -hAnA Kiplik İşaretleyicileri. *Dil Araştırmaları*, 8, 51-76.

ERSOY-YAZICI, H. (2011). Başkurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesine Kelime Grupları Açısından Genel Bakış. *Dil Araştırmaları*, 9, 61-89.

ERSOY-YAZICI, H. (2011). Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi. *Türk Bilgi*, 21, 87- 112.

ERSOY-YAZICI, H. (2012). Başkurt Türkçesinde “Kadın İle İlgili Söz Varlığı”. *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 55-82.

ERSOY-YAZICI, H. (2012). Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları. *Türkbilgi*, 22, 43-56.

ERSOY-YAZICI, H. (2014). Başkurt Türkleri ve Dilleri. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 4-5, 147-191.

ERTÜRK, F. (2016). Bağlama Edatlı Kuruluşların Başkurt Türkçesindeki Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2, 190-195.

ERTÜRK, F. (2016). Cümle Öğeleri Bakımından Türkiye Türkçesiyle Başkurt Türkçesinin Karşılaştırılması Üzerine. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 35, 536-542.

GARİPOVA, F. H. (2010). XX. Yüzyılın 90’lı Yıllarında ve XXI. Yüzyılın Başında Başkurdistan Dil Siyaseti ve Toplum Şuuru. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 67-71.

GARİPOVA, F. (2011). Başkurdistan, Hakasya, Tuva ve Buryatya Cumhuriyetleri Örneğinde Rusya Federasyonu’nda Dillerin Durumunun Hukuki Düzenlemesi (1991-2011) Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 8/4, 61-74.

GARİPOVA, F. H. (2013). Başkurtça Hukuk Terminolojisinin Gelişmesi. *Avrasya Terim Dergisi*, 1, 83-87.

GÖKÇE, H. (2010). Başkurt Türkçesinde Gramatikalleşme Örnekleri Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 17/1, 83-104.

HİSAMETDİNOVA, F., ŞARİPOVA, Z. J. (2014). Başkurt Demonolojisi (Şeytan Bilimi) Terimleri. (Çev. Burçak Okkalı). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 37, 33-40.

İŞIKTAŞ-SAVA, I. (2013). Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde –DAN Eki ile Yapılan Pekiştirme. *Dil Araştırmaları*, 12, 163-173.

ÖZŞAHİN, M. (2011). Başkurt Türkçesindeki Farsça Alıntılarda Anlam Değişmeleri. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/1, 1675-1695.

ÖZŞAHİN, M. (2013). Başkurt Türkçesinde “Azak” Sözü'nün Anlamı Üzerine. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 131-138.

ÖZŞAHİN, M. (2014). Başkurt Türkçesinde Dişilik Göstergesi. *Milli Medeniyet Dergisi - E.R. Tenişev Anısına Özel Sayı*, 25.

TEKİN, T. (2013). Tatarca ve Başkurtçada Labial (Dudak) Ünlü Değişiminin Tarihi Üzerine. (Çev. Cihan Çakmak). *Türkbilig*, 25, 119-128.

2.5.2. Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Yazılan Makaleler

ADIGÜZEL, S. (1996). Başkurt Türklerinde Seslilik Ozanlık. *TUBİTAK-ULAKBİM, Akademik Araştırmalar*.

ADIGÜZEL, S. (1999). Başkurt Destanı Akbuzat'ın Epik Kurallara Göre İncelenmesi. *Milli Folklor Dergisi*, 44.

DAŞDEMİR, Ö. (2013). Başkurt Sözlü Kültüründe Yusuf İle Züleyha Anlatmaları. *Ankara*, 564-572.

DÜZGÜN-KARA, Ü. (2014). Başkurt Destanlarında Hediye. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 271-288.

ERSOY- YAZICI, H. (2010). Başkurt Çocuk Oyunları. *Milli Folklor*, 86, 75 -86.

GÜZEL, S. (2009). Başkurt Yazar Dinis Mudarisoviç Bülekov'dan Bir Hikaye: “Hındırılğan Agas Kılıs”. *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XV. Cilt.

KARAGÖZ, E. (2011). Başkurt Sovyet Yazarı Zeynep Büşeva. *Gazi Türkiyat Türk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8.

ÖNER, M. (1994). Başkurt Türkçesi Şiirinden Örnekler: Mostay Kerim. *Türk Dili*, 514.

ÖNER, M. (1994). Başkurt Türkçesinden Metinler. *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, VIII. Cilt.

SAGİTOV, M. M. (1983). Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma. *TDAY Belleten, Türk Dil Kurumu, Ankara*.

TOKATLI, S. (1995). Başkurt Atasözleri. *Milli Folklor Dergisi*, 28, 43-46.

2.6. Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Çalışılan Yüksek Lisans Tezleri

2.6.1. Başkurt Türkçesi Üzerine Çalışılan Yüksek Lisans Tezleri

AYDINER, M. (2014). *Başkurt Türkçesinde Edatlar*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Feyzi Ersoy), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYRAK, M. (2008). “Masallar” Adlı Metin Esasında Başkurt Türkçesinde Fiil. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Çağrı Özdemir), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇETİN-MİLCİ, E. (2006). *Başkurt Masalları ve Başkurt Türkçesindeki Sözcük Grupları (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Metin-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Göksel Öztürk), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ERTÜRK, F. (2008). *Başkurt Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri ve İşlevleri*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Zuhâl Yüksel), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖKÇE, H. (1999). *Başkurt Türkçenin Tarihi Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: F. Sema Barutçu Özönder), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KESKİN, R. (2004). *Başkurt Türkçesinde Zarf Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Ekrem Arıkoğlu), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SEZER, S. (1999). *Başkurt Türkçesindeki Arapça ve Farsça unsurlar*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Hülya Kasapoğlu Çengel), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TERZİ, M. (1999). *Başkurtçada Haber Kipleri ve Zaman Kaymaları*. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜNÜVAR, D. (2016). *Başkurt Türkçesinde Ettirgen Çatı*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Murat Ceritoğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.6.2. Başkurt Tarihi Üzerine Çalışılan Yüksek Lisans Tezleri

COŞKUNARSLAN, H. (2002). *İdil-Ural Ülkesinde Rus Kolonizasyonu ve Tatar-Başkurt Ayaklanmaları*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Saadettin Gömeç), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİRBAŞ, İ. (2009). *Rusya Türkleri (Tatar, Başkurt, Kırım Tatarları), ve Rus Basınında II. Meşrutiyet (1908-1909)*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GAZİZOV, M. (1996). *Başkortostan Cumhuriyeti'nin Yerel Yönetim Sistemi*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Aykut Polatoğlu), Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MOUSSİNE, A. (2003). *Türkiye'de Yabancılaşmanın Yaşanması: Başkortostanlı Öğrenciler Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Serpil Sancar), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.6.3. Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Çalışılan Yüksek Lisans Tezleri

ADIGÜZEL, S. (1997). *Akbuzat, Zayatülek ile Hıvılvıv ve Akhak Kola destanları üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Bilge Seyidoğlu), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AETBAEVA, F. (2001). *Başkortostan Sineması*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Şükran Esen), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DAVLETBAKOVA, R. (2006). *Başkurt Milli Şairi Nazar Necmi (Hayatı eserleri edebi kişiliği)*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Mehmet Temizkan), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAYA, M. Y. (2005). *Mostay Kerim'in Şiirleri, Giriş-Metinler-Sözlük*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Gürer Gülsevin), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZŞAHİN, M. (2005). *Seyfi Kudaş'ın Şiirleri Giriş-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Mustafa Öner), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

PEKTAŞ, Ü. (2008). *Başkurtça Savaş Beyitleri (inceleme-metin- aktarma-dizin)*. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Erdal Şahin), Ordu: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

SEVER, Z. (2015). *Molla Münir Hadiyev'in Başkurt Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Fatih Ünal), Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TATLİCAN, N. (2013). *Edigey Merkezli Epik Anlatılarda (Başkurt-Kazak-Tatar) Mitoloji ve Tarihsellik*, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Mustafa Arslan), Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.7. Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Çalışılan Doktora Tezleri

2.7.1. Başkurt Türkçesi Üzerine Çalışılan Doktora Tezleri

ERSOY-YAZICI, H. (2007). *Başkurt Türkçesinde Kip*. Doktora Tezi (Danışman: Hülya Kasapoğlu Çengel), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERTÜRK, F. (2016). *Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Doktora Tezi (Danışman: Zeki Kaymaz), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Ö. (2017). *Başkurt Türkçesi Morfolojisinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi (Danışman: Fikret Turan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZŞAHİN, M. (2011). *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı*. Doktora Tezi (Danışman: Mustafa Öner), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOKATLI, S. (1994). *Başkurt Türkçesi Grameri*. Doktora Tezi (Danışman: Tuncer Gülensoy), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKYILMAZ, F. (1999). *Kırım-Tatar-Başkurt Türkçelerinde İsim*. Doktora Tezi (Danışman: Leyla Karahan), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YÜKSEL, Z. (1992). *Kırım, Kazan ve Başkurt Türkçelerinde Fiil*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.7.2. Başkurt Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Çalışılan Doktora Tezleri

KARA-DÜZGÜN, Ü. (2007). *Başkurt Destanlarının Tipolojisi*. Doktora Tezi (Danışman: İsa Özkan), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTEKTEN, Ö., (2002). *Şeyhzade Babiç'in Şiirleri: Giriş-Metinler-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRK, G. (2001). *Edige Batır Destanı'nın Başkurt Versiyonu (İnceleme-Metin-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin)*. Doktora Tezi (Danışman: Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sonuç

Türkiye’de Başkurt Türkçesi, Tarihi ve Edebiyatı Üzerine Bibliyografya Denemesi adlı çalışma ile Türkiye’de Başkurt Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar araştırılıp bibliyografya denemesi yapılmıştır. Yaptığımız bu bibliyografya denemesinde gözden kaçırdığımız çalışmalar olmuş olabilir, bunlar özellikle bildiri kitaplarında yer alan çalışmalardır.

Bu çalışma, Başkurt Türkçesi ile ilgili yazılan kitaplar, kitaptan bölümler, ansiklopedide bölümler, bildiriler, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri olmak üzere yedi ana başlıktan oluşmaktadır. Ayrıca bu yedi ana başlık gramer bilgisi, Başkurt edebiyatı ve Başkurt tarihi ile

ilgili yapılan çalışmalar olmak üzere üç alt başlık halinde tasnif edilmiştir. Yaptığımız bu çalışma ile 18 kitap (“*Başkurt Türkçesi Sözlüğü*” kitapların içerisine dâhil edilmiştir), 41 kitapta bölüm, 10 ansiklopedide bölüm, 36 makale, 17 bildiri, 21 yüksek lisans ve 10 doktora tezi olmak üzere toplam 153 esere ulaşılabilmektedir. Bu 153 eserden, kitaptan bölümler ve makale sayısının diğerlerine oranla daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Yapılan sınıflandırmada ise gramer çalışmalarının; tarih ve edebiyat çalışmalarına oranla daha fazla olduğu tespit edilmiş olup, tarih çalışmalarının sayısı da edebiyata oranla daha azdır.

Türkiye Türkolojisinde Başkurt Türkçesi ve Başkurtlar üzerine yapılan çalışmaların, diğer Türk lehçeleri ve topluluklarına oranla daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çalışma ile Başkurt Türkçesi ile ilgilenen araştırmacılara kolaylık sağlanmasının yanı sıra aşağıda verilen tablo ile de Başkurtların dil, edebiyat, tarih ve kültürleri üzerine yapılan çalışmalara bütün olarak bakılabilmesi amaçlanmıştır.

Özet Tablo

	DİL VE GRAMER	TARİH	EDEBİYAT VE FOLKLOR
KİTAP	4	4	10
KİTAPTA BÖLÜM	11	15	15
ANSİKLOPEDİDE BÖLÜM	-	9	1
BİLDİRİ	11	-	6
MAKALE	25	-	11
TEZ (YÜKSEK LİSANS)	9	4	8
TEZ (DOKTORA)	7	-	3
TOPLAM	67	32	54

Kaynakça

(BA) *İstoriko Kultirniy Ensklipodiçeskiy Atlas, Respubliki Başkortostan* (2007). Feoriya, Moskva-Ufa.

(BE) *Başkort Entsiklopediyahı I A-B* (2014). Öfö.

GÜLTEK, V. (2004). *Rusça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Bilim ve Sanat.

ÖNER, M. (2011). *Türkçe Yazıları*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

PROF. MİRSULTAN OSMAN (HAYATI VE ESERLERİ)*Mihriban TURSUN AYDIN***Erhan AYDIN*****Özet**

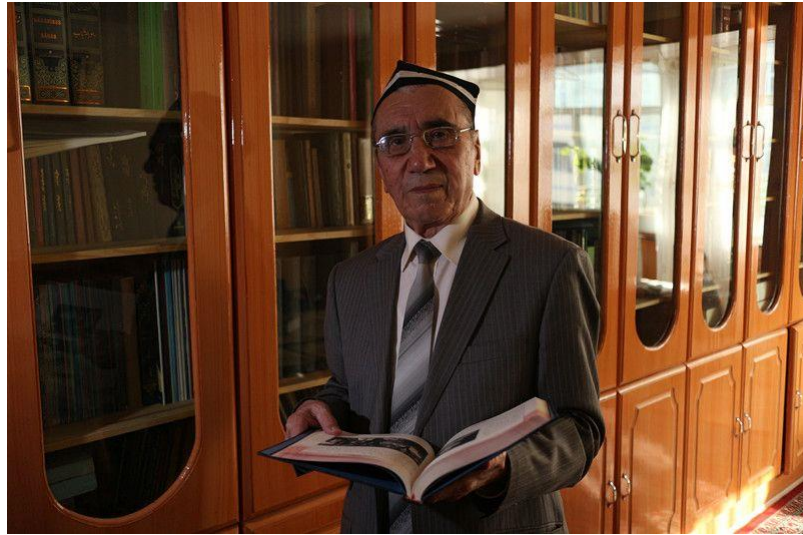
Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzey-batı bölümünde yer alan Xinjiang Uygur Özerk Bölgesinde çok önemli Türkologlar yetişmiştir. Başta Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib gibi büyük bilginler olmak üzere, bu kutsal topraklarda yetişmiş önemli bir Türkolog da Mirsultan Osman'dır. Bu makalede, 1 Aralık 2017 günü vefat eden Mirsultan Osman'ın hayat hikâyesi, Türkolojiye hizmetleri ve eserleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Mirsultan Osman, Uygurlar, Çağdaş Uygur Türkçesi, Türkoloji.

PROF. MİRSULTAN OSMAN (HIS LIFE AND WORKS)**Abstract**

There are important Turcologists in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, which is located in the north-western People's Republic of China. Major scholars such as Mahmud Al-Kashgari and Yusuf Has Hacib were from this region, as well as Mirsultan Osman, an important Turkologist who was raised in these holy lands. This article will focus on the life story, contributions to Turcology and works of Mirsultan Osman, who passed away on December 1, 2017.

Key Words: Mirsultan Osman, Uyghurs, contemporary Uyghur Turkish, Turcology.

Giriş

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzey-batı bölümünde yer alan Xinjiang Uygur Özerk Bölgesinde çok önemli Türkologlar yetişmiştir. Başta Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib gibi

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, MALATYA, el-mek: mihriban.tursun@yahoo.com

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MALATYA, el-mek: erhan.aydin@inonu.edu.tr

büyük bilginler olmak üzere bu kutsal topraklarda yetişmiş önemli bir Türkolog da Mirsultan Osman'dır. Türkolojiye, Uygur dili ve edebiyatı ile genel anlamda Türk dili, edebiyatı ve kültürüne, ömrünün son zamanlarına kadar büyük hizmetlerde bulunmuş Mirsultan Osman, 1 Aralık 2017 günü Ürümqi'deki evinde vefat etmiştir. Bu yazıda, Mirsultan Osman'ın hayatı, Türkolojiye hizmetleri ve eserleri üzerinde durulacaktır.

1. Mirsultan Osman'ın Hayatı ve Eserleri (Hajiyewa, 2015: 11-16)¹

1.1. Hayatı

Prof. Mirsultan Osman, 31 Temmuz 1929 tarihinde Kazakistan'ın Yarkent kentine bağlı Akkent kasabasında dünyaya gelir. Üç yaşındayken ninesiyle, şimdiki Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin İli eyaletine bağlı Gulca kentindeki akrabalarını ziyaret etmek için gidip dönerken Çin-Sovyetler Birliği sınırı kapatıldığı için Akkent'teki evine dönemez ve ninesiyle birlikte Gulca'da bulunan Nogaytu kasabasına yerleşir.

1935-1943 yılları arasında ilk ve orta okulu Gulca'da tamamladıktan sonra, 1945-1951 yılları arasında Gulca Gazetesi basım evinde dizgici ve muharrir olarak çalışmaya başlar. 1951 yılında Merkezî Milletler Üniversitesine² kabul edilir ve 1957 yılına kadar bu üniversitenin Uygur Dili Fakültesinde okutman olarak çalışır. 1957 yılında Ürümqi kentindeki Xinjiang Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesinde doçent olarak çalışmaya başlar ve 1965 yılına kadar burada çalışmaya devam eder. 1965-1981 yılları arasında, Xinjiang Dil Komitesinde araştırmacı olarak hizmetlerde bulunur. 1981-1989 yılları arasında, Xinjiang Bilimler Akademisinde, 1989-1992 yılları arasında ise yine Xinjiang Dil Komitesinde Profesör olarak çalışır.

1992 yılında emekli olan Mirsultan Osman, emekliliğinin ilk günlerinden bugüne kadar eski Türkçeden günümüz Uygur Türkçesinin diyalektlerine kadar çeşitli alanlarda çalışmalar yapmıştır.

Mirsultan Osman, 1955 yılında Kâşgar ilinde çağdaş Uygur Türkçesinin Kâşgar ağzı, 1956-1957 yıllarında Hoten ilinde çağdaş Uygur Türkçesinin Hoten ağzı, 1960 yılında Lopnor ilinde çağdaş Uygur Türkçesinin Lopnor ağzı, 1962 yılında Turfan ve Ürümqi kentlerinde çağdaş Uygur Türkçesinin Turfan ve Ürümqi ağzı, 1965 yılında ise Kâşgar ve Hoten illerinde çağdaş Uygur Türkçesinin Kâşgar ve Hoten (İlçi) ağzının fonetik özellikleri üzerinde araştırmalarda bulunur. 1967 yılında Ürümqi, Nensen, Altay, Gulca, Künes illerinde Kazak Türkçesi üzerinde araştırmalar yapar. 1980 yılında Atuş ve Yengisar ağızları üzerinde, 1986 yılında Kagilik, Yeken, Maralbaş, Aksu, Kelpin ve Kuça ilçelerinde Uygurcannın ağızlarının sınırlarını belirlemek üzere dil araştırmalarında bulunur. 1988 yılında Turfan ile Piçan'da, 1989 yılında Kagilik ilçesine bağlı Pahpu kasabasında, 1996 yılında ise Kumul ilinin Tömürtü ve Dangsing kasabalarında konuşulan ağızlar üzerinde çalışmalar yapar.

1968 yılında Dileysa Hajiyeva hanım ile evlenen Mirsultan Osman'ın bu evliliğinden bir oğlu ve bir kızı dünyaya gelir.

Mirsultan Osman, vefat edene kadar, çalışma ofisi olarak kullandığı Ürümqi'deki evinde çalışmış, haftanın belirli günlerinde öğrencileri ve meslektaşlarıyla, bilimsel sohbetler ve tartışmalarla hayatını sürdürmüştür.

2015 yılında bu satırların yazarları ile kızı Aysima Mirsultan'ın editörlüğünde hazırlanan *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya*, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday (Konya: Kömen Yayınları) başlıklı armağan kitap kendisine sunulmuştur. Bu armağan kitapta hem arkadaşları ve öğrencileri hem de meslektaşları tarafından çeşitli konularda hazırlanmış makaleler bulunmaktadır.

¹ Mirsultan Osman'ın hayatı ve eserleri bölümü, hazırlamış olduğumuz *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya* başlıklı armağan kitaba katkıda bulunan, merhumun eşi Dileysa hanımın yazdığı makalenin güncellenmesi ve düzenlenmesiyle elde edilmiştir.

² Pekin'de bulunan bu üniversitenin şimdiki adı Minzu University of China'dır.

Mirsultan Osman, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından organize edilen 5. Türk Dünyası Türk Dili Şeref Ödülü'ne layık görülmüştür.

1.2. Eserleri

1.2.1 Kitaplar

Aşağıda, yıl esasında hazırlanmış yayın listesi bulunmaktadır. Kitaplar eğik yazı ile, makaleler ise tırnak içerisinde verilmiştir. Yayının adının Türkiye Türkçesine aktarımı ise, sağ tarafta köşeli ayraç içerisinde gösterilmiştir.

1980-1984 *Divanu Lugāti't-Türk I-III* (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

1988 *Hazirqi Zaman Uyğur Tilining Teleppuz Luğiti*. [Çağdaş Uyğur Türkçesinin Telaffuz Sözlüğü] (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

1990 *Hazirqi Zaman Uyğur Tili Diyaléktleri*. [Çağdaş Uyğur Türkçesinin Diyaléktleri]. Ürümçi: Xinjiang Gençler Neşriyatı.

1991 *Qisqıçe Tilşunaslıq Luğiti*. [Kısaca Dilbilimi Sözlüğü] (Metreyim Sayit ile). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

1991 *Hazirqi Zaman Uyğur Tilidiki Tiniş Belgiliri ve Ularning Qollinilişi*. [Çağdaş Uyğur Türkçesindeki Noktalama İşaretleri ve Onların kullanılışı] (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

1992 *Hazirqi Zaman Uyğur Edebiy Tili Tavuşlirining Akustikiliq Tetqiqati*. [Çağdaş Uyğur Edebî Dili Fonemlerinin Seslem Araştırmaları] (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

1997 *Hazirqi Zaman Uyğur Tilining Qomul Şévisi*. [Çağdaş Uyğur Türkçesinin Kumul Diyalékti] (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Fen ve Teknik Neşriyatı.

1997 *Hazirqi Zaman Uyğur Tilining İmla ve Teleppuz Luğiti*. [Çağdaş Uyğur Türkçesinin İmlâ ve Telaffuz Sözlüğü] (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

1999 现代维吾尔语罗布泊方言 [Çağdaş Uyğur Türkçesinin Lopnor Diyalékti]. Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.

2004 *Hazirqi Zaman Uyğur Tilining Hoten Diyalékti* [Çağdaş Uyğur Türkçesinin Hoten Diyalékti]. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

2004 *Divani Gumnam*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

2006 *Hazirqi Zaman Uyğur Tilining Lopnur Diyalékti*. [Çağdaş Uyğur Türkçesinin Lopnor Diyalékti]. Ürümçi: Xinjiang Gençler Neşriyatı.

2006 *Uyğurçe-Xenzuçe Luğet*. [Uygurca-Çince Sözlük] (müşterek). Pekin: Milletler Neşriyatı.

2008 *Divanu Luğati't-Türk*. (müşterek). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

2011 *Nevâdirü'ş Şebâb*. Pekin: Pekin Milletler Neşriyatı.

2013 *Kutadgu Bilig* (Fergana Nüshası). Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.

1.2.2. Makaleler

1981 “Gumnam Gezelliği”. *Bulaq* 3. Ürümçi.

1984 (İbrahim Muti ile): “Mehmud Kaşigerining yurti, hayati ve mazari toğrisida [Kâşgarlı Mahmud’un Yurdu, Yaşamı ve Mezarı Üzerine]. *Tarim* 3. Ürümçi.

1984 “IX-esir türki til yadikarlıqliridiki “ۋ” heripi ve u ipade qilghan tavuş toğrisida mulahize” [IX. asır Türk Dili Eserlerindeki “ۋ” Harfi ve Onu Tasvir Eden Fonem Üzerine]. *Til ve Terjime Tili Mesililiri*. Ürümçi.

1985 “Hazırqi zaman Uyğur edebiy tilining imla qa’idisi ve imla luğitining tüzülüşi toğrisida” [Çağdaş Uyğur Edebî Dilinin İmla Kuralı ve İmla Sözlüğünün Yapılışı Üzerine]. *Til ve Terjime* 4. Ürümçi.

1989 “İmla qa’idisiğe a’it éniq bolmıgan bir mesile toğrisida” [İmla Kuralına Ait ama Belli Olmayan Bir Mesele Üzerine]. *Til ve Terjime* 5. Ürümçi.

1990 (Amine Ğappar ile): “Qağiliq nahiyisining pahpu Şévisi toğrisida” [Kağılık İlçesinin Pahpu Diyalekti Üzerine]. *Til ve Terjime* 3. Ürümçi.

1992 “Hazırqi zaman Uyğur tilidiki teqlid sözler toğrisida” [Çağdaş Uyğur Dilindeki Taklit Sözler Üzerine]. *Til ve Terjime* 6. Ürümçi.

1993 “Hazırqi zaman Uyğur tilidiki revişler toğrisida” [Çağdaş Uyğur Dilindeki Zarflar Üzerine]. *Til ve Terjime* 2. Ürümçi.

1993 (Hemit Tömür ile) “Çağatay tili toğrisidiki qaraşlirimiz” [Çağatay Dili Üzerine Düşüncelerimiz]. *Şinjang Üniversitesi İlmîy Jurnili* 1. Ürümçi.

1995 (Hemit Tömür ve Amine Ğappar ile) “Qutadğu Bilig’de ipadilengen edebiy til toğrisida” [Kutadgu Bilig’de İfade Edilen Edebî Dil Üzerine]. *Şinjang İjtima’i Pänlär Tetqiqati Jurnili* 2-3. Ürümçi.

1999 “Qutadğu Bilig’de -ğu, -gu qoşumçiliri arqiliq yasalğan isimdaşlarning qollinilişi” [Kutadgu Bilig’de Geçen -ğu, -gu eki ile yapılmış Sıfat-Fiillerin Kullanımı]. *Ulug İlmî Abide Qutadğubilik*. Ürümçi.

2009 “Uyğur tilidiki uzun sozuq tavuşlar mesilisi toğrisida” [Uyğur Dilindeki Uzun Ünlüler Meselesi Üzerine]. *Bulaq* 6. Ürümçi.

2012 “Qedimqi Uyğur yéziq yadikarlıqliridiki bağlığuçi qoşumçe -li/-lı toğrisida izdiniş” [Eski Uyğur Metinlerinde geçen -li/-lı Bağlacı Üzerine]. *Şinjiang Pédagogika Universiteti Jurnili* 2. Ürümçi.

2. Son Söz

Gerek kişiliği ve bilimselliği gerekse sevecenliği ve güler yüzlülüğü ile birçok insanda iz bırakan Mirsultan Osman, özellikle çağdaş Uyğur Türkçesi araştırmalarında çığır açan bir bilgidir. Kâşgarlı Mahmud’un, bugün Kâşgar’ın Opal kasabasında bulunan mezarını tespit eden ekipte de yer alan Mirsultan Osman’ın, kişiliği, bilimsel kimliği ve eserleri, onu silinmeyecek izler bırakan büyük Türk şahsiyetleri arasına girmesine yetecektir . Nur içinde yatsın.

Kaynakça

Mirsultan, Aysima – Mihriban Tursun Aydın – Erhan Aydın (2015): *Eski Türkçeden Çağdaş Uyğurcaya*, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday, Konya: Kömen Yayınları.

Hajiyewa, Dileysa (2015): Prof. Mirsultan Osman’ın Hayatı ve Eserleri. *Eski Türkçeden Çağdaş Uyğurcaya*, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday, Konya: Kömen Yayınları, s. 11-16.

CUMHURİYET ADAMI

*Asif RÜSTEMLİ**

*Aktaran: Süleyman Kaan YALÇIN***

Özet

Bu makale, Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasında ve Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde rol oynayan Azerbaycan'ın önemli düşünce adamlarından biri olan Şirmemmed Ağamemmed Oğlu Hüseyinov'un çalışmalarını ve onun düşünce dünyasını tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet, Bağımsızlık, Azerbaycan.

A MAN OF THE REPUBLIC

Abstract

This study aims to present the works and the world of thought of Şirmemmed Ağamemmed Oğlu Hüseyinov, one of the significant men of thought in Azerbaijan, who played a role in Azerbaijan's attaining its independence and in the development of Azerbaijan literature.

Key Words: Republic, Independence, Azerbaijan

Edebî söylemde yer alan “dağ adamı”, “düşünce adamı” ifadelerinin kullanımı zannımca tesadüfi değildir; çünkü bir tanımlamada sözün mecazi özelliklerinden, işlevliliğinden yararlanmak tanımlanan kahramanın canlı tasvirinin çok yönlü farklılıklarını, aşamalı çizgilerini ortak tasavvurda daha da zenginleştiren bir yöntemdir.

Bu kabilden "Cumhuriyet Adamı" ifadesi de, düşünüyorum ki, vurgulanan özellikleri yeterli bir şekilde karşılar ve bu ifadeyle öncelikle müstakil vatanını, özgür milletini, egemen devletini seven, namusunu koruyan, onun tarihini, devrini, muhitini, derin bir şekilde araştıran; cumhuriyet kurucularının işlerine yakından kılavuzluk eden, istiklal mefkuresinin ateşli propagandacısı olan; canıyla, ruhuyla mukaddes millî ideallere sadık kalan; mert, mücadeleci, fedakar insan, inançlı, parlak zekalı bir şahsiyet göz önünde canlanır.

Çağımızdaki yüksek manevî kriterlerine cevap veren, cumhuriyet mirasını istiklal ışığıyla parlayan kalbinin hararetiyle ve zekâsının ışığıyla birleştirerek hacimli ve değerli kitaplara, ders araçlarına çevirip gençlere modern bir şekilde ulaştıran, sıhhatinin kötü olduğu durumlarda da halini soranlara: "*Benim hastalanmaya vaktim ve hakkım yoktur.*" diye haykırarak yaşam için en büyük şifayı halka hizmette bulan, değerli,

* Prof. Dr., AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Mətbuat Tarixi və Publisistika Şöbəsinin Müdiri, Filologiya Elmləri Doktoru, el - mek: asif_rustemli@yahoo.com

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, ELAZIĞ, el - mek: skyalcin23@gmail.com

anlamli ömrünün, mutlu kaderinin yüzüncü yılına gurur ve iftihar hissiyle ayak basan Bakü Devlet Üniversitesi Basın Tarihi Kürsüsü'nün profesörü, emektar gazeteci, cumhurbaşkanı emekli "Şeref" nişanı sahibi Şirmemmed Hüseyinov'u birçok taltif ve ödüllerden farklı olarak "Cumhuriyet Adamı" olarak adlandırmak öyle tahmin ediyorum ki, mübalağa olmayacaktır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra onun binbir meşakkatle ortaya çıkardığı, neşrettirdiği araştırmalarını, bilimsel eserlerini ve yazarlık faaliyetini sürekli izlemek memnuniyeti bana da nasip olmuştur. Her zaman sorunsuz hitabete, sağlam mantığa, engin bilgiye, güçlü belleğe sahip olan Şirmemmed Hoca'nın, en sert dönemlerde bile nurlu çehresinden tebessüm eksik olmamıştır. Bu bilge, fedakâr, eğitimci âlimi, bazen cumhuriyet döneminden günümüze teşrif etmiş bir kişiye, sinesi sırla, sihirle dolu bir âleme benzetiyorum. Akıllı karalı saçlarını elleriyle düzeltip kabaran göğsünü kürsüye dayayarak cumhuriyet kurucularından, devrin siyasi ve içtimai olaylarından bahseden ateşli konuşmalar yaptığında, onun simasında her zaman Mehmed Emin Resulzade, Elimerdan Bey Topçubaşı, Nesib Bey Yusufbeyli, Helil Bey Hasmemmedov, Mirza Bala Mehmetzade vb. gibi istiklal fedailerinin liyakatli, sadakatli, diyanetli, cesaretli manevi varisini görüyorum.

Onun hayatını incelediğimizde görürüz ki, Şirmemmed Ağamemmed Oğlu Hüseyinov, 1924 yılında Şeki şehrinde doğmuştur. Yirmi yaşında Şeki Öğretmenler Enstitüsünün Fizik-Matematik Fakültesini bitirmiş, iki yıl Zakatala ve Şeki'de fizik/matematik öğretmeni olarak eğitimle meşgul olmuş, gazetecilik faaliyetine ise 1944 yılında "Nuha Fehlesi" gazetesinde muhabirlik yaparak başlamıştır. 1945-1950 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi'nin Gazetecilik Bölümü'nde öğrenim görerek bu bölümü onur belgesiyle bitirmiştir. Bir müddet "Azerbaycan Muallimi" gazetesinde şube müdürü olarak çalışan Şirmemmed Ağamemmed Oğlu 1950 yılında M. Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi'nin yüksek lisansına kayıt olmuş ve dört yıl sonra yüksek lisans tezini savunarak ilmi derece almıştır. Şirmemmed efendi, 1954 yılında Moskova'dan döndükten sonra neredeyse bütün zamanını yalnızca üniversitenin gazetecilik bölümüne ayırır. O; 1954 yılından emekli olduğu 2014 yılına kadar Gazetecilik Fakültesi'nde baş öğretmen, doçent, dekan yardımcısı, dekan, bölüm başkanı olarak çok etkin bir şekilde çalışmıştır. Halkımız bağımsızlığını kazanana kadar (Ekim, 1991) Profesör Ş. Hüseyinov'un gazetecilik meselelerine adanmış 11 monografisi, çeşitli ders kitapları ve 111 ilmî gazete makalesi yayımlanmıştır. Son yirmi beş yılda Şirmemmed efendinin ilmî gazetecilik faaliyeti, araştırmaları, bildirimleri Cumhuriyet kurucularının mirasıyla, tarihî kişilikleriyle doğrudan bağlantılıdır. Onun 1992-2014 yılları arasındaki yirmi iki yıl süresince toplayıp düzenlediği ve Arap alfabesinden transkribe edip yayına hazırladığı Azerbaycan Millî Şurası'nın Başkanı Mehmed Emin Resulzade'nin beş ciltlik kitabının genel hacmi 2576 sayfadır. Şirmemmed Ağamemmed Oğlu'nun her bir cilt için ayrıntılı önsöz, açıklama ve sözlük yazdığını, yirmi yıla yakın süre zarfında (1903-1920) basın organlarına serpilmiş edebî gazetecilikle ilgili materyalleri tek tek topladığını, sistemleştirdiğini göz önüne alırsak bu kadar büyük, meşakkatli ve ilmi açıdan önemli işin üstesinden büyük profesyonellik göstererek tek başına geldiğine şahit oluruz. M. E. Resulzade'nin Bakü devri edebî mirasını toplayıp yayına hazırlamasının göç döneminden kat kat zor ve meşakkatli olduğunu vurgulamalıyız. Çünkü Cumhuriyet ideolojisinin göç mirası asıl olarak kitaplarda, dergilerde yerini bulmuşsa da, Bakü'de yaşadığı ve faaliyet gösterdiği müddetçe bir tane bile kitabı yazılmamış, bütün eserlerini, yüzlerce setten oluşan basın sayfalarından araştırıp ortaya çıkarmak gerekmiştir. M.E. Resulzade'nin göç dönemi sosyo-politik mücadelesinde hak adalet arayışı, mülteciler arasındaki örgütlenme gibi konular önemli yer tutuyordusa da, Bakü dönemindeki faaliyetlerinde İstiklal mücadelesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi, güçlendirilmesi ve dış dünyaya tanıtılması meseleleri çok daha fazla ön plana çıkıyordu.

M. E. Resulzade'nin eserlerinin beş cildinin hazırlanması ve yayını, Profesör Şirmemmed Hüseyinov'un millî tarihimize, edebiyatımıza ve basın tarihimize sunmuş olduğu

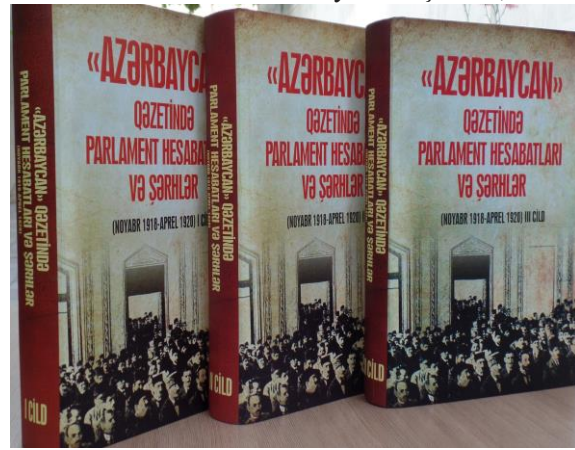
katkıların ötesinde onun halkımıza, bağımsızlığımıza, devletçiliğimize armağan edilmiş olan muhteşem manevî bir hediyesidir.

Onun "Manevî Mirasımız ve Gerçeklik" (2004), "Ulusal Hak ve Adalet Arayışında" (2004), "Basın Mirasımızdan Sayfalar" (2007), "Bağımsızlığın Zor Yolu... Gerçekler, Düşünceler" (2009), "Azerbaycan İstiklalinin Bayraktarı" (2011) vb. kitaplarında; başlıklardan da belli olduğu gibi bağımsızlık, maneviyat ve basın sorunları; onun yazarlığının kudretiyle etkili olarak incelenmiştir.

Millî istiklale, cumhuriyet kurucularının edebî mirasına dair kitapların Arap alfabesinden modern alfabeyle transkribe edilmesi, yayınlara ön söz ve yorumların yazılması Şirmemmed efendinin bilimsel etkinliğinde her zaman ilk sırada, önemle yer almıştır. Onun "Kurtuluş Dergisi'nin 1934 Yılı Özel Numarası" (2008), "M.E.Resulzade-Azerbaycan'da Millî Hareket"(2009), "Ü. Hacıbeyli, Yayımlananların Dışında Kalan Eserleri" (2009), "Ü. Hacıbeyli Yayımlanmamış Kısaltmalar ve Düzenlenmiş Eserleri" (2010), "M. E. Resulzade Bakü ve Azerbaycan Tarihi Üzerine Çalışmaları" (2013), "İstiklal 1918-28 Mayıs-1919" (2014) vb. kitaplar bir kenarda kalmış, ancak Şirmemmed hocanın özverili çabaları sonucunda bu eserler bulunup ortaya çıkarılarak yayına hazırlanmış, mukaddime, açıklamalar ve sözlük yazılarak önemli tirajlarla çağdaş okuyuculara, millî istiklal sevdalılarına armağan edilmiştir.

Doksanlı yılların başlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birinci yıldönümünün kutlandığını ve 28 Mayıs 1919'da yayınlanan "İstiklal" dergisi hakkında bilgi sahibi olursa da, Azerbaycan arşivlerinden hepsini bulmanın zor olduğunu hatırlıyorum. Türk araştırmacı arkadaşların da bu alanda bize yardımcı olması kolay değildi. Ankara'da Mayıs 1991'de konferansta olduğum sürede en zengin kütüphanelerde yaptığım araştırmalar da sonuçsuz kalıyordu... İşte, uzun yıllar aradığım "İstiklal" dergisi... İşte Profesör Şirmemmed bunları elde etmekle kalmamış, modern alfabeyle transkribe ederek 2014 yılında "Hukuk" yayınevinde yayımlatmıştır. Yayımların değerli özelliklerinden biri de metnin Latin harfli seçeneğiyle birlikte Arap harfli orijinalinin de verilmesidir. Mecmuada "Azerbaycan İstiklalinin Şartnamesi", E. Cavad'ın "Millî Bayrağımıza", "Kalk", Ali Yusufun "Bir Turan Yolcusu Diyor ki" şiirleri, M. E. Resulzade'nin "Azerbaycan Cumhuriyeti", "Azerbaycan Başkenti", Üzeyir Hacıbeyli'nin "Azerbaycan Türklerinin Musikisi Hakkında", Muhammed Ağaoğlu'nun "Azerbaycan", "Halk Edebiyatı" vb. bilimsel makaleleri yer almıştır.

Kitabın kapağında Şirmemmed şunları söylüyor: "Dergi, uzun devlet tarihimiz boyunca ilk defa Azerbaycan'ımızın birinci yaş gününde, 28 Mayıs 1919'da yayımlanmıştır. Toplam 4 yıl sonra bağımsız ülkemizde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 100. yıldönümünü kutlayacağız. Bu dergiyi yıldönümüne hazırlığım ilk adım olarak kabul edin!"

Evet, Cumhuriyet Adamı'nın istiklal maratonu bir asırlık bağımsızlık bayramımızdan çok önce, "İstiklal" dergisi ile başlasa da, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin araştırılması, tanıtımı; bir lahza nefes alınmadan, engeller karşısında yılmadan, vakit kaybedilmeden, hedeflenen yüksek amacın yüceliğiyle, zaman ve mekân arasındaki mesafenin sağlam bir birlikteliği haline geldi. Muhteşemliği, mükemmelliği ve önemi ile hayret verici, 2015-2017 yıllarında "Kanun" yayınevinde yayımlanan "Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" adlı üç ciltlik kitap 1918 yılının Kasım ayından 1920 yılının Nisanına kadar faaliyeti süresince Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ideolojik yönünün, yapılanma yolunun, devlet sisteminin, çalışma prensiplerinin parlamentoda görüşülmesi, kararların kabulü, iç ve dış

politika, sosyal-kültürel ortam hakkında yeterli bilgi verir. 443 sayıdan oluşan "Azerbaycan" gazetesinin sayfalarından bu kadar malzemenin araştırılıp toplanması, Arap alfabesinden modern alfabeyle transkribe edilmesi, geniş ve ayrıntılı ön söz yazılması, zengin sözlük derlemesi büyük zahmet gerektirse de, Profesör Şirmemmed Hüseyinov bu ağır, aynı zamanda gurur verici işin üstesinden gayretle, metanetle ve liyakatle gelmiştir.

"Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" adlı üç ciltlik kitabın birinci cildi (Editörler: Prof. Şamil Veliyev, Samir Halidoğlu, Bakü, Kanun Yayınevi, 2016, 556 s.) Prof. Ş.Hüseyinov'un "Ön söz" ü ile başlar, Halil İbrahim'in "Azerbaycan Parlamenti" yazısında Bakanlar Kurulu Başkanı Feteli Han Hoyskin'in Parlamento Başkanı Muhammed Emin Resulzade'ye mektup yazarak Meclis-i Milli'nin zamanının ve yerinin belirlenmesine ve toplanmasına katkı göstermesi temennisini vurgulayan bilgiler yer almıştır. Resmi müracaattan sonra M. E. Resulzade Ulusal Konsey üyelerini 16 Kasım 1918'de Duma binasının (şimdiki Bakü İcra Dairesi) toplantı salonuna davet etti. Ulusal Konsey Başkanı Bakü'de gerçekleştirdikleri ilk oturumda halkımızın geçirdiği mücadeleleri genel olarak şöyle değerlendirdi: "Azerbaycanlılar... Hiçbir zaman hürriyet ve bağımsızlık fikrinden ayrılmayarak daima bu uğurda çalışmış, mücadele etmişlerdir. Rusya Çarlığı döneminde yalnızca ulusal edebiyat, millî okul, ulusal kültür için mücadele etmişlerdir."

Görüldüğü gibi, M. E. Resulzade Ulusal Konsey'in beş aylık aradan sonraki oturumunun açılışı sırasında yaptığı özlü ve değerli konuşmasında kendini beğenmişlikten uzak durarak iki cümle ile edebiyat, maarif ve kültür adamlarının millî bağımsızlık uğruna mücadelesini haklı olarak özellikle vurgulamış, onların haklarını, hizmetlerini sarraf titizliğiyle takdir etmiştir.

"Azerbaycan" gazetesinin sayfalarında Ulusal Konsey'in toplantı tutanakları yer almış, parlamentonun açılışı münasebetiyle Üzeyir Hacıbeyli, Halil İbrahim, Ferhad Ağazade, Ali Yusuf, Hüseyin Mirzecamalov ve başkaları görüş ve önerilerini bildirmiş, tebriklerini dile getirmiştir.

"Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" adlı üç ciltlik kitabın birinci cildine 10 Kasım 1918'den 12 Mayıs 1919'a kadar olan dönemde Cumhuriyet Parlamentosu'nun müzakere ettiği meseleler, fırkaların başvuru ve beyanatları, seçkin aydınların, ediplerin, kültür adamlarının istiklal düşüncesine odaklanmış fikirleri, bakışları, izlenimleri ve sosyal-siyasal olaylarla ilgili yorumları eklenmiştir.

Üç ciltlik kitabın ikinci cildi öncekinin devamı olsa da, kitap Profesör Şirmemmed Hüseyinov'un ön sözü ile başlar. M. E. Resulzade'nin "Azerbaycan"ın Birinci Seneyi-Devriyesi", "Olayların Anlamı", Ü. Hacıbeyli'nin "Dörtgöz Olmalıyız" makaleleri toplumun istiklal ruhuna uygun, kutsal amaçlarıyla ahengi bir araya getiren ön sözlerdir. Kitapta M. E. Resulzade, Ü. Hacıbeyli, N. Yusifbeyli, A. A. Ağaalizade, Ö. F. Nemanzade (Ümidvar), H. İbrahim, E. Ağakişizade, F. Ağazade gibi yazarların makaleleri, yorumları, çağdaşlıkları ve güncellikleriyle dikkat çekiyor. İkinci ciltte yer alan materyaller içerisinde cumhuriyetin birinci yıldönümü ile ilgili "Azerbaycan" gazetesinde Bakanlar Kurulu Başkanı ve İç işleri Bakanı Nesib bey Yusifbeyli'nin "Azerbaycan Vatandaşlarına Hükümetin Başvurusu", Şeyhülislam, Ahund Ağa Ağaelizade'nin "Bağımsızlık", Mehmet Emin Resulzade'nin "Ne Büyük Bayram", Üzeyir Hacıbeyli'nin "Bir Yaşında", İbrahim Halil'in "Şerefli Bayram", Ferhad Ağazade'nin «Türk Şüarası ve İstiklal», Eliabbas Muznib'in "Azerbaycan İstiklali", Ali Yusufun "Genç Nesle", Şefike Efendizade'nin "Örgütün Kadınlara Etkisi", Ağababa Ağababazade'nin "Ulusal Bayram Münasebetiyle" ve diğer yayımlanmış makaleler, düşünceler, izlenimler şanlı tarihimize muhabbet, millî devletçiliğe rağbet ve istiklal davasına sadakat ruhuyla kaleme alınarak cumhuriyet insanlarında aydınlık geleceğe, aydınlık yarınlara güçlü bir inanç ve ilham oluşturmuştur.

"Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" kitabının ikinci cildi parlamentonun 23 Ekim tarihli görüşmeleri ve Ü. Hacıbeyli'nin "Asılsız Talep" adlı makalesi ile

biter. Yüksek Yasama Organı'nın 23 Ekim tarihli oturumunda "Basın Tüzüğü" hakkında bildiri Şefi bey Rüstembeyli'ye tahsis edilmişti. O, özgür basın hakkında şöyle diyor: "...Basının özgür olması gerekir. Bu yüzden her bir Azeri'nin gazete çıkarmaya, kitap telif etmeye ve matbaa açmaya hakkı vardır."

Azerbaycan halkının istiklale giden yolunda fenere, fenerden yıldıza dönüşen, meramı uğruna mahrumiyetlere, tepkilere maruz kalan, fakat amelinden, niyetinden vazgeçmeyen millî basınımızın hak ve görevlerini içeren "Basın Kanunnamesi" ile söz ve düşünce özgürlüğünün yeni yasal aşamasına geçiyordu. Parlamento temsilcileri bu yasa tasarısı ile basını yalnızlığından kurtarmanın, hür fikrin ortaya çıkmasını desteklemenin en iyi yollarını arıyorlardı.

Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" kitabının yeni yayımlanan üçüncü cildinde de (Kanun Yayınları, 2017, 552 s.) "Basın Tüzüğü" hakkında ciddi görüşmeler devam ettirilmiştir. Azerbaycan Meclisi'nin 23-27 Ekim 1919 tarihinde gerçekleştirdiği toplantılarda Nesib Bey Yusifbeyli, Samedağa Ağamalıoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Eliheyder Garayev, Muhammed Ali Resulzade, İbrahim Ebilov, Hacı Kerim Sanılı, Esedulla Ahmedov, Abdullah Bey Efendizade, Ahmet Cevdet ve başkaları tartışmalara katılır, kanun tasarısı ikinci okunuşundan sonra belli değişikliklerle kabul edilir. Kitapta Parlamentomuzun yıldönümüyle ilgili "Azerbaycan" gazetesinin 9 Aralık 1919 tarihli 340. sayısında verilen bilgiye göre, bir yıl içinde Cumhuriyetin Yüksek Yasama Organı 104 oturum gerçekleştirmiş ve 120'ye yakın önemli karar kabul edilmiştir. Aynı şekilde, parlamentoya sunulan kanun tasarılarını alanlarına göre incelediğimizde: Maliyede 82 tanesinden 55'i, adliyede 31 tanesinden 14'ü, İçişlerinde 24 tanesinden 14'ü, dışişlerinde 2 tanesinden 1'i, sağlıkta 6' tanesinden 2'si, posta ve telgrafta 8 tanesinden 5'i, askeriyede 9 tanesinden 7'si, eğitimde 19 tanesinden 7'si vb. beğenilmiştir. Meclise bir yıl içinde 205 kanun tasarısı sunulmuş, onlardan 16 tanesi reddedilmiş, 60'ı komisyonlara gönderilmiştir. Genel olarak ise Azerbaycan cumhuriyeti'nin parlamentosu 17 aylık faaliyet döneminde 145 oturum gerçekleştirmiş, 270 kanun tasarısından 200'e yakını kabul etmiştir. Bu güvenilir istatistiksel veriler genç Cumhuriyet Parlamentosu üyelerinin kanun yapıcılık konusundaki gayretlerini, fedakârlıklarını ortaya koyan örnek değerler ve kriterlerdir.

"Azerbaycan" gazetesinin 28 Nisan 1920 tarihli 85. ve son sayısında, parlamentonun 15 Nisan'daki toplantısında görüşülen "İran-Azerbaycan Antlaşmalarının Onayı"nın son tutanaklarına yer verilmiştir. Bu olgu İran'ın Azerbaycan ile siyasi ilişkilerinde tarihin bir ironisini hatırlatır.

"Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" kitabının son cildinde Akademisyen, Milletvekili Nizami Ceferov'un "Profesör Şirmemmed Hüseyinov'a Açık Mektup", Milletvekili Fazıl Mustafa'nın "Bursunu Milletine Harcayan Kişi", milletvekili, "Azerbaycan" gazetesinin Genel Yayın Yönetmeni Bahtiyar Sadıkov'un "İstiklalimizin Hatırası, Akranı ve Anlatıcısı" adlı makaleleri de yer almıştır.

Cumhuriyet döneminin önem arz eden önemli olaylarını, tarihî kişilerin fikir ve düşüncelerini, parlamentodaki müzakere ve tartışmaları içeren materyalleri "Azerbaycan" gazetesinin sayfalarından toplayıp Arap alfabesinden modern alfabeye transkribe ederek her cildine ön söz, sözlük yazan "Şeref" nişanı sahibi Profesör Şirmemmed Hüseyinov üç ciltlik kitabı ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin doğuşunda ilk demokratik cumhuriyetin 100. yıldönümü arifesinde en muhteşem ve unutulmaz anıtı yükseltti. Onun vatana, millete ve devlete büyük sevgisini, fedakârlığını ve metin iradesini gösteren "Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları" adlı kitaplarını bütünüyle istiklal döneminin ansiklopedisi, sosyo-politik ortamın yıllığı ve bağımsızlığımızın tarih dersi olarak adlandırabiliriz.

Kesinlikle vurgulamak isterim ki, millî ruhunun yenilmezliği, yaratıcılık kudretinin sarsılmazlığı, istiklal davasına sadakati ile tanınan, rağbet kazanan Cumhuriyet adamı Profesör

Şirmemmed Hüseynov'un AHC Parlamentosu ve dönemi hakkındaki hacimli ve önemli üç ciltlik kitabı; istiklaline, bağımsızlığına yeniden kavuşmuş Azerbaycan'ın devlet ödülünü almaya ve bu büyük emeğin kadirşinaslıkla değerlendirilmesine ziyadesiyle layıktır.

Kaynakça

Veliyev, Ş., & Halidoğlu, S. (Dü). (2017). *Azerbaycan Gazetesinde Parlamento Raporları ve Açıklamaları*. Bakü: Kanun Yayınevi.

ENGİN ÇETİN. ALTUN YARUK, SEKİZİNCİ KİTAP, BERLİN BİLİMLER AKADEMİSİNDEKİ METİN PARÇALARI, KARŞILAŞTIRMALI METİN, ÇEVİRİ, AÇIKLAMALAR, DİZİN, KARAHAN KİTABEVİ, ADANA, 2017, SS. X+525, ISBN: 978-605-9374-59-0.

*Erdem UÇAR**

Özet

Altun Yaruk Sudur, Mahāyāna budizmine ait bir sūtradır. Eser, Buddha'nın vaazlarını ve hikâyeleri ile Budist felsefenin esaslarını ihtiva eder. Altun Yaruk Sudur, Çinceden Eski Uygurcaya Şiņko Şeli Tutuņ tarafından tercüme edilmiştir. Altun Yaruk Sudur'un pek çok nüshası mevcuttur. Bunlar içinde en büyük yazma St. Petersburg nüshasıdır. Berlin Bilimler Akademisi, Turfan koleksiyonunda eserin yetmişten fazla yazması bulunur. Makalede, Altun Yaruk'un (VIII. Kitap) en son neşrinin tanımı yapılacaktır.

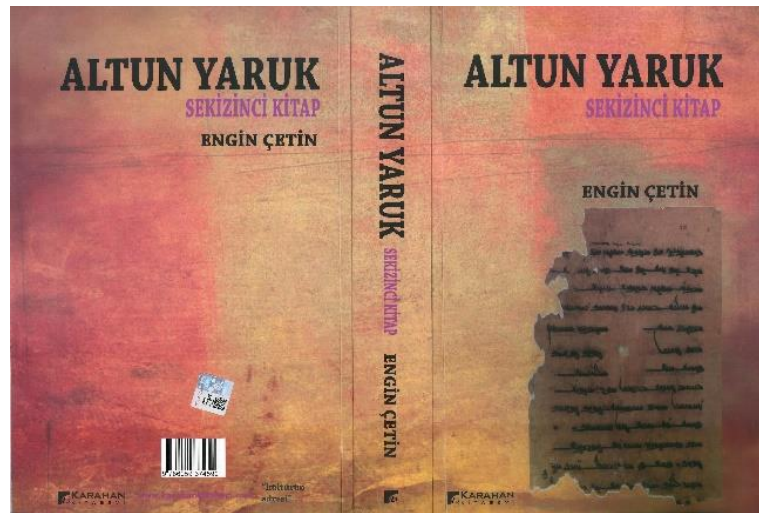
Anahtar Kelimeler: Altun Yaruk Sudur, VIII. Kitap, Eski Uygurca.

ENGİN ÇETİN. ALTUN YARUK, SEKİZİNCİ KİTAP, BERLİN BİLİMLER AKADEMİSİNDEKİ METİN PARÇALARI, KARŞILAŞTIRMALI METİN, ÇEVİRİ, AÇIKLAMALAR, DİZİN, KARAHAN KİTABEVİ, ADANA, 2017, SS. X+525, ISBN: 978-605-9374-59-0.

Abstract

Altun Yaruq Sudur (Suvarṇaprabhāsottama) is a sūtra which belongs to Mahāyāna Buddhism. This text includes the essence and philosophy of Buddhism, as well as legends and sermons of Buddha. Altun Yaruq Sudur was translated from Chinese to Uighur by Şiņko Şali Tutuņ. Altun Yaruq Sudur has a lot of manuscripts. Within these the biggest copy is St. Petersburg manuscript. There are more than seventy Altun Yaruq Sudur manuscripts in Berlin-Brandenburg Academy of Sciences Turfan collection. In this article, the latest edition of Altun Yaruq (Book VIII) will be reviewed.

Key Words: Altun Yaruq Sudur, Book VIII, Old Uighur.

* Doç. Dr., el-mek: merdemu@gmail.com

Uygurca *Altun Yaruk* tercümesinin tam hâline en yakın yazması olan St. Petersburg nüshası, MALOV tarafından Doğu Türkistan'daki tapınaklarda 1910'da ele geçirilmiştir. MALOV, AY'yi bulduğunu RADLOV'a haber vermiş ve ikisi yazmayı Uygur harflerine aktarıp beraber neşretmişlerdir (1913-1917). Uygur harflerine aktarılan metin, Kaya 1994 ve Ayup-Sayit 2001 tarafından yazıçevrimi yapılarak iki kez neşredilmiştir.

Budist Uygur toplulukları arasında çok rağbet gören AY'nin St. Petersburg nüshasından başka pek çok yazması mevcuttur. Bu yazmalar/parçalar, Almanların XX. yüzyılın başında Doğu Türkistan'a yaptıkları muhtelif keşif gezilerinin sonucunda gün yüzüne çıkmıştır. Yazmalar/parçalar, Berlin Devlet Kütüphanesi Şarkiyat Bölümündeki Turfan koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Bunlar, ilk kez EHLERS tarafından kataloglamıştır (1987).¹ Çalışmasında, eserin Berlin'deki Turfan koleksiyonuna ait toplam 166 parça tespit edilmiştir. RASCHMANN, AY'nin yazmalarının/parçalarının tamamını kataloglamayı başarmıştır. Katalogda, 1075 parça tanımlanıp 841 yaprak birleştirilmiş ve Berlin'deki Turfan koleksiyonunda birbirinden farklı 70'ten fazla yazma olduğu tespit edilmiştir (2000, 2002, 2005).

Berlin'deki yazmaların/parçaların tavsif edilip kataloglanmasının ardından, eserin St. Petersburg yazması ile Berlin yazmalarının/parçalarının karşılaştırmalı neşirleri gerçekleştirilmiştir. Elimizdeki çalışma, bu yöntemle hazırlanan AY'nin VIII. kitabının son neşridir.

VIII. kitabın içerisinde altı bölüm vardır. Bu bölümler, daha önce birkaç kez neşredilmiştir. Bu neşirlerin kronolojik sırası bölümlere göre şöyle sıralanabilir:

15. bölüm (R-M: 499/1-512/5): Muti'i 1990, Kaya 1994, Ayup-Sayit 2001, Uçar 2017a, Çetin 2017 (5 kez); **16. bölüm (R-M: 512/16-518/5):** Kaya 1994, Finch1993, Yüsüp-Qeyum 2001, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (5 kez); **17. bölüm (R-M: 512/5-527/10):** Kaya 1994, Finch1993, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (4 kez); **18. bölüm (R-M: 527/11-538/1):** Kaya 1994, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (3 kez); **19. bölüm (R-M: 538/2-546/6):** Kaya 1994, Ayup-Sayit 2001, Uçar 2017b, Çetin 2017 (4 kez); **20. bölüm (R-M: 546/6-568/18):** Kaya 1994, Tekin1987, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (4 kez)

Eserin 'Giriş' bölümünde 'Çalışmada İzlenen Yol' (s. 1-3), 'VIII. Kitabın İçeriği' (s. 3-7) ve 'VIII. Kitap Üzerine Yapılan Çalışmalar' (s. 7-9) üzerinde durulmuştur. Daha önce yapılan çalışmalardan bahsedilirken, bazı önemli çalışmaların gözden kaçırıldığı dikkati çekmektedir. 16. bölüm, daha önce Muti'i 1990'da neşredilmiştir. Eserin kaynakçasında bu eser bulunmamaktadır.

Berlin yazmaları arasında VIII. kitaba ait 96 parça mevcuttur. Prof. Ceval KAYA'nın danışmanlığında AY'nin Berlin yazmalarının/parçalarının harfçevriminin ve yazıçevriminin yapıldığı bir dizi yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu tezlerde, VIII. kitaba ait parçaların yarısından fazlasının harfçevriminin ve yazıçevriminin yapıldığı görülmektedir.²

Harfçevrimi ve yazıçevrimi daha önce yapılmış parçaların ve ait oldukları tezlerin künyesi şöyledir:

Küçük 2003: U 721, U 718, U 921, U 806, U 895, U 918; **Tergip 2003:** U 673; **Demirci 2004:** U 609, U 584, U 590, U 591, U 578; **Sarıyıldız 2004:** U 630, U 640; **Soydan 2004:** U 607; **Usta 2005:** U 795; **Korkmaz 2005:** U 3263c; **Savaşçı 2006:** U 812, U 817, U 818, Mainz 369b; **Topçu 2011:** U 1855+Mainz

¹ EHLERS'in katalogu, büyük ölçüde Şinasi TEKİN'in hazırladığı neşredilmemiş bir listeye dayanmaktadır.

² Bu tezlerin varlığını öğrendikten sonra (2012), hazırladığım AY hakkındaki neşirlerimde Berlin yazmalarının/parçalarının harfçevrimi ve yazıçevrimi neşrime dâhil edilmemiştir.

817b, U 3252, U 674, Mainz 277, U 3217+U3220, U 2264; **Koç 2014:** U 1516, U 2754, U 2346; **Yücal 2014:** U 2051+Mainz 65, U 3359, Mainz 664, U 2926, U 3455, U 2881, Mainz 574, Mainz 135, U 2629, U 2910+U 2938, U 2864, U 2930, Mainz 274, Mainz 605b, U 1582, U 2958, U 2955, U 2317+U 2323, U 3251+Mainz 416b, U 825+U 2927+U 2828, U 3509+U 3225, U 3149b, U 2901+U 2941+U 2826+U 2923+U 2885, U 1620, U 2911+Mainz 469, U 3510, U 1897+U 2106.

Eserin ikinci bölümü olan ‘*İnceleme*’ bölümünde, ilk olarak ‘*Sekizinci Kitabı Oluşturan Altun Yaruk Yazmaları*’ hakkında bilgi verilmiş ve St. Petersburg yazmasının yaprakları ile Berlin yazmalarının/parçalarının toplu listesi sıralanmıştır. (s. 11-16)

‘*İnceleme*’ bölümünün ikinci kısmında yazmaların imlâ, ‘*sesbirim*’ ve ‘*yapıbirim*’ farklılıkları ele alınmıştır. Çalışmada, *içinte*, *küçetip*, *aşayu*, vs. gibi örnekler imlâ farklılıkları başlığı altında incelenmiş, bu tip ünsüz uyumu aykırıkları ‘*nüsha sayısının çokluğu*’ ile açıklanmaya çalışılmıştır (s. 16-17). Bir eserin ‘*nüsha sayısının çokluğu*’ imlâ farklılığı için bir neden olarak gösterilemez. Kaldı ki, bunun ayrıntılı biçimde ve gerekçeleriyle izah edilmesi gereklidir. Yazmalardaki ‘*sesbirim*’ farklılığı başlığı altında ‘*iki ünsüzün yan yana geldiği ötümlü uyumla ilgili*’ olarak *üstelür* ve *üsdelür* örneği zikredilmiştir. (s. 17) Yukarıda bahsedilen durumların hepsi aslında /t/ ve /d/ ünsüzlerinin birbiri yerine yazılmasından kaynaklanmaktadır ve bu durum fonolojik ilkelerle açıklanamaz (Erdal, 2004: 44). Bu imlâyâ Berlin yazmalarında/parçalarında da rastlanması belki bunların o kadar da eski olmadığını göstermektedir. Eserde, Berlin yazmaları/parçaları ile St. Petersburg yazması arasındaki ‘*yapıbirim*’ farklılığı olarak görülen *yarlıkadı ~ yarlıkadı*, *yértinçüte ~ yértinçüde* gibi örnekleri de (s. 18) yine imlâ farklılığı ile açıklamak daha doğru olacaktır. Üstelik Eski Türkçede görülen geçmiş zaman eki ile bulunma hâli ekinin hem /t/’li hem de /d/’li şekillerinin varlığı da bilinmektedir.

‘*İnceleme*’ bölümünün son kısmında Berlin yazmaları ile St. Petersburg yazması arasındaki kelime ve cümle düzeyindeki farklılıklar listelenmiştir. (s. 18-22) Farklılıkların yanyana ve toplu hâlde sıralanması araştırmacılar açısından oldukça faydalı olmuştur.

Üçüncü bölümde, ‘*Kaynaklar*’ (s. 23-35) başlığı altında çalışmanın bibliyografyası bulunmaktadır.

Dördüncü bölümde, metinlerin neşri yer alır. İlk önce 96 parçalık Berlin yazmalarının/parçalarının harfçevrimi ve yazıçevrimi verilmiştir (s. 37-222). Burada toplam 2133 satır mevcuttur. Daha sonra, St. Petersburg yazmasındaki 66 yaprağın harfçevrimi, yazıçevrimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı ‘*Karşılaştırmalı Metin ve Çeviri*’ başlığı altında sunulmuştur (s. 223-394). Burada toplam 1712 satır bulunmaktadır. St. Petersburg yazmasının neşredildiği kısımda satırların sağına Çince metin yerleştirilmiş ve böylelikle karşılaştırmanın okuyucu tarafından kolayca yapılması sağlanmıştır. Metnin hemen altında aktarmanın ve Berlin yazmalarında/parçalarında farklı olan kısımların bulunması okuyucular açısından iyi olmuştur. Ancak eserde Berlin yazmalarının/parçalarının Çince metinde karşılık geldiği yeri gösteren bir liste bulunmamaktadır. Dolayısıyla, neşirde Berlin yazmalarının/parçalarının Çince aslı arasındaki ilişkiyi görme imkanı yoktur.

Metnin harfçevrimi hakkında bir noktaya kısaca değinmek isteriz. Harfçevrimde /s/ ve /ş/ için aynı işaret, yani /s/ kullanılmıştır. Bunun için herhangi bir açıklama yapılmamış, sadece ‘‘*Eserin genelinde, harf çevirisi yapılırken Uygurca çalışmaları izlenen yol takip edildiği*’’ (s. 1) ifade edilmiştir. Ancak çoğu Uygurca metin neşrinde bunun uygulanmadığı görülmektedir. *Uigurisches Wörterbuch*’taki Uygur ve Soğd harfli metinlerin harfçevrim tablosunda /s/ ve /ş/ işaretleri ayrı olarak gösterilmiştir, çünkü /s/ işareti geç dönem metinlerinde ayrıca /z/, /ş/ işareti de geç dönem metinlerinde muhtemelen /ş/ ile beraber ayrıca /j/ [ž] için de kullanılmıştır (Röhrborn, 2010: XXXIV). Bu nedenle, neşirde /s/ ve /ş/ harflerinin harfçevrimde aynı olarak gösterilmesi yazıçevrimde hataya neden olmuştur. Mesela, orijinal yazmada ‘*pyşyk*

şeklinde yazılan kelimenin harfçevrimi ''*pysyk* ve yazıçevrimi de *abijik* olarak gösterilmiştir (582 [s. 281]). Hâlbuki, Toharca vasıtasıyla geçen Sanskritçe alıntının Uygurcadaki yazıçevrimi *abişék* şeklindedir (Röhrborn, 2015: 5). Eğer burada kelimenin harfçevrimi /ş/'li olarak gösterilseydi, kelimenin yazıçevriminde hata olmazdı.

St. Petersburg yazmasında, yazıcının unuttuğu bazı kısımlar Berlin yazmalarına/parçalarına göre tamamlanmıştır. Mesela, <*t(e)ŋri*> *burhan kutıña* (493 [s. 271]), *kut* <*kolur m(e)n*> (507, [s. 273]), vs. Yazıcı tarafından bu kısımların unutulmuş olabileceğini düşünmek metni neşredenler için en son çare olarak düşünülmelidir, zira Budist inanca göre yazıda bir harfin dahi unutulması çok büyük bir günah olarak kabul ediliyordu.

Mesela, 497. satırda (s. 272), Berlin parçasından eklenen <*tapınzun ançolazun*> ilâvesi şüphelidir. St. Petersburg nüshasının yazıcısının böyle önemli bir ibareyi yazmayı unutulmuş olabileceğini düşünmek zor gözüküyor. Belki de Berlin yazmaları/parçalarının Çince metinle daha uyumlu bir yazmadan istinsah edildiğini tahmin etmek daha doğrudur. Krş. 至心奉獻 *zhi xin feng xian* (439 b15) ve 'von ganzem Herzen darbieten' (Nobel 1958: 269).

Yine 1554. satırdaki (s. 378) <*közünürde aşagu buyan tüşiŋe tegirler*> ilâvesi üzerinde de tekrar düşünülmelidir. Üstelik böyle uzun bir ilâve için de çalışmada herhangi bir açıklama yazılmamıştır.

Son bir örnek daha verelim. 1512-1515. satırlar (s. 374) arasındaki cümlede Berlin parçasından yararlanılarak <*yügerü*> ilâve edilmiştir, ancak bu ilâve, cümlenin bağlamına anlam bakımından pek uygun değildir.

Berlin yazmaları ve St. Petersburg yazmasındaki bazı kelimeler herhangi bir açıklama yapılmaksızın farklı yazıçevrimle verilmiştir. Tespit edip düzelttiklerimizden bazıları şunlardır:

Berlin Yazmalarındakiler:

tüketip (B 5, 825) → tüketip, *dar(a)nig* (B 130) → darnig, *yakınk(a)ya* (B 336) → yakınk(ı)ya, *birerk(e)ye* (B 842) → birerk(i)ye, *ededip* (B 847) → ededip, *t(e)ngri* (B 851) → t(e)ngri, *yal(a)ŋuklarınŋ* (B 1323) → yalŋuklarınŋ, *başdınkı* (B 1518) → başdınkı, *çévegin* (B 1669) → çivgin, vs.

St. Petersburg Yazmasındakiler:

d(a)r(a)ni (152) → d(a)rni, *t(e)rkk(e)ye* (155) → t(e)rkk(i)ye, *kanturzun* (156) → kantursun, *ıgaçda* (429) → ıgaçta, *yakınk(a)ya* (462) → yakınk(ı)ya, *ışın* (516) → ısın, *birk(e)ye* (1170) → birk(i)ye, vs.

Neşirdeki bazı okuma ve anlamlandırmalardan ayrıldığıımız yerler vardır. Bunların bir kısmından kısaca bahsedelim:

17. satırdaki (s. 224) *ke<é>ŋ, keŋ* (düz. *kéŋ*) şeklinde düzeltilmelidir.

23-24. satırdaki (s. 225) *yarlıkayurlar*'ın anlamlandırılması doğru değildir. Fiil şu cümlede geçmektedir: *tolp yüüzlüg tilgenlerin bütürü örte yarlıkayurlar* '(ve bunun sonucunda) yüzlerinin yuvarlaklığını tamamen kaplayarak buyururlar'. Türkiye Türkçesindeki aktarmada da fark edileceği üzere 'buyurma' eyleminin 'yüzlerinin yuvarlaklığını tamamen kaplayarak' gerçekleştirilmesinin pek de mantıklı olmadığı ilk okuyuşta fark edilebiliyor. Bu cümlenin fâili Buddhalardır ve Buddhalar cümlede 'buyurma' eylemini değil, 'örtme, kaplama' eylemini gerçekleştirmektedir. Eğer, bu kısımda Nobel 1958'e bakılmış olsaydı, cümle doğru anlaşılabilirdi. Krş. '(damit) ihr Angesicht bedecken' (1958: 260). Çalışmada, *yarlıkamak* fiili asıl anlamıyla düşünülmüştür, ama *yarlıkamak*, Uygurcada burada olduğu gibi hareketin hiyerarşik derecesini gösteren tasvirî fiil olarak da kullanılmaktadır (Erdal, 2004: 247, 528). Bu cümlede *örtmek* eylemini Buddhalar gerçekleştirdiği için Uygur mütercim(ler) hiyerarşiyi belirtmek gayesiyle *örte*'den sonra *yarlıkamak*'ı bilinçli bir şekilde ilâve etmiştir. Zaten Çince metinde *yarlıkamak*'ın karşılığı yoktur. Krş. Taishō 665 16 438 a2. Benzer şekilde 12-13

numaralı açıklamada (s. 295) fiilin bu özelliği fark edilmediği için *yarlıkamak*'ın Çince metindeki karşılığı da yanlış tespit edilmiştir. Açıklamadaki Çince cümlenin anlamı için krş. Nobel 1958: 260. Metinde, *yarlıkamak*'ın yanlış anlamlandırıldığı diğer yerlerden bazıları için bk. 22, 26, 34, 42, vs. Ayrıca, metindeki *yarlıkamak*'ın bu özelliğine Uçar 2017a: 130-131'de daha önce değinilmiştir.

39. satırdaki (s. 226) *ésilmiş çolmuş* ifadesinin anlamlandırılması metin kısmında doğru yapılmış, ama okunuşu yanlış verilmiştir, çünkü buradaki fiil *isilmiş* olmalıdır. İşin ilginç yanı, eserin dizin bölümünde *ésilmiş* kelimesi *ésilmek* 'azalmak, eksilmek' maddesi altında gösterilmiştir (s. 445b). Uçar 2017a: 132'deki açıklamada belirtildiği üzere *isilmek* (< isi-l-) gövdesine bu yerin dışında başka bir metinde rastlanmamıştır. Cümlede açıkça fark edildiği gibi kelime 'azalmak' anlamında değil, 'yanmak' anlamındadır.

49-51. satırdaki (s. 227) *tegineyin*'in anlamlandırılması doğru değildir. Fiil şu cümlede geçmektedir: *m(e)n yme sukançığ tatılg tılaşurmak edremke tükellig bolu tegineyin* "ben (de) tatlı hitabet kabiliyetine nail olmaya erişeyim". Uygurcada *teginmek*, yardımcı fiil olarak yukarıda bahsettiğimiz *yarlıkamak* gibi konuşanın statüsünü göstermektedir (Erdal, 2004: 247). Bu cümlede, konuşan kişi Buddhalara hitap ettiği ve daha alt hiyerarşiye mensup olduğu için cümledeki hareket ifadesi *teginmek* ile beraber kullanılmıştır, yani cümledeki temel anlam *tükellig bolmak* üzerindedir. Fiilin anlaşılmadığı diğer bir örnek de şudur: *m(e)n sözleyü teginür m(e)n* "Ben (...) söylemeyi başarıyorum" (156-157 [s. 237]). Aynı şekilde, 754. satırda da *teginmek* 'başarmak' ile aktarılmıştır. Uygurcada *teginmek* fiilinin böyle bir anlamına rastlanmaz. 156-157. satırdaki *teginmek*, yukarıda bahsettiğimiz işlevdedir. Neşirde, *teginmek*'in yanlış anlamlandırıldığı diğer yerlerden bazıları için bk. 352, 362. satırlar, vs. Ayrıca metindeki *teginmek*'in bu özelliğine Uçar 2017a: 132'de daha önce değinilmiştir.

Uygurcada *teginmek* fiilinin başka bir kullanımı daha vardır. Bu kullanım da bilinmediği için bazı yerlerde anlamlandırmada hatalar yapılmıştır. Mesela, 686. (s. 292), 692. (s. 292), 699. (s. 293), 703. (s. 294) ve 714. (s. 295) satırlardaki *teginmek* fiili cümleyi ettirgen yapmaktadır. Uygur mütercim(ler), Çince 令 *ling* karakterini *teginmek* ile çevirip Çince metindeki ettirgen yapıları Uygurcaya aktarmıştır. Bu nedenle *teginmek*'in bu işlevde yer aldığı cümlelerin de Türkiye Türkçesine ettirgen yapıda aktarılması doğru olacaktır. Ayrıca, Çince 令 *ling* karakterinin *teginmek* ile karşılanmasına daha önce değinilmiştir (Uçar, 2017b: 1230-1231).

152. satırdaki (s. 237) *ötleyin*'in doğru okunuşu ve anlamı için bk. Uçar 2017a: 137. Zaten çalışmada kelimeye verilen anlam ile dizindeki (s. 471b) anlam birbiriyle uyuşmamaktadır.

161. satırdaki (s. 238) *kızıya*'daki seslenme edatı *ya* [ayrıca → 305, 440. satır, vs.] kelimeyle birleşik olarak yazılmış ve ek olarak düşünülmüştür. Aynı şekilde seslenme edatı *ya* dizinde *kız (I)* maddesinde gösterilmiştir (s. 456a). Seslenme edatı *ya*, Uygurcada ek değil, bir sözlükbirimdir. Yazıçevrimde birlikte kullanıldığı kelimedenden ayrılması ve dizinde ayrı bir maddede gösterilmesi gerekmektedir. Seslenme edatı için ayrıca bk. Röhrborn 2015: 1-2.

165. satırdaki (s. 238) *sevişiri*'nin yapısı açık değildir. Bunun hakkında bir açıklama yazılması gerekmektedir.

176. satırdaki (s. 239) *yavalturtaçı bolayın* 'etkileyici(lerden) olayım' şeklindeki anlamlandırma yanlıştır, çünkü *yavalturmak* fiilinin 'etkilemek' diye bir anlamı yoktur. Fiilin anlamı için bk. *yavalturmak* 'to subdue, make docile, tame' (Erdal, 1991: 814). Üstelik fiilin Çince metindeki karşılığı da doğru anlaşılmamıştır. Aynı fiil, 193. satırda (s. 241) ise, 'kısmen' doğru anlaşılmıştır. Orada kelime *yavalturur bokurur* şeklindeki bir ikilemenin içinde geçmektedir ve ikilemenin anlamı 'itaat altına alır₂, disipline sokar₂' olmalıdır. İkileme için ayrıca krş. Erdal 1991: 711-712.

224. satırdaki (s. 244) *alkunı barça ötüñür m(e)n* ifadesi 'bu tanrıların hepsini₂ rica ediyorum' ile aktarılmıştır, ancak metinde konuşan kişi '*tanrıları rica etmemekte*' (?), onlara 'arzda bulunmaktadır'.

266-267. satırdaki (s. 248) *t(e)ñri t(e)ñrısı burhan küçi üze* ifadesi ‘Tanrılar Tanrısı Buda’nın gücüne dayanıp’ şeklinde aktarılmıştır, ancak aktarmadaki ‘gücüne dayanıp’, Uygurca metinde *küçi üze* karşılığındadır ve bunun ‘gücü ile’ aktarılması daha doğru olacaktır.

339. satırdaki (s. 255) *tültin*’in anlamlandırılması doğrudur, ancak okunuşu yanlıştır. Metindeki *tültin*, eserin dizin bölümünde *tül (2)* ‘düş, rüya’ maddesinde gösterilmiştir (491a). Kelime, St. Petersburg yazmasında ~~تولتین~~ (VIII 9a/13) şeklinde geçiyor. Kelime, doğru olarak Kaya 1994’te *töl(e)tin* (280) şeklinde okunmuştur. Kelimenin doğru okunuşu ve anlamı için ayrıca bk. Clauson 1972: 494a. Aslında kelime hakkında daha önce Finch 1993: 70-71’de uzun bir açıklama da yazılmıştı.

358. satırdaki *aşaguluk meñilegülük* (s. 257), anlam ve morfolojik bakımdan yanlış aktarılmıştır. İfadenin doğru tercümesi için bk. Röhrborn 2010: 93. {-gUIXk} eki çoğu yerde eksik olarak anlamlandırılmıştır. Krş. 445-446 [s. 266], vs.

391. satırdaki (s. 260) *yinçü monçuk*, ‘inci₂’ anlamında bir ikileme değildir, metinde iki ayrı değerli taştan bahsedilmektedir. Bu satırlardaki taşların doğru anlamlandırılması için bk. Röhrborn 2017: 241.

416-417. satırdaki (s. 263) *öz et’öznüñ kuvragñıñ* ‘kendi bedeninin ait olduğu topluluğun’ şeklinde anlamlandırılmıştır, ancak Uygurcada *etöz*, ‘beden’ anlamı yanında ‘kendi’ anlamına da gelmektedir. İfadenin doğru tercümesi için bk. Röhrborn 2017: 331. Aynı hata için bk. 1074. satır (s. 330), 1660. satır [s. 389].

419-421. satırdaki (s. 263) *üdüñ üdüñ egsümez*’in anlamı ‘zaman içinde azalmaz’ şeklinde değiştirilmelidir.

422. ve **424.** satırdaki *üselür*’ün (s. 263-264) yazıçevrimi yanlıştır. Doğru okunuş Berlin yazmalarında zaten mevcuttur (bk. s. 263, dip. 277). Kelime bazı yerlerde doğru (453 [s. 263]), bazı yerlerde yanlış okunmuştur. Kelimenin okunuşu ve anlamı için krş. Erdal 1991: 682-683.

424. satırda (s. 264) *özgen* ‘bambaşka’, ama **1650.** satırda (s. 388) ise ‘tatlı’ ile anlamlandırılmış, dizinde de kelimeye ‘bambaşka (?)’ (s. 472b) anlamı verilmiştir. Tezcan 1989: 193-195’te kelimenin doğru okunuşu ve anlamı mevcuttur.

428-429. satırdaki (s. 264) *arığ semek*’in doğru tercümesi için bk. Röhrborn 2010: 269.

428-429. satırdaki (s. 264) *erkligleri* ‘sahipleri’, Finch 1993: 92’deki açıklamaya göre tekrar anlamlandırılmalıdır.

430. satırdaki (s. 264) ~~кедиюр~~ *kedyür* ‘çoğalır’ için önerilen *bedüyür* düzeltme önerisi (Clauson 1972: 702a) muhtemelen doğrudur. Ayrıca krş. Erdal 1991: 479-480.

431. satırdaki (s. 264) *artamadın*’ın doğru tercümesi için bk. Röhrborn 2010: 77.

479. satırda (s. 273) *arığ yunup* ‘temiz bir şekilde yıkayıp’ şeklinde anlamlandırılmıştır, ancak *arığ* kelimesi Uygurcada ‘temiz’ yanında ‘tam, tamamen’ anlamına da gelmektedir (Röhrborn 2015: 234). Bu satırda da kelimeye ‘tamamen’ anlamı verilmesi yanlış olmayacaktır.

516. satırdaki (s. 274) *ışın*’ın okunuşu yanlıştır, burada *ı* ‘ağaç’ kelimesinin iyelikli yükleme hâli ekli biçimi vardır.

595-596. satırdaki (s. 282) *sekiz tözüñ baçağ çahşap(u)tın alıp* cümlesi yanlış anlamlandırılmıştır. Doğru tercüme için bk. Röhrborn 2010: 43-44.

609. satırdaki (s. 284) *çıntan* aktarılmamıştır. Zaten kelime *çın* maddesi altında {+tan} ile beraber dizinlendiğine göre (s. 438b) muhtemelen yazar tarafından anlaşılmamıştır. Uygurca *çıntan* hakkında bilgi için bk. Finch 1993: 106.

610-611. ve **638-639.** satırlardaki (s. 284, 287) *tapıg ıduk kılzun*, ‘adıklar sunsun’ anlamında değil, ‘hürmet göstereyim’ anlamındadır. Aynı şekilde 601. satırda da (s. 283) ‘ibadet etsin’ anlamında değil, ‘hürmet göstereyim’ anlamında olmalıdır.

615-616. satırdaki (s. 284) *ötrü tēmin ök*, ‘az önceki’ anlamında değil, ‘hemen ardından, akabinde’ anlamında olmalıdır. Cümlenin bağlamından da anlaşılacağı üzere hareketin zamanı geçmişe yönelik değildir.

619. satırdaki (s. 285) *evrişin*’in anlamı Röhrborn 2017: 347-348’e göre tekrar değerlendirilmelidir.

627. satırdaki (s. 285) *kergek*, ‘ihtiyaç’ anlamında değil, ‘eksiklik’ anlamında olmalıdır.

636. satırdaki (s. 286) *tapıg udug*, ‘itaat₂’ anlamında değil, ‘hürmet₂’ anlamında olmalıdır.

646. satırdaki (s. 287) *az saran köñül*, Röhrborn 2017: 105’e bakılarak tekrar anlamlandırılmalıdır.

689. satırdaki (s. 292) *asan*’ın doğru okunuşu ve anlamı için bk. Röhrborn 2017: 106-107.

702. satırdaki (s. 294) *şı şılan*’ın aktarması yoktur. Ayrıca, *şı* dizinde de bulunmamaktadır.

710-711. satırdaki (s. 294) *koluşasın*’ın aktarması yoktur.

711. satırda (s. 294), *esinin* kelimesi, *içinin* şeklinde düzeltilmiştir. 420. dipnottaki açıklamada Tezcan 1974: 73, dip. 1032’deki not dikkate alınmalıdır, zira bu düzeltme ilk kez TEZCAN tarafından önerilmiştir. Ayrıca, kelimenin *eşinin* okunuşu için bk. Röhrborn 2017: 304.

720. satırdaki (s. 295) *kaçıgları* kelimesinin aktarmada karşılığı yoktur. Aslında bu kelimenin bulunduğu 715-724. satırlar arasındaki kısım da tam olarak Türkiye Türkçesine aktarılmamıştır.

721. satırda (s. 295) *tik<ig>siz* okunuşunda *<ig>* ilâvesi yapılmıştır, ama herhangi bir açıklama yazılmamıştır. Burada bir ‘haplological or haplographical error’ olduğu daha önce Erdal 1991: 208’de ifade edilmiştir.

785-786. satırdaki (s. 302) *tanlançığ muşadınçığ* için verilen ‘şaşılacak₂’ anlamı metnin bağlamına uygun değildir, bunun yerine ‘mükemmel₂’ anlamı daha uygundur.

791. satırdaki (s. 302) *üyük* sıradışıdır. AY’de kelimenin standart imlâsı ‘*wyşyk*’ şeklindedir, ‘*wyşwk*’ şeklindeki yazım sadece burada görülmektedir. Belki de AY’deki standart imlâyâ bakılarak burada bir yazım yanlışlığı olduğu tahmin edilip *üyük* (düz. *üyük*) düzeltilmesi düşünülebilir.

796. satırdaki (s. 303) *viyançan*, metinde ‘paragraf’, ancak dizinde ‘şiiir’ (s. 497b) anlamında gösterilmiştir. Açıklamadaki izah (s. 407) kelimenin anlamına açıklık getirmemektedir.

799. satırdaki (s. 303) *ötrü*, ‘sonra’ anlamında değil, ‘böylelikle’ anlamında olmalıdır.

814. satırdaki (s. 305) *evin barkın étip*, ‘evini₂ yapıp’ anlamında değil, ‘evini₂ süsleyip’ anlamında olmalıdır.

832. satırdaki (s. 307) *yügerü*’nün aktarımı yapılmamıştır.

843. satırdaki (s. 308) *t(e)rs asıg sözcilerig*’teki *asıg* yanlış okunmuştur. Üstelik ifadenin tamamı da yanlış anlamlandırılmıştır. İfadenin doğru okunuşu ve anlamlandırılışı için bk. Röhrborn 2017: 106.

845-846. satırdaki (s. 308) *tayçu étigin kılzun*'un anlamı pek açık değildir. Bunun hakkında bir açıklama yazılması gerekmektedir.

851. satırdaki (s. 308) *astup*'un doğru okunuşu ve anlamı için bk. Röhrborn 2017: 302.

879. satırdaki (s. 311) *azu* orijinal Uygurca yazmada yanlış yazılmıştır, doğrusu *aşnu* olmalıdır. Düzeltme için bk. Röhrborn 2017: 10.

892. satırdaki (s. 312) *ayınç*'ın harfçevrimi neşirde ''yynç şeklinde gösterilmiştir, ancak St. Petersburg yazmasında kelime 'yyynç şeklindedir. Muhtemelen burada yazıcıdan kaynaklanan bir hata vardır. Düzeltme için bk. Röhrborn 2017: 94.

956. satırdaki (s. 319) *av(a)nt*'ın harfçevrimi neşirde ''v'nt şeklinde gösterilmiştir, ancak burada yazıcıdan kaynaklanan bir hata vardır. Düzeltme için bk. Röhrborn 2017: 49.

977-983. satırlardaki (s. 321) *alku nomlarig (...) atım teginür* cümlesinin doğru tercümesi için bk. Schulz 1978: 40 ve Erdal 2004: 486.

1017. satırda (s. 325) *ançaginça tegi* iki ayrı kelime olarak düşünülmüştür, ancak burada sözlükbirleşmiş tek bir kelime vardır. Uygurcadaki *ançaginçakategi* 'o zamana kadar' için bk. Röhrborn 2015: 151.

1106. satırdaki (s. 333-334) *kolusuz* 'ölçüsüz₂' şeklinde ikileme olarak anlamlandırılmıştır, ama kelime ikileme içinde geçmemektedir. Kelimenin anlamı Zieme 1985: 132, dip. 23.2'ye göre düzeltilmelidir.

1131. satırdaki (s. 336) *yügerü klu*, 'gönül yükseltmek' anlamında değil, 'ortaya çıkartmak' anlamında olmalıdır. Aynı şekilde krş. 844. satır (s. 308).

1237. satırdaki (s. 347) *togdukda*, 'doğmakla' anlamında değil, 'doğunca' anlamında olmalıdır.

1275. satırdaki (s. 351) *érig* doğru okunmuştur, ama kelime orijinal yazmada 'ryk şeklinde yazılmıştır. Muhtemelen burada yazıcıdan kaynaklanan bir hata vardır. Düzeltme için bk. Röhrborn 2017: 251.

1248-1252. satırlardaki (s. 348) *togsar yme (...) tép tétirler* cümlesinin doğru tercümesi için bk. Schulz 1978: 74 ve Erdal 2004: 487.

1293. (s. 352), **1511.** (s. 373) ve **1526.** (s. 375) satırlarda *sımtamak*'ın anlamlandırılması Clauson 1972: 828b'ye göre düzeltilmelidir. Fakat, fiil **1546.** (s. 377) ve **1577.** (s. 381) satırlarda doğru anlamlandırılmıştır.

1372. satırdaki (s. 360) *[e]vde* kelimesinin aktarımı yapılmamıştır. Kelimenin harfçevrimi yanlış olarak *[jp t'* olarak gösterilmiştir. Kelime hakkındaki yeni ve farklı bir öneri için bk. Röhrborn 2017: 348.

1390. satırdaki (s. 361) *uçar yultuz* 'uçan yıldız' anlamında değil, Kara-Zieme 1976: 41, dip. A 284'deki açıklamaya göre 'metaor' anlamında olmalıdır.

1412. satırdaki (s. 363) *kamağda ulug başdınki*, 'herşeyden önce' anlamında değil, 'hepsinin başındaki' anlamında olmalıdır.

1438. satırdaki (s. 366) *édikmek* fiilinin başındaki ünlünün /é/~i/'li yazımı sıradışıdır. Aslında fiilin umumî imlâsı /e/'lidir. Kelime için bk. Erdal 1991: 494. Belki de Schulz 1978: 39 ve 188'deki gibi kelime *edikmek* şeklinde düzeltilmelidir.

1475. satırdaki (s. 370) *aş<a>galı* 'başarmak' yanlış okunup anlamlandırılmıştır. Berlin parçasında da *asgalı* olmasına rağmen (370, dip. 621) herhangi bir açıklama yapılmadan kelime *aş<a>galı* şeklinde okunmaktadır. Çince metindeki karakter 'fördern' anlamındadır (Nobel

1958: 290), bu nedenle kelime *asgali* ‘arttırmak’ ile okunmalıdır. Uygurca *asmak* (I) için ayrıca bk. Röhrborn 2010: 83-85.

1476. satırdaki (s. 370) *kurtıŝ*, ‘beniz’ anlamında değil, ‘dış görünüş’ anlamında olmalıdır. Krş. Nobel 1958: 290.

1480. satırdaki (s. 370) *çévegin*’in okunuşu ve kökeni kesin değildir. Kelimenin aktarması da yoktur. Ama dizinde kelimeye verilen ‘yemek, lokma’ (438a) anlamı muhtemelen doğrudur. Berlin parçasında *çyvkyñ* şeklinde yazılmıştır. Kelimede vasita hâli eki daha önce Erdal 1991: 712, dip. 413’te düşünülmüştür. Bize göre, *çiveg* Çince metinde 噉 *dan* ‘lokma’ (443 b3) karşılığında olmalıdır. Kelimeye Nadalyayev et al 1969: 147a’da verilen anlam, Çince metinle uyumlu değildir. Kelimenin kaynağı hakkında kesin bir şey söylenemez, belki de İrani kökenlidir. Krş. Soğdça *zyβ’t’k* ‘chewed’ (Gharib, 2004: 470a-b) ve Farsça *jāwā* ‘chewing the cud; howling’ ve *jāwīdan* ‘to ruminate; to howl’ (Steingass, 1892: 636a). Kelimenin Soğdça kaynağı anlam bakımından metne uymaktadır.

1480. satırdaki (s. 370, dip. 625) *pwkwk* için *bükük* ‘bıkın’ teklif edilmiştir ve daha önceki *bügürü* okunuşu düzeltilmiştir. Bu okuma teklifinde, *Divânü Lugati’t-Türk*’te geçen *bükmek* fiilinin kaydedilen ikinci anlamı ‘to feel aversion, be revolted by (something Abl.)’ (Clauson 1972: 324a) dikkate alınmıştır. Açıklamada, *bükük bolmazlar*’ın Çince karşılığı olarak gösterilen 飽足 *bao zu* (443 b3) karakterleri ‘memnun olmak’ anlamında değil, ‘doymak’ anlamındadır. Bu nedenle, buradaki kelime *bökme* ‘doymak’ anlamındaki fiilden türetilen *böküg* ‘doygun’ olabilir. Aslında Erdal 1991: 712-713’te doğru anlam fark edilmiş, ama kelime yazmanın aslına bakılmadığı için doğru okunamamıştır. Son olarak, buradaki *böküg*’ün bir tekörnek (hapax) olduğunu da belirtelim.

1486. satırdaki (s. 371) *tülüksüz* hakkında açıklama yazılmadığına göre, Clauson 1972: 498b’deki *tölüksüz* okunuşu doğru olmalıdır.

1486. satırdaki (s. 371) *iginçsiz*, Berlin parçasında farklıdır. Kelime hakkında aydınlatıcı bir açıklama yapılması gerekmektedir. Belki de Zieme 1991: 93, dip. 329’daki açıklamaya göre *ikirçsiz* ‘zweifellos’ okunuşu düşünülebilir.

1532. satırdaki (s. 376) *ötinç*’in okunuşu şüphelidir, zira Uygurcada ‘nasihat’ anlamında *ötinç* diye bir kelime bulunmaz. Eski Türkçede ‘advice and counsel’ anlamında bir *öt* vardır (Clauson 1972: 36a). Belki de orijinal yazmada bir harf eksikliği söz konusudur: *ötinç* <e> (?).

1542-1543. satırdaki (s. 377) *nomsuz törüsüz kılınçığ*, ‘öğretisiz (*sic*) kanunsuz işler yapıldığını’ anlamında değil, ‘öğretisiz₂ amelleri’ anlamında olmalıdır. Ayrıca krş. 1575-1576. satır (s. 380).

1546. satırdaki (s. 377) *boş étser* ‘bırakmak’ okunuşu şüphelidir. Üç Berlin parçasında da kelime *’yds’r* şeklinde yazılmıştır (s. 377, dip. 661). Belki de Clauson 1972: 828b’deki *boş idsar* ‘let them go free’ önerisi doğrudur.

1559-1561. satırlardaki (s. 379) *anın bulur bolgalı yalañuklarka élig* han cümlesinin doğru okunuşu ve anlamı için bk. Schulz 1978: 40 ve Erdal 2004: 259.

1575. satırdaki (s. 380) *ariti*’nin aktarması yoktur.

1581. satırdaki (s. 381) *artamaz*, orijinal yazmada yanlış yazılmıştır. Düzeltme için bk. Röhrborn 2010: 186.

1589. satırdaki (s. 382) *tayturup* (< tay-tur-) önemli bir tanıktır, zira Eski Türkçe sözlüklerde bu kelime için şimdiye kadar sadece *Divânü Lugati’t-Türk*’ten tanık getirilmiştir. Mesela, bk. Clauson 1972: 507b. Erdal 1991’deki {-tUr-} ekli gövdeler arasında *tayturmak* bulunmaz. Bu kelime hakkında kısa bir açıklama yazılması faydalı olacaktır.

1602. (s. 383) ve **1628.** (s. 386) satırlardaki *edgükerü*'nün anlamı ile dizinde verilen anlam aynı değildir. Zaten kelimenin okunuşu ve anlamlandırması yanlıştır. Röhrborn 2010: 128'e göre kelimenin okunuşu ve anlamı düzeltilebilir.

1647. satırdaki (s. 388) *ordular*'ın aktarımı yoktur.

1656. satırdaki (s. 389) *yévilür*'ün anlamı 'yerleşir' olamaz, çünkü Çince metinde bu fiil pasif bir cümlede içinde bulunmaktadır. Krş. 443 c25. Uygur mütercim(ler) de cümleyi pasif bir fiille çevirmiştir. NOBEL de aynı şekilde Uygurca fiilin karşılığındaki Çince 充滿 *chong man* karakterlerini 'werden erfüllen' (1958: 293) ile tercüme etmiştir. Uygurca *yivilmek* için bk. Clauson 1972: 877b ve Erdal 1991: 687.

1668. satırdaki (s. 390) *sevinçlüg*, Berlin parçasına göre (s. 390, dip. 726) *sevinçliç* şeklinde düzeltilmelidir. Düzeltme için bk. Röhrborn 2015: 252.

1669-1670. satırdaki (s. 390) *artak yavız törülerig*'in anlamı Röhrborn 2017: 267'ye göre tekrar değerlendirilmelidir.

Son olarak, Uygurca metindeki ikilemelerin Türkiye Türkçesine tam olarak aktarılmadığını söylemeliyiz. Mesela, *tüşin utlusın* (441-442 [s. 265]), *köni oñaru* (589 [s. 281]), *ürüg uzatı* (643 [s. 287]), *eşidü tıñlayu* (692 [s. 292]), *taloy ügüz* (699 [s. 293]), *yirümedin artamadın* (727 [s. 296]), *ogulsuz kızsız* (1054 [s. 328]), *ezüg armak* (1415 [s. 364]), vs.

Beşinci bölümde 'Açıklamalar' (s. 395-419) yer almaktadır. Bu bölümde, genel olarak Berlin parçaları/yazmaları ile St. Petersburg yazması arasındaki farklar ile Uygurca metnin Çince aslı arasındaki ilişkilere dair notlar vardır. Eserin 'Açıklamalar' bölümü için benimsenen ilke şöyle açıklanmıştır: "Çince metin ile Uygurca metnin uyumunun ele alındığı, Uygurca metin ile ilgili bilinmeyen yönlerin aydınlatılmaya, kimi tartışmaların açıklığa kavuşturulmaya çalışıldığı bir bölümdür". (s. 2)

Çalışmada, 'Çince metin ile Uygurca metnin uyumunun' nasıl ele alındığı konusunda biraz durmak istiyorum. AY tercümesi, Çince *Ji-Ying* versiyonuna dayanmaktadır ve bu Çince metin NOBEL tarafından açıklamalarla beraber Almancaya tercüme edilmiştir (1958). NOBEL, yaşadığı dönemin önde gelen Sinoloji ve Klasik Filoloji uzmanlarından biridir. NOBEL'in yaptığı *Suvarnaprabhāsottama*'nın Almanca tercümesi, AY araştırmaları için temel başvuru kaynağı niteliğindedir. Buna rağmen, çalışmada NOBEL'in çalışmasının sadece iki yerde kullanıldığı görülmektedir. Bk. 1257-1258 [s. 414] ve 1326 [s. 416].³ Uygurca metinle Çince metin arasındaki münasebetin NOBEL'in tercümesi üzerinden değil, doğrudan kurulduğu görülmektedir. Bu durum bir tercih olarak kabul edilebilir, ancak bunun epeyi risk oluşturduğunu 'Açıklamalar' bölümündeki bazı hatalardan anlayabiliyoruz. Uygur mütercim(ler), Çince metni bugünkü Sinologlardan daha iyi anlıyordu. Aynı şekilde Sinologlar da Çince metni Uyguristlerden çok daha iyi anlayabilmektedir. Bu nedenle, yazarın NOBEL'in tercümesini nadiren kullanmasına çok yadırgadığımızı belirtmeliyiz. Çalışmada mukayese için kullanılan Çince kısımların yazar tarafından tercüme edildiği görülüyor. Bu tercümelelerde her zaman başarılı olduğu söylenemez.

Mesela, **187.** açıklamada (s. 398) Uygurca *agızanmış köni kertü savıñız* cümlesinin Çince aslı 事不成就者天女之實語皆悉成虛妄 *shi bu cheng jiu zhe tian nü zhi shi yu jie xi cheng xu wang* [438 b9-10] olarak gösterilmiş ve Çince karakterler "Tamamlanmamış işler nedeniyle Tanrıça, söylenen gerçek sözler hükümsüzdür" şeklinde tercüme edilmiştir. Türkçe tercümeden bir şey anlaşılıyor. Hâlbuki bu kısımda NOBEL'e başvursaydı, Çince karakterlerin anlamı kolayca anlaşılabilirdi. Krş. "so wird die wahre Rede der Göttin gänzlich unwahr werden" (1958: 263). Ayrıca, Uygurca cümlelerin Çince metindeki karşılığı da yanlıştır.

³ NOBEL'in eseri iki yerde 'NobelÇin' şeklinde kısaltılmış, ama eserin kısaltmalar listesinde (s. IX) bu belirtilmemiştir.

gösterilmiştir, zira *t(e)ñrim sizij ağızannıñ köni kertü savıñız* cümlesinin Çince metindeki karşılığı 天女之實語 karakterleri olmalıdır.

173-176. notta (s. 397-398) Çince 由彼語威力調伏諸衆生 *you bi yu wei li tia fu zhu zhang sheng* karakterleri “O sözün gücü aracılığıyla bütün canlıları etkileyip sakinleştireyim” ile tercüme edilmiştir. Ancak Uygurca metinde *yavalturtaçı* karşılığındaki 調伏 *tiao fu* karakterleri ‘*etkileyip sakinleştirmek*’ anlamında değildir. Uygurca fiil aslında Budist terminolojiye aittir. Budist terminolojideki anlamı için bk. 調伏 ‘to discipline bring under control, e.g. bring into submission the body, mouth, and will; control, or subjugate evil spirits, etc.’ (Soothill-Hodous, 1937: 444a). Çince karakterlerin en doğru tercümesi için bk. “ich (so) durch die majestätische Kraft jener Reden die Wesen bekehre!” (Nobel 1958: 263).

498-500. açıklamadaki (s. 402) Çince karakterler 至心奉獻 *zhi xin feng xian* (439 b15) şöyle tercüme edilmiştir: ‘*dikkatini vererek sahip çıkmak*’. Ancak Çince karakterlerin verilen tercümeyle hiçbir ilgisi yoktur. Çince karakterlerin doğru tercümesi için bk. ‘von ganzem Herzen darbieten’ (1958: 269).

517. açıklamada (s. 402-403) Çince karakterler 令其宅中財穀增長 *ling qi zhai zhong cai gu zeng chang* (439 b19-20) şöyle tercüme edilmiştir: ‘*Neden olacak evinde zenginliğin, mahsulün artmasına*’. Türkçe tercümeden bir şey anlaşılıyor. Hâlbuki bu kısımda NOBEL’e başvurusaydı, Çince karakterlerin anlamı kolayca anlaşılabilirdi. Çalışmada ‘*neden olacak*’ ile tercüme edilen baştaki Çince 令 *ling* karakterini NOBEL ‘lassen’ (1958: 263) ile, yani ettirgen yapıda Almancaya tercüme etmiştir. Görüldüğü gibi, NOBEL’in tercümesi kullanılsaydı hem Çince hem de Uygurca cümle daha iyi anlaşılabilirdi.

‘Açıklamalar’ ve ‘Çeviri’ bölümünde daha önceki neşirlerde yer alan okuma, anlamlandırma ve açıklama tekliflerinin bazıları kabul edilmiştir, ancak çalışmada bunların her zaman ‘doğrudan’ belirtilmediği görülmektedir.

Mesela, daha önce *yıd yuk* hakkında Uçar 2017a: 136’da açıklama yapılmış ve önceki neşirlerdeki okuma hatası düzeltilip anlamı da izah edilmişti. Çalışmada bunun benimsendiği anlaşılıyor, çünkü dizinde *yıd* ve *yuk* için Uçar 2017a’daki gibi ‘artık, kalıntı’ anlamı verilmiştir (503b, 505b). Bu kelimenin anlamı için Eski Türkçe sözlüklere başvurulmuş olamaz, zira bu kelimeler sözlüklerde bulunmamaktadır. Açıklama kısmında, bunun için en azından Uçar 2017a’dan faydalandığının ‘doğrudan’ belirtilmesi ‘etik’ bakımdan daha doğru olurdu.

Aynı şekilde, metindeki *bag*’ın ‘bölük’ anlamı ile Sanskritçe *bhāga* kaynaklı olduğu (s. 430a) görüşü de çalışmada kabul edilmiştir. Kelime hakkında bu öneri daha önce Uçar 2015’te teklif edilmiştir. Çalışmanın kaynakçasında Uçar 2015 mevcuttur, ancak bu benimsemenin açıklamada ‘doğrudan’ belirtilmesi daha ‘etik’ olurdu. Böylelikle, okuyucunun zihninde canlanması muhtemel ‘bu teklifin ilk kez bu çalışmada dile getirildiği’ şeklindeki yanlış anlamının da önüne geçilmiş olunabilirdi.

Bir örnek daha vererek bu konuyu kapatalım. **140-141.** açıklamadaki (s. 397) *yükünür m(e)n yeg yürekte (düz. yürügte) turmuşlarka* için yanlış yazılan *yörügte*’ye bir paragraflık bir izah yapılmış ve izah “*Bu durum AYUçar VIII-XV (s.136)’da da belirtilmiştir*” ile tamamlanmıştır. Bu son cümlelerin neden verildiği anlaşılıyor, zira bu düzeltme daha önce izah edilmiştir. Üstelik açıklamada yeni bir şey de ortaya konmamıştır. Bunun yerine, 220-221. (s. 398) veya 916-920. (s. 409) açıklamalardaki gibi bu düzeltme için de kısaca ‘Ayrıntılar için Uçar 2017a: 136’a bakınız’ denmesi ‘etik’ olarak daha yerinde bir davranış olabilirdi.

Altıncı bölümde metnin dizinleri bulunur. İlk önce ‘*Uygurca Dizin*’ (s. 421-506) ve sonra da ‘*Çince-Uygurca Karşılıklar Dizini*’ (s. 507-526) verilmiştir.

Uygurca dizin hakkında birkaç yere değineceğiz:

abijik (s. 421a), Röhrborn 2015: 5’e göre *abişék* şeklinde düzeltilmelidir.

alp'in (s. 423b) anlamı, Röhrborn 2015: 107-110'a göre düzeltilmelidir.

akşar'ın (s. 423a) anlamı, Röhrborn 2015: 83'e göre düzeltilmelidir.

ançolamak'ın (s. 424b) anlamı, Röhrborn 2010: 60-61'e göre düzeltilmelidir.

apam'ın (s. 425b) anlamı, Röhrborn 2015: 209'a göre düzeltilmelidir.

çandal'ın (s. 438a) Soğdça kaynağı gösterilmelidir.

çévegin (s. 438a) maddesinde vasıta hâli eki {+(X)n} ayrılmalıdır.

çıntan (s. 438b) ayrı bir maddede yer alması gerekirken *çın* sözünün altında dizinlenmiştir.

edgükerü (s. 440a) Uygurcada henüz sözlükbirimleşmemiştir. Bu nedenle dizinde kelimedeki ünlü zarffil eki {-ü} ek olarak gösterilmelidir.

eñ mintin'in (s. 441a) anlamı 'hatta' şeklinde değiştirilmelidir. Ayrıca, ayrı maddede gösterilen *mintin* (s. 464b) bu maddeye alınmalıdır.

evriş'in (s. 443b) anlamı 'davranış, tutum' şeklinde değiştirilmelidir.

édikmek (s. 444a) için gösterilen 'başarılı olmak' anlamı çıkarılmalıdır.

ékileyü, *ékilemek* maddesi altında {-yü} eki içinde gösterilmiştir (s. 444b), ancak *ékileyü* Uygurcada kalıplaşmış bir zarftır. Bunun tek başına madde yapılması doğru olacaktır.

ékinti'nin (s. 444b) anlamına 'diğer' de eklenmelidir.

ı maddesindeki (s. 447a) 'ı.+ın' ek ayrımı 'ı.+sın' şeklinde düzeltilmelidir.

ıdalamak'ın (s. 447b) anlamı boş bırakılmıştır.

kılığ ve *kılık* (s. 455a) iki ayrı maddede gösterilmiştir, ancak ikisi de aynı kelimedir. Eski Türkçe *kılık* için bk. Erdal 1991: 237.

kodmak (s. 457a) fiili /o/'lu okunmuş, bu fiil ile aynı kökten olduğu tahmin edilen *kudı* (s. 460a) ise /u/'lu okunmuştur. İki kelimenin okunuşunda bir birlik sağlanmalıdır.

osuglug'un (s. 469a) anlamı boş bırakılmıştır.

panit'in aslı Sanskritçe *phāṇita* olarak gösterilmiş (s. 473a), ama 1063. açıklamada (s. 411) kelimenin aslının Tibetçe olduğu belirtilmiştir.

sarvag'ın (s. 475a) Soğdça kaynağı gösterilmelidir.

t(e)ñri (s. 483a) için verilen 'ilahî güç' anlamına şimdiye kadar hiçbir Uygurca metinde rastlanmamıştır. Bu anlamın tekrar düşünülmesi gerekmektedir. Kelimenin anlamı hakkında bir açıklama için bk. Uçar 2017a: 133.

t(e)rkeye (s. 484b) maddesinde, kelimenin yazımı metindeki gibi yapılmalıdır.

tılanu'nun (s. 485b) anlamı, Uçar 2017a: 137'ye göre değiştirilmelidir.

tültin (s. 491a) *tül* (2) 'düş, rüya' maddesi altında değil, ayrı bir maddede gösterilmelidir.

yévilmek (s. 503a) için gösterilen 'eriştirilmek, ulaştırılmak; donatılmak' anlamı üzerinde tekrar düşünülmalıdır.

yunçımak'ın (s. 505b) anlamı 'zayıflamak' şeklinde değiştirilmelidir.

yügerü (s. 506a) için gösterilen 'hâlihazırda, şimdi' anlamı çıkarılmalıdır.

Kitapta beklenenden fazla dizgi (!) veya yazım hatasına rastlanıyor. Birkaçını göstermek gerekirse, ‘büyük babam’ (s. 341), ‘tamamıyla’ (s. 389), ‘belemmamaktadır’ (s. 407), ‘ince’ (s. 407), ‘Çnce’ (s. 417), vs.

Elimizdeki neşir, Altun Yaruk’un 15. ve 16. bölümlerinin ‘beşinci’, 17., 19. ve 20. bölümlerinin ‘dördüncü’ ve 18. bölümünün de ‘üçüncü’ neşridir. Eserin hazırlanışının biraz aceleye getirildiğini ve eksikliklerin bulunduğunu söylememiz gerekiyor. Sonuç olarak, yazarın kendisinin de belirttiği üzere eseri ‘derli toplu bir çalışma’ (s. VII) olarak değerlendirmek mümkündür.

Kısaltmalar ve Kaynakça

AY = Altun Yaruk Sudur; bk. = Bakınız; krş. = Karşılaştırınız.

AYUP, T.; M. S. (2001). *Kedimki Uygur Til-Yezikidi Altun Yaruk*, Ürimçi: Şincan Helk Neşriyatı.

ÇETİN, E. (2012). *Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Adana: Karahan Kitabevi.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2004). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait Belgeler (251-300)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

EHLERS, G. (1987). *Alttürkische Handschriften: Teil 2, das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvādānamālā*, Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin), Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/10, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.

FINCH, R. (1993). “Chapters XVI and XVII from the Uighur Suvarnaprabhāsottama Sūtra (Altun Yaruk)”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 17: 37-116.

GHARĪB, B. (2004). *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Tehran: Farhang Publications.

KARA, G.; ZIEME P. (1976). *Fragmente tantrischer Werk in uigurischer Übersetzung*, mit 82 Faksimilies auf 49 Tafeln, Berliner Turfantexte: 7, Berlin: Akademie Verlag.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

KOÇ, T. A. (2014). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait Belgeler (701-750)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

KORKMAZ, Ş. (2005). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait Belgeler (501-550)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KÜÇÜK, Y. (2003). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait 50 Belge*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

MUTİ’İ, İ. (1990). *İbrahim Muti’i İlmî Makalileri*, Beyjing: Milletler Neşriyatı.

NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

NOBEL, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra, das Goldglanz-Sūtra*, ein Sank-rittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Iyanhre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen, Erster Band, Leiden: E. J. Brill.

RADLOV, V. V.; MALOV S. E. (1913-1917). *Suvarṇaprabhāsa (Sutra zolotogo bleska)*, Tekst' Uygurskoy Redaktsii, izdali V. V. RADLOV i S. E. MALOV, I-IV, Bibliotheca Buddhica: XVII, St. Petersburg; XV+723. I-II: 1913, III-IV: 1914, V-VI: 1915, VII-VIII: 1917.

RASCHMANN, S. C. (2000). *Alttürkische Handschriften: Teil 5*, Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 1: Vorworte und Erstes bis Drittes Buch, Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/13, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RASCHMANN, S. C. (2002). *Alttürkische Handschriften: Teil 6*, Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 2: Viertes und Fünftes Buch, Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/14, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RASCHMANN, S. C. (2005). *Alttürkische Handschriften: Teil 7*, Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 3: Sechstes bis Zehntes Buch Kolophone, Kommentar und Verifizierungen Gesamtkonkordanzen, Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/15, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RASCHMANN, S. C.; SAMET A. (2007). "Kommentierte Bibliographie von ausgewählten chinesischen und uigurischen Arbeiten zum Altun Yaruk Sudur", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 20: 233-240. (Rezension)

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a- asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SARIYILDIZ, A. (2004). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (101-150)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

SAVAŞCI, Y. (2006). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (401-450)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

SCHULZ, P. (1978). *Verbalnomina und Konverbien als adverbiale Ergänzungen im Alttürkischen*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gießen: Justus-Liebig-Universität.

SOOTHILL, W. E.; L. HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

SOYDAN, Y. (2004). *Uygurca Altun Yaruk'a Ait Belgeler (201-250)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

STEINGASS, F. J. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, London: Routledge & K. Paul.

TEKİN, Ş. (1987). “Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq (= *Rājaśāstra*)”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 11: 133-199.

TERGİP, A. (2003). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait Belgeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TEZCAN, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*, mit 69 Faksimilies auf 69 Tafeln, Berliner Turfantexte: 3, Berlin: Akademie Verlag.

TEZCAN, S. (1989). “özkän - ein verkanntes alttürkisches Wort für ‘Regen.’”, *Altorientalische Forschungen*, 16: 193-195.

TOPÇU, E. (2011). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait Belgeler (601-650)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

UÇAR, E. (2015). “Uygurcada Bağ Diye Başka Bir Kelime Daha Var Mı?”, *Alkış Bitigi: Kemal Eraslan Armağanı*, Ed. B. GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 265-269.

UÇAR, E. (2017a). “Altun Yaruk Sudur: VIII. Tegzinç, Yüce Sarasvatī (XV. Bölök, II. Kısım)”, *Dede Korkut, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/12: 100-150.

UÇAR, E. (2017b). “Altun Yaruk Sudur: VIII. Tegzinç, XIX. Bölök (Yeni Neşir)”, *Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı*, Haz. O. F. SERTKAYA et al, C. II, Çantay Kitabevi, İstanbul: 1197-1250.

USTA, M. (2005). *Altun Yaruk’a Ait Belgeler (451-500)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

YÜCAL, M. (2014). *Uygurca Altun Yaruk’a Ait Belgeler (651-700)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ardahan: Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

YÜSÜP, İ.; QEYUM A. (2001). “Altun Yaruqniñ 8inçi Cildiniñ 16inçi Bölümi Üstide Tetqiqat”, *Turpanşunasliq Tetqiqati*, 1: 15-37.

ZIEME, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, mit 244 Faksimilies auf 89 Tafeln, Berliner Turfantexte: 13, Berlin: Akademie Verlag.

ZIEME, P. (1991). *Die Stabreimtexte der uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

FUNDA TOPRAK, HOCA NAZAR HÜVEYDĀ, RĀHAT-I DİL (İNCELEME-METİN-DİZİN), GRAFİKER YAYINLARI, 524 s.

Yaşar TOKAY¹

Özet

Çağatay Türkçesi, yaklaşık olarak beş yüz yıl boyunca Orta Asya Türklüğünün ortak yazı dili olma özelliğini kazanmış tarihî Türk yazı dillerinden biridir. Bu dönemin hemen her asrında önemli temsilciler ortaya çıkmıştır. Başlangıç döneminde Mevlana Sekkâkî, Ataî, Gedâî, Haydar Harezmi, Yusuf Emirî, Yakînî; Klasik dönemlerinde Ali Şîr Nevâyî, Hüseyin Baykara ve Babür Şah gibi sanatçılar barındırmıştır. Bu tanıtma yazısında, Son Dönem Çağatay sanatçılarından kabul edilen Hoca Nazar Hüveydâ'nın Râhat-ı Dil adlı mesnevisinin bilimsel yayını ele alınmaktadır. Eserin Çağatay Türkçesindeki yeri, ses ve biçim özellikleri ile söz varlığı hakkında bazı bilgiler verilmekte ve bu akademik çalışma ile ilgili dikkate değer hususlar belirtilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Hoca Nazar Hüveydâ, Râhat-ı Dil.

FUNDA TOPRAK, HOCA NAZAR HÜVEYDĀ, RĀHAT-I DİL (İNCELEME-METİN-DİZİN), GRAFİKER YAYINLARI, 524 s.

Abstract

Chagatai Turkish, approximately five hundred years Central Asia gained the distinction of being common written language is one of the historical Turkish written language. During this period, a significant representation has emerged in almost every century. Before the classical period, Mevlana Sekkâkî, Ataî, Gedâî, Haydar Harezmi, Yusuf Emirî, Yakînî and in the classical period, such writers as Ali Şîr Nevâyî, Hüseyin Baykara ve Babür Şah has hosted. In this introduction letter, accepted the writer of the last Chagatai Period, Hoca Nazar Hüveydâ's masnavi Râhat-ı Dil, discusses the scientific publication of his work. Author's position in the Chagatai Turkish, phonetic and morphological properties are given some information about the existence of issues related to this remarkable promise and academic studies have tried to be specified.

Key Words: Chagatai Turkish, Hoca Nazar Hüveydâ, Râhat-ı Dil.

“Funda TOPRAK, Hoca Nazar Hüveydâ, Râhat-ı Dil (İnceleme-Metin-Dizin), Grafiker Yayınları, 524 s.”

Orta Asya'da beş yüz yıl kadar ortak yazı dili kabul edilen Çağatay Türkçesi, genel olarak XV. ve XX. asırlar arasındaki dönemi kapsar. Çağatay Türkçesi üzerine çalışan bilim insanlarından Samoyloviç, Mehmed Fuad Köprülü, Şçerbak ve Janos Eckmann gibi birçok Türkolog, Çağatay Türkçesini çeşitli dönemlere bölerek ele almışlardır. Ancak genel olarak bu dönemin *Klasik Öncesi Devir*, *Klasik Devir* ve *Klasik Sonrası Devir* olmak üzere tasnif edilmesi üzerinde görüş birliği bulunmaktadır.

Çağatay Türkçesinin Klasik Öncesi dönemlerinde Mevlana Sekkâkî, Ataî, Gedâî, Ahmedî, Seyyid Ahmed Mirza, Haydar Harezmi, Yusuf Emirî ve Yakînî gibi sanatçılar bu dönemin temellerini atarken, Çağatay edebiyatı; Ali Şîr Nevâyî, Hüseyin Baykara ve Babür Şah

¹ Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ANKARA, el-mek: erciyes_yasar@hotmail.com

gibi sanatçılarla en parlak devrini yaşamıştır. Çağatay Türkçesinin son devri, özellikle Klasik dönemden sonra silik kalmasına rağmen yine de birçok temsilci yetiştirmiştir. Bunlar arasında en çok bilinenleri olarak Hoca Nazar Hüveydâ, Mahdum Kulu, Ubeydî, Beyzâ, Gazâlî, Firkat gösterilebilir (Eraslan 1993: 175).

Elimizdeki çalışma Klasik Sonrası Devir sanatçısı olan Hoca Nazar Hüveydâ'nın Râhat-ı Dil adlı mesnevisinin bilimsel yayını içermektedir. Sanatçının Râhat-ı Dil adlı mesnevisinden başka bir de Dîvân'ı bulunmaktadır.

Hoca Nazar Hüveydâ'nın eserleri ilk olarak M. Hartmann ve M.F. Gavrilov tarafından ele alınmıştır. Daha sonraları Hoca Nazar Hüveydâ'nın şiirleri çeşitli antolojilerde yer bulmuştur. Bu araştırmacıların yanında eser üzerinde çalışan V. Zahidov (1975) ve Tohtasın Celalov (1976)'dan da söz etmek gerekir. Özellikle, Özbekistan ve Afganistan'da çok tanınan Hoca Nazar Hüveydâ, ülkemizde ansiklopedilerde geçen kısa bilgileri bir kenara koyarsak pek tanınmamıştır. Türkiye'de bu konuda yalnızca Bedriye Kaya'nın " Hoca Nazar Hüveydâ ve Divanının Analizi: Metin Dil ve Edebî İçerik Yönünden İncelenmesi" (Kaya, 2012) başlıklı bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

Hoca Nazar Hüveydâ, 1704 yılında bugün Kırgızistan'da bulunan Oş şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Gayib Nazar, tasavvuf ehli bir insan olduğundan Hoca Nazar Hüveydâ da aynı hayat tarzını benimsemiştir. Hoca Nazar Hüveydâ'nın talebeleri tarafından verilen bilgilere göre sanatçı, 1780 yılında vefat etmiştir (Toprak, 2017: 16-17).

Tanıtmaya çalışacağımız yayın, Afganistan'da yapılan bir tıpkıbasım esas alınarak ortaya konmuştur. Çalışma, temelde beş ayrı bölüm şeklinde oluşturulmuştur:

Birinci bölümde (s. 13-35); Hoca Nazar Hüveydâ'nın kısa yaşam öyküsü ve eserleri ile Râhat-ı Dil'in içeriği hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Râhat-ı Dil, Hüveydâ'nın ahlakî-didaktik bir mesnevisidir ve yazarın Dîvân'ında bulunur. Araştırmacıya göre, bu mesnevi Dîvân'a sonradan eklenmiştir. Eserde açgözlülük, vefa, fanilik, iyiliğin faydaları, güzellik ve manevî temizlik gibi birçok konu üzerinde durulmuştur.

Araştırmacı, eserin sayfa kenarlarına iliştirilmiş bazı *Kıyâmet-nâmelerden* de bahsetmektedir. Hocamız, bu eserde altı *Kıyâmet-nâme* tespit etmiştir. Bu *Kıyâmet-nâmeler* üzerine ayrıca bir makale de yayımlamıştır (Toprak, 2012: 179).

Bu bölümde üzerinde durulan ve sanatçının eserini neden Türkçe yazdığını anlattığı mısralar dikkat çekicidir:

Köñülñiñ şehri sarı 'azm kıldım

Kitâbım nesr êrdi nazm kıldım

Bu Çimyân şehrinin pîr ü cevânı

Tamâmısı êrürler Türkî hânı

Alar Tâcîk söziğa bî-hünerrak

Dêdim bolsa kitâbım Türkî bihraç

'Înâyet boldı Tañrıdın be-yekbâr

Sevâd êttim neçe manzûme ey yâr

Yukarıdaki mısralardan da anlaşıldığı üzere Hoca Nazar Hüveydā, Farsçayı çok da iyi bilmeyen Türkler için bu eseri nesirden nazıma çekerek, herkes rahatlıkla okusun diye özellikle Türkçe yazmıştır.

Rāhat-ı Dil'in özelliklerinden bahsedilirken eserin içeriği ile ilgili önemli tespitler yapıldığı görülür. Mesnevi türünde yazılan eser, kendi içinde muhtelif ve farklı konularda yazılan başka parçalar da ihtiva etmektedir. Örneğin, eserin *Sebeb-i Nazm-ı Kitāb* bölümünü takip eden sayfalarda *Sıfat-ı Duzah* "Cehennemin Özellikleri" başlığı altında başka bir mesnevi daha yer almaktadır. Bu parçadan sonra *Behişt Sıfatı* "Cennetin Özellikleri" adlı farklı bir mesnevi daha yer almaktadır.

Araştırmacı tarafından tespit edilen en önemli parçalardan biri de eserin 53. ve 73. Beyitleri arasında yer alan *Nūr-nāme* örneğidir. Bununla birlikte eserde yer alan kıssalar ve hikâyeler, bu bölümde kısaca tanıtılmıştır.

Eserde, kimi zaman dinî literatüre ait parçalar da bulunmaktadır. Özellikle, *Yalgaçılık* başlığını taşıyan bölümde yer alan *Ebu Hureyre* hikâyesi, *Hazret-i Rabia* kıssası ve *Habib-i Gamhar* kıssası bunlardan bazılarıdır.

Çalışmanın bu bölümünde Rāhat-ı Dil'in söz varlığı ile ilgili önemli tespitler bulunmaktadır. Araştırmacıya göre, Hüveydā'nın dilinde yerel şiveye ait olduğu düşünülen çok sayıda ifade vardır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanmıştır: *'ibādet yoksuz* "İbadet yoksunu", *bir bireviniñ* "Birbirisinin", *kuyuğı çağı* "Alt çenesi" ve *kētil-* "Silinmek" gibi.

Eserde araştırmacı tarafından tespit edilen ilgi çekici sözcükler de vardır. Bu sözcüklere *kün çıkarda* "Doğu, maşırık", *tañla* "Kıyamet", *devāmet* "Sürekli, devamlı" gibi kullanımlar örnek gösterilebilir.

Araştırmacı, eserin söz varlığında deyimlerin önemli bir yer tuttuğundan bahseder ve dikkat çekici kimi deyimlerle ilgili örnekleri sıralar. Bu deyimlerden bazıları şunlardır: *bād-ı ecel tēg-* "Ecel rüzgârı değmek; ölmek", *muşibet tonı kēy-* "Gamli ve yaslı olmak", *köñli sınık* "Kalbi kırık" gibi.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde eserin *Dil İncelemesi* (Ses ve Biçim Özellikleri) (s. 37-70) yer almaktadır. Eserin fonetik ve morfolojik özelliklerinin yer aldığı bu bölüm, eserin gramer yönünden içerdiği bilgileri kısaca aktarma amacı taşımaktadır. Çağatay Türkçesinin dikkat çekici özelliklerinden biri kabul edilen ve Janos Eckmann'ın şehirlerde kullanılan Özbekçenin tesiriyle açıkladığı (Eckmann, 1996: 113) kalınlık-incelik uyumuna aykırı kullanımlar, bu metinde de oldukça fazladır.

Eserin imla özellikleri noktasında verilen bilgiler, imladaki düzensizlik ve ikili yazımlarla ilgilidir. Klasik Çağatay Türkçesinin en önemli fonetik özelliklerinden olan zamir n'si, bu eserde de oldukça az kullanılmıştır.

Dördüncü bölüm (s.73-283), Rāhat-ı Dil'in transkripsiyonlu metninin yer aldığı bölümdür.

Beşinci bölümde (s. 287-488), eserin Gramatikal Dizin'i yer almaktadır. Özellikle, tarihî Türk yazı dilleri üzerine çalışma yapacak araştırmacılara kolaylık sağlamak amacıyla hazırlanan bu bölüm, oldukça kullanışlıdır. Sözcükler, metin içerisinde geçtikleri yerle birlikte kökenleri de ele alınarak sıralanmıştır.

Gramatikal Dizin'in en önemli özelliklerinden biri de, eserde geçen deyimlerin ayrı maddeler halinde alfabetik olarak sıralanmasıdır. Örneğin; *acığı kēl-* "Teessüfte bulunmak, hayıflanmak", *buğ tart-* "Boru üfleme"; *fikr sal-* "Düşünmek" ve *köñlini avla-* "Gönlünü kazanmak" gibi.

Gramatikal Dizin'i *Kaynaklar* (s. 489) ve *Metin Örnekleri* (s. 493-523) başlıkları izlemektedir.

Son dönem Çağatay edebiyatı üzerine yapılan bu çalışma Hoca Nazar Hüveydâ'nın ülkemizde tanınması noktasında dikkat çekici bir yayındır. Çağataycanın Özbekçeye geçiş süreci kapsamında değerlendirilebilecek bu eserin söz varlığı da önemli derecede orijinallik taşımaktadır. Çalışmada Gramatikal Dizin'in yer alması bundan sonra araştırma yapacak bilim insanlarına kolaylık sağlayacaktır. Son olarak, Sayın Funda Toprak hocamızı, bu titiz çalışması sebebiyle tebrik eder ve yeni çalışmalarını beklediğimizi ifade etmek isteriz.

Kaynakça

ECKMANN, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK Yayınları.

ECKMANN, J. (2003). Çağatay Edebiyatının Son Devri, Haz: Osman Fikri Sertkaya, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, s. 208-243, Ankara: TDK Yayınları.

ERASLAN, K. (1993). Çağatay Edebiyatı, *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 168-176.

KAYA, B. (2012). *Hoca Nazar Hüveydâ ve Divanının Analizi: Metin Dil ve Edebî İçerik Yönünden İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOPRAK, F. (2012). Hoca Nazar Hüveydâ'nın Kıyâmet-nâmeleri, *Turkish Studies*, Volume 7/14, s. 179-213.

TOPRAK, F. (2017). *Hoca Nazar Hüveydâ, Râhat-ı Dil (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Grafiker Yayınları.

BİR SOYKIRIMIN ANATOMİSİ - KAZAKİSTAN'DA KIZIL KİTLİK

*Veysel İbrahim KARACA**

Özet

Bu çalışmada 1929 ile 1933 arasında Kazakistan'da yaşanan açlık felâketini konu alan "Kazakistan'da Kızıl Kıtık" adlı kitap tanıtılmaya çalışılmıştır. Söz konusu kitap Ekim 2016'da Vahit Türk ve Damira İbrahim tarafından yazılarak Bilge Kültür Sanat yayıncıları tarafından yayınlanmıştır. Eser yazarlar tarafından üç bölüm hâlinde tasarlanmış ve bu bölümler; "Mektuplar ve Belgeler", "Hatıralar" ve "Değerlendirme ve Röportajlar" başlıklarını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan'da Kızıl Kıtık, Kazakistan, Açlık Felâketi.

A GENOCIDE ANATOMY- THE RED FAMINE IN KAZAKHSTAN

Abstract

In this study, the book titled "The Red Famine in Kazakhstan", which deals with the famine catastrophes in Kazakhstan between 1929 and 1933, was tried to be introduced. The book was written by Vahit Türk and Damira İbrahim in October 2016 and published by Bilge Culture and Art Publications. The work has been designed by the authors in three sections; "Letters and Documents", "Memories" and "Review and Interviews" is the title of.

Key Words: The Red Famine in Kazakhstan, Kazakhstan, Famine Catastrophes.

Bireyler ve bireylerin oluşturduğu milletler arasındaki mücadele, tarihin ilk dönemlerinden beri süregelmektedir. Bazı milletler gerek bulunduğu coğrafyanın etkisiyle gerekse kendi kodlarındaki ruhsal durumdan ötürü tarih sahnesinde var olduğu günden bu yana kendini mücadelenin içinde ve hatta odak noktasında bulmuştur.

Türk milleti de hem yaşamış olduğu konumdan hem de yaratılışından ileri gelen özelliklerinden ötürü var olduğu günden bu yana kendisini mücadelenin içerisinde bulan ve bu mücadelelerle var olan bir millet olarak dünya tarihinde oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir. Göçler, savaşlar, kıyımlar, kırımlar ve her defasında tekrar var oluşlar Türk milletinin kimliği hâline gelmiştir. Köktürk yazıtlarında yer alan "Kanıñ subça yügürti, siñüküñ tağça yattı" gibi ifadeler yirmi birinci yüzyıla kadar tekrar tekrar farklı şekillerde anlam bulmuştur. Fakat tarih hep Türklerin etrafında şekillenmiş; söz konusu göçler,

savaşlar, kıyımlar ve kırımlar büyük zaferlerin ve büyük uygarlıkların habercisi olmuştur.

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, ELAZIĞ, el-mek: vikaaca@gmail.com

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Türk milleti için alışık olduğu gibi bir mücadele çağı başlamış fakat farklı olan mücadelenin şekli olmuştur. Bu kez mücadele varlık-yokluk mücadelesi olmuş ve Türk milleti bu sınavdan ağır yaralar alarak varlığını sürdürmek zorunda kalmıştır. **Prof. Dr. Ahmet Buran**'ın "*Kurşunlanan Türkoloji*" adlı eserindeki ifadesiyle; 20. yüzyıl Türkler için kara bir yüzyıl hâline dönüşmüş ve bu yüzyılın en mağdur, en mazlum ve en çok kırım ve kıyım uğrayan milleti Türk milleti olmuştur (Buran, 2011: 24).

Anadolu'dan Balkanlar'a, İdil Ural'dan Kafkaslar'a, Batı Türkistan'dan Doğu Türkistan'a, Adalar'dan İran ve Irak'a kadar Türk'ün yaşadığı her yerde bir mücadele; mücadelenin olduğu her yerde de ölüm kol gezmiştir. Türkler bu mücadeleyi "*öle-yite*" 21. yüzyıla kadar sürdürmüş ve sürdürmeye devam etmektedir.

Söz konusu varlık yokluk savaşının belki de en ağır ve alçakça yaşandığı yer, yüz yıllardır Rusların iştahını kabartan engin Kazak bozkırları olmuştur. Çarlık rejiminin devrilmesiyle yönetime gelen Bolşevikler bütün dünyayı kasıp kavuran bir akımı temsil etmiş ve bu akımın süslü ve köksüz ifadeleriyle milyonlarca insanı etkilemiştir. "*Toprak ve özgürlük, demokrasi ve cumhuriyet*", "*Zincirleri kırın ve bütün dünyayı özgürleştirin*" gibi ifadelerle yola çıkan fakat Çarlık dönemini muğla aratan yönetim bütün Türkistan'da olduğu gibi Kazak bozkırlarında da toprak ve özgürlük yerine ölüm ve acı, demokrasi ve cumhuriyet yerine baskı ve şiddet, zincirleri kırmak yerine kölelik rejimi getirmiştir. Asıl amaç nüfus yoğunluğunun düşük olduğu verimli ve hayvancılığa çok uygun olan bu engin bozkırların Kazak Türklerinden arındırılarak Ruslarla doldurulması ve bunun yanında bir milletin yok oluşuna imza atılmasıdır.

Stalin bu amaçla 1929-1933 yılları arasında "kolhozlaştırma" politikasını çok sert bir biçimde uygulamış ve bu sürecin en acımasız şekilde yürütmesini sağlayacak **Goloşyekin**'i görevlendirmişti. Görev Kazakların yaylak ve kışlaklarını ellerinden alıp onları kolhozlara yerleştirmek, hayvanlarına el koymak, tarımı biçimlendirmek ve en nihayetinde bütün yaşamlarını ele almaktı. Bu plân hızlı ve acımasız bir biçimde ilerledi. Verimli Kazak bozkırlarında kıtlık, açlık ve ölüm artık tek gerçek hâline geldi. Bu medeni (!) hamle besi hayvanlarının %90'ına tekabül eden 36.000.000 hayvanın telef olmasına ve toplam Kazak nüfusunun %49'unu oluşturan yaklaşık 2.230.000 Kazak Türk'ünün hayatını kaybetmesine neden oldu. 1920'li yılların başında Sovyet yöneticilerinin benzer uygulamalarıyla Kırım ve İdil-Ural bölgesinde Tatar Türklerinin yaşadığı felâket bu kez Kazakların üzerine kara bir ölüm bulutu olarak çökmüştü.

Damira İbrahim ve **Vahit Türk** tarafından 2016 Ekim'de yayımlanan bu eser daha önce sözünü ettiğimiz o karanlık ve acı dolu yılları yani 1929 ile 1933 arasındaki bitmek bilmeyen zaman dilimini konu alan bir eserdir. Daha önce Prof. Dr. Ahmet Buran'ın kaleme aldığı "*Kurşunlanan Türkoloji*" adlı eserde değinilen konu, tanıtımını yaptığımız bu eserde belge niteliğindeki mektuplar, dönemin tanıklarının anıları ve röportajlar ile geniş bir biçimde okuyucuya sunulmuştur. Bilge Kültür Sanat Yayınları tarafından yayımlanan eser, çarpıcı kapak fotoğrafı ve "*Açlık dilsiz düşmandır...*" üst başlığıyla "*Tarih boyunca büyüklerin kasıt ve hatalarıyla ölen/öldürülen bütün çocukların aziz hatırasına*" ithaf edilmiştir.

Eser yazarlar tarafından üç bölüm hâlinde tasarlanmıştır. "*Mektuplar ve Belgeler*" adını taşıyan ilk bölümde devlet arşivinden alınan ve dönemde yaşananların resmî bir dayanağı olarak belge niteliği taşıyan on bir mektup yer almaktadır. Bu mektupların dördü doğrudan **Stalin** muhatap alınarak yazılmış; diğer mektuplar ise adına "kolhozlaştırma, sovhozlaştırma" denilen soykırım denemesinin mimarı **Goloşyekin**'e ve onun yol açtığı felaketin kapatılması için görevlendirilen **Mirzoyan**'a yazılmıştır. Mektuplarda yer alan insan ve hayvan nüfusuyla ilgili sayısal veriler, göçlerin durumu, insanların yaşam standartları vb. gibi resmî ağızlardan çıkan bilgiler, dönemin vahametini bir rapor olarak gözler önüne sermektedir. Özellikle sürecin başı ile sonu arasındaki nüfus durumu "arındırma" faaliyetinin nasıl başarıya (!) ulaştığının kanıtı niteliğinde değerlendirilebilir. Mektupların sonunda yazarlar tarafından mektupta adı geçenlerin kim olduğuna dair bilgiler ve konuyla ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Verilen bu bilgiler ve

açıklamalar okuyucunun mektupları daha iyi kavrayabilmesini sağlamaktadır. Özellikle daha sonra komünistler tarafından katledilen **Turar Riskulov**, **Oraz İsayev** ve **Gabiyt Musrepov**'un kaleme aldığı detaylı olduğu kadar bir "çılgık" sayılabilecek mektuplar hem dönemin durumunu bütün çıplaklığıyla ortaya koyan hem de millet ve milliyetin o dönemde insan kıyma makinesi işlevinde olan komünizm ile mücadelesi ve sonucunu örnekleyen önemli mektuplardır.

Söz konusu mektuplar daha önce 1991 yılında **Nüsipbayev** ve **Jiyengaliyev** editörlüğünde Kazak Üniversitesi tarafından "*Kazak Kalay Aştıkta Uşıradı? (Kasiretti Jıldar Hattarı)*" adıyla yayımlanmış ve bu eserde mektupların yanı sıra Komünist Parti teşkilâtının aldığı kararlar yer almıştır. Mektuplarda genel olarak izlenen politikanın verdiği zararlar nedenleriyle birlikte anlatılmış ve bu zararlar sayısal verilerle desteklenmiştir. Özellikle Goloşyekin ve bölgedeki kraldan çok kralcı Goloşyekin taraftarlarının Kazaklar üzerindeki aşırı baskıcı tavrı ortaya konarak; söz konusu felaketin çözüm önerileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca sürdürülen bu politikanın başka geçim kaynağı olmayan, olmasına imkân verilmeyen Kazaklar üzerinde ölümcül sonuçlar doğurduğu, nüfus değişimleri ve insanların mevcut durumlarıyla açıkça dile getirilmiştir.

Eserin ikinci bölümü ise "*Hatıralar*" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde döneme tanıklık eden yirmi yedi kişinin anılarına yer verilmiştir. Söz konusu bölümü, dönemin acı ve korkunç resmini bütün ayrıntılarıyla okuyucuya aktarması yönünden, eserin en dikkat çekici ve etkileyici bölümü olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Yazarlar bu bölümü hazırlarken 1993 yılında Almatı'da yayımlanan "*Kızıldar Kırgını*" kitabından ve "*Anız Adam*" dergisinin 2011 yılı 10-22. sayılarından yararlandıklarını ve anıların derlemesini yapanların **Zahardin Kıstaubayev** ve **Baljan Habdina** olduğunu bölüm başında belirtmişlerdir.

Anıları nakleden kişilerin büyük bir bölümü Kazak Türküdür. Yine anlatıcılar arasında birkaç Rus da bulunmaktadır. Söz konusu kişilerin kıtlık yıllarında buldukları yerlerin çeşitliliği, sistematik felaketin yaşandığı coğrafyanın genişliğini ve dağılımını göstermesi bakımından son derece önem taşımaktadır. Belge niteliğindeki mektuplarda ifade edilen vahim durum, anılarla adeta hayat bulmuş ve sayıların ifade etmekte aciz kaldığı yiten hayatlar ve çığ gibi büyüyen acılar adeta "kör dünyanın göbeğine" nakşedilmiştir. Bu bölümde tanıkların anlattıkları, bir film senaryosunda dahi abartılı bulunabilecek fakat bire bir yaşanan, belgelenen, bugün kanıtları ve tanıkları ile dünya tarihinde eşi az görülmüş bir felaketin bütün yönlerini gözler önüne sermektedir. Anılarda göze çarpan özellikle bölgedeki Rusların bu felaketlerden neredeyse hiç etkilenmediği bilgisi izlenen politikanın asıl amacını da açıkça ortaya koymaktadır.

Anılarda açlık felaketinin korkunç sonuçları çok çarpıcı bir şekilde nakledilmiştir. Milyonlarca çocuk ve yetişkinin açlık ve hastalıktan öldüğü; insanların ölmek için fare, zehirli buğday, bulabilirlerse hayvan leşi, yabancı otlar ve hatta insan eti yedikleri; insanların artık ölümlerini gömmekten aciz olduğu ve etrafı cesetlerin kapladığı gibi son derece hazin ve korkunç durumlar bizzat tanıkları tarafından anlatılmıştır. Bu bölümde okuyucu açlığın insana neler yaptırabileceğini bizzat dönemi yaşayanların ifadelerinde bulabilmez. Çocuklarını ölüme terk etmek zorunda kalan, ölümün soğuk gerçekliğini belki de bir kurtuluş olarak gören ailelerin hazin durumunu ve bu durumu yaratan katillerin sistematik bir şekilde işleyen plânlarını birinci ağızdan bu bölümde görebilmekteyiz.

Eserin üçüncü ve son bölümü "*Değerlendirme ve Röportajlar*" bölümüdür. Bu bölümde **Manaş Kozıbayev**'in "*Kazak Halkının Kargışını Alan Yönetici: Goloşyekin*" adlı değerlendirme yazısı, 1922 yılında yaşanan kıtlığın anlatıldığı tarihçi **Tursın Jurtbay** tarafından kaleme alınan "*Alaş Aydınlarının Açlığa Karşı Mücadelesi*", 9 Aralık 2008 yılında gazeteci, araştırmacı yazar **Valeriy Mihaylov** ile yapılan **Bolat Riskoja**'nın "*Kazakların Yarısını Katleden İki Felaket*" adlı röportajı, Kazakların açlık yılları hakkında ilk edebî eseri veren yazar **Smagul Elubay** ile gazeteci **Eleonora Yakiya**'nın röportajı ve tarihçi yazar **Prof. Dr. Bürkitbay Ayagan** ile gerçekleştirilen röportaj yer almıştır. Söz konusu yazılarda da daha

önce belge niteliğindeki mektuplarla ve dönemin tanığı insanların ifadeleriyle ortaya konulan durum netleşerek çeşitlendirilmiştir. Eser yazarlar tarafından kısa bir kaynakça ile noktalanmıştır.

Tarih sahnesinde var olduğu günden bu yana adını kahramanlıklarla duyuran bir Türk boyunun, yüzyıllar önce değil henüz 84 yıl önce yaşadığı bu orta çağ felaketini titiz bir çalışma sonucunda bütün yönleriyle okuyucuyla buluşturan Sayın İbrahim ve Türk'e teşekkür ediyor ve bu tür değerli çalışmaların devamını diliyoruz. Ayrıca Kül Tigin yazıtında geçmişin geleceğe haykırışını tekrarlıyoruz: "*Türük bodun tok arkuk sen, açsık tosık ömez sen, bir todsar açsık ömezen...*".

TÜRK BOYLARININ HALK EDEBİYATINDAN ÖRNEKLER: BESARABYA GAGAUZLARININ AĞIZLARI

*Mustafa CENGİZ**

Özet

İki bölümden oluşan bu tanıtma ve değerlendirme yazısında, ilk olarak Radloff'un başlattığı, *Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler* adlı Proben serisinin X. cildini meydana getiren *Besarabya Gagauzlarının Ağızları* adlı kitap tanıtılacaktır. İkinci bölümde ise SOBİDER (Sosyal Bilimler Dergisi)'in 13. sayısında, 336-353. sayfalar arasında, Serdar Bulut tarafından yazılmış olan, Türk dilinin Güneybatı grubu yazı dillerinden birini teşkil eden Gagauz Türkçesinin Türkiye'de yayımlanan iki sözlüğünün tanıtıldığı çalışma üzerinde durulacak ve çeşitli yönleriyle eleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gagauzlar, Sözlük, W. Radloff, V. A. Moşkov, Türk Dili.

THE FOLK LITERATURE OF TURKIC TRIBES: THE DIALECTS OF THE BESSARABIAN GAGAUZ

Abstract

In this two part review, firstly the Dialects of the Bessarabian Gagauz which, constitutes the 10th volume of the Proben series named The Folk Literature of Turkic Tribes and was initiated by Radloff will be presented. In the second part, Serdar Bulut's article, which was published in SOBİDER, issue 13, pp. 336-353, on the two dictionaries of Gagauz Turkic, which is one of the written languages of the South-eastern Turkic languages, published in Turkey will be discoursed and reviewed from many aspects.

Key Words: The Gagauz, Dictionary, W. Radloff, V. A. Moshkov, Turkic.

1. "Wilhelm Radloff (2015). *Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler (X. Bölüm): Besarabya Gagauzlarının Ağızları* (Haz. Tülay Çulha ve Muvaffak Duranlı), Ankara: TDK Yayınları, 351 s., ISBN 978-975-16-3018-6."

Çulha ile Duranlı tarafından hazırlanan ve TDK tarafından yayımlanan eseri tanıtmaya geçmeden önce bir hususu belirtmekte fayda var. Bu çalışma, Radloff'un başlattığı Proben serisinin X. cildini oluşturmaktadır¹ ve

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, KAYSERİ, E-mail: mscengiz2010@gmail.com

¹ V. Moschkoff (1904). *Mundarten der bessarabischen Gagausen: Text und Wörterbuch*. St. Petersburg: Kaiserliche Akad.der Wiss (Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme, Abt. 1 Proben der Volkslitteratur, 10).

Besarabya Gagauzlarının ağızlarından derlenen metinleri ihtiva etmekte olup ayrıca eserin sonunda Gagauzca Sözlük de bulunmaktadır.

Kitaptaki metinleri derleyen ve sözlüğü hazırlayan kişi, kitabın dış ve iç kapağında yazıldığı gibi Radloff değil, Rus entograf, tarihçi, filolog ve asker Valentin A. Moşkov'dur². Nitekim çalışmanın 1904 yılında Petersburg'da yayımlanan nüshasında, iki ekle birlikte (Mit zwei Beilagen) metni derleyen ve çeviren (gesammelt und übersetzt) kişi olarak Moşkov'un adı geçmektedir (bk. Moşkov, 1904). Fakat Çulha ve Duranlı tarafından hazırlanan bu çalışmada Moşkov'un adı hiç zikredilmemekte, eser tamamen Radloff'a ait gösterilmektedir. Oysa Radloff bu ciltte yalnızca serinin editörü (Herausgegeben von Dr. W. Radloff) olarak kayıtlıdır. Metni hazırlayanların yazmış olduğu ön sözde "*Radloff'un 1860-1870 yılları arasında (1864 hariç) yaptığı gezilerde derlediği malzemelerden ibaret olan çalışmalarının 1866-1907 yılları arasında kapsayan ilk yedi cildi bizzat kendisi; sonraki ciltleri başkaları tarafından derlenmiştir.* (s. 9)" şeklinde geçen ifadeler de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Petersburg yayınında, Moşkov tarafından yazıldığı açıkça belli olan mukaddime bölümünün sonunda imza bulunmamasına rağmen bu yeni yayında Radloff'un adı konulmuştur. Emek ve ortaya konan eser V. A. Moşkov'a aittir. Umarız yeni baskıları yapılırken kapakta Moşkov'un adına yer verilir.

TDK tarafından yayımlanan elimizdeki eser, Radloff yönetiminde *Türk Topluluklarının Halk Edebiyatından Örnekler* ismiyle yayımlanmış olan serinin X. cildir (X. Theil)³. Kitapta Moşkov tarafından yazılan Rusça mukaddime bölümünün Türkiye Türkçesine çevirisi (s. 21-41), metinlerin yazı çevirimi ve Gagauzca-Rusça Sözlük'ün çevirisi yer almaktadır. Ayrıca eserin başında Mehmet Ölmez'e ait bir 'Sunuş' (s.7) yazısı vardır. Kitaptaki çeviri yazılı metinler altı bölüme ayrılmıştır: *I. Dinî ve Mitolojik İçerikli Masal, Hikâye ve Efsaneler* (s. 43-151), *II. Gündelik Yaşamdan Anekdolar* (s. 153-194), *III. Bilmeceler* (s. 195-198), *IV. Atasözleri ve Deyimler* (s.199-205), *V. Yanılmaç* (s. 207), *VI. Şarkılar* (s. 209-247). Çeviri yazılı metinlerden sonra ise *Ek I Notalar* (s. 249-273) başlığı altında kitapta yer alan türkülerin notalarına yer verilmiştir. Kitabın sonunda ise "*Ek II: Besarabya Gagauzlarının Sözlüğü / Gagauzca Sözlük*" (s. 275-350) ve "*Kaynaklar*" (s. 351) bulunmaktadır.

Metin derlemelerinin "*Dinî ve Mitolojik İçerikli Masal, Hikâye ve Efsaneler*" adlı ilk bölümde 12 varyantla beraber 117 (toplam 129); "*Gündelik Yaşamdan Anekdolar*" adlı ikinci bölümde ise 6 varyantla beraber 68 (toplam 74) metin bulunmaktadır. Dolayısıyla metinlerin varyantına yeni numara verilmemiş, metnin numarasına ek alfabetik olarak gösterilmiştir. Örneğin 75. metnin varyantı "75a" olarak verilmiştir (s. 121-122). Kitapta ilk iki bölümde toplam 185 metin yer almaktadır. "*Bilmeceler*" başlığını taşıyan üçüncü bölümde toplamda 98 adet bilmece (s. 195-198); "*Atasözleri ve Deyimler*" isimli dördüncü bölümde 271 adet atasözü ve deyim (s. 199-205); "*Yanılmaç*" başlıklı beşinci bölümde 7 adet yanılmaç (s. 207); "*Şarkılar*" adlı altıncı bölümde şarkıların konularına göre başlıklar verilmek suretiyle, 2 varyantla beraber 52 (toplam 54) adet şarkı (s. 209-233) ve yine bu bölümde 1 varyantla beraber 111 (toplamda 112) adet mani (s. 234-247) metni bulunmaktadır.

Çulha ve Duranlı metinlerin çeviri yazısını yaparken orijinal metnin sayfa numaralarını köşeli parantezle belirtmişlerdir. Bu arada çalışmada, Petersburg baskısının 274. sayfası sehven 318 şeklinde numaralandırılmıştır.

² Moşkov'un çalışmaları için bk. Eren 1998: 228.

³ Kitabın 1904 yılındaki yayını daha önce Özkan'ın Gagauz sözlükleriyle ilgili bir yazısı içerisinde tanıtılmıştır (2001: 750).

Çalışmanın uzun mukaddime bölümünde Moşkov, sözlük kısmını ilk olarak Gagauz masallarının anlaşılmasına kolaylık sağlayacağı fikriyle oluşturmayı düşündüğünü, fakat sonradan bu kararından vazgeçip Gagauz Türkçesinde seyrek olarak kullanılan kelimeleri de not etmek suretiyle meydana getirdiğini belirtir (s. 37). Metinlerde geçen kelimelerin iki veya daha fazla şekilde görülmesi konusunda ise Moşkov şu bilgileri nakleder: “Burada verilen masalarda okuyucu aynı masalda aynı kelimenin ya *avşam* ya da *ahşam*, ya *der* ya *diyer* ya da *deyör* şeklinde yazıldığını görecektir. Bu yüzden ben okuyucuyu, diğer halklarda olduğu gibi, bu ikiliğin masalın kaydedildiği yere ve masalın kaydedildiği kişiye bağlı olarak telaffuzda belirttiği konusunda uyarmalıyım. Gagauzların söyleyişindeki fark sadece bazı kolonilere göre değil, aynı zamanda bu koloninin bölgesine göre de gözlemlenmektedir. Sonuç olarak bazen yaşlılar ve genç kuşak arasında farklılıklar olmaktadır. Burada 'yaşlılar böyle söylerler' ifadesi diğer yerlerden daha sık duyulmaktadır.” (s. 38). Moşkov bu bölümde Gagauz ağızlarında görülen fonetik farklılıklar konusunda kısmi bilgiler de verir (s. 38-40).

Kitabın sonunda yer verilen, yaklaşık 3000 kelimelik bir söz varlığını ihtiva eden sözlük kısmı ilk Gagauz Türkçesi sözlüğü olması bakımından tarihî bir değere sahiptir. Moşkov tarafından derlenerek yayımlanan bu metinler de Gagauz lehçesiyle yazıya geçirilen ilk metinler olma özelliği taşımaktadır.

Çalışmanın sonunda yer alan Sözlük'te madde başları alfabetik sırayla verilmiştir. Orijinal metinde fiillerin yanına (v) konulurken TDK baskısında fiillerden sonra çizgi (-) işareti kullanılmıştır: **aban-**, **abandır-**, **abandırt-** vb. (s. 277). Telaffuzda uzun olan ünlüler yazı çeviriminde gösterilmiş, kelimelerin türevleri ayrı bir madde başı olarak verilmeyip kök veya taban şeklindeki madde başının içerisinde verilmiştir. Birden fazla anlamı bulunan kelimeler ise numaralandırılmıştır. Örnek:

döru doğru; **döruluk** doğruluk; **dörul-** doğrulmak, düzelmek; **dörut-** yöneltmek; **dos döru** dosdoğru, ip gibi doğru (s. 295).

Farklı köklerden gelen, fakat benzer seslik özelliklere sahip olan (sesteş) kelimeler, ayrı madde başlarında gösterilmiştir:

at (1) ad.

at (2) at; **atlı** atlı; **atlı git-** atla gitmek (s. 280).

at-(3) atmak, ateş etmek; **kendini at-** atılmak; **atla-**⁴ atlamak, atılmak; **atmacä kuşu** atmaca; **attır-** attırmak, tohum atmak (cinsel ilişkide); **attırık** meni, insan dölü; **atıl-** atılmak; **atlayarak** dört nala (at yürüyüşü); **atılan-atılanın** atılarak; **atım** barut hakkı (s. 280)”.

Sözlükte bir madde başıyla ilgili söz grupları ve cümlelerin de aynı madde içerisinde verildiği görülmektedir:

ärt arka, geri; **ärdına** ne için (nereye? sorusu); **ärdında** ne için (nerede? sorusu); **ärdına düş-** takip etmek; **ärdından** ardından (nereden? sorusunun devamı); **ärdından git-** birinin arkasından gitmek; **ärta kaldı bu yev** evi boş bırakmak (küfür) (s. 279).

maya 1) şirden; 2) süt gelmezden önce kadının göğsünden çıkan ilk sıvı (s. 320).

mısır 1) Mısır; 2) *numda melagris* (hindi türünde bir kuş) (s. 320).

⁴ Orijinal metinde Moşkov **atla-** fiilini **at-** madde başı içerisinde vermiştir (1904: 9). Bu fiilin, ayrı bir madde başı olarak yer alması gerekirdi.

Yukarıda verilen örnek maddelerde görüldüğü üzere, Çulha ve Duranlı yayınında şeklen Moşkov'un çalışmasının orijinaline sadık kalındığı görülmektedir.

карт - старый; **карт кары** - старуха; **карт кыз** - старая дева.

картал - орель (Moşkov, 1904: 53).

Gagauz Türkçesiyle ilgili ilk yayın olma özelliğiyle tarihî bir değere sahip olan bu çalışmanın metin ve sözlük kısmı takdir edilesi bir emeğin ürünüdür. O dönemde, Gagauzların yaşadığı yerleri gezerek metinler derlemek ve böyle bir sözlük hazırlamak Türkoloji, özellikle Oğuzcanın söz varlığı için önemli bir hizmettir. Kitaptaki çeviri yazılı metinler, Gagauz Türkçesiyle ilgili çalışma yapmak isteyen araştırmacılara çok değerli malzeme sunmaktadır. Çulha ve Duranlı, Moşkov'un derleyip yayına hazırladığı metinleri Kiril alfabesinden Latin alfabesine aktarıp sözlüğü Rusçadan tercüme ederek Türkiye'deki araştırmacıların istifadesine sunmuş ve önemli bir hizmette bulunmuşlardır.

2. Gagauz Türkçesinin Sözlükleriyle İlgili Tanıtım Yazısı Üzerine Eleştiriler

Bulut'un çalışmasının başlığından, mezkûr yazının Gagauz Türkçesi sözlüklerinden Türkiye'de yayımlanmış olanları geniş ölçüde tanıtmaya amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Araştırmacı yazısında, Türk lehçelerinin geçmişten günümüze kadar olan seyrini kısaca anlattıktan sonra, 'dil' ve 'lehçe' adlandırmalarına da değinmiştir. Yazının başlığı ile ilgisini kurmadığımız bu bölümde yazar, Türk dünyasında dil birliğinin olmadığı, Türkiye ile diğer Türk toplulukları arasında ortak bir yazı dilinin bulunmadığı gibi sorunlara değinmiştir. Bir sözlük tanıtım yazısı olan bu çalışma, "Bir tanıtım yazısında böyle bilgilerin yer alması gerekir mi, yoksa bu tarz bilgiler başka bir araştırmanın konusu mudur, bu bilgiler yazının amacına uygun mudur?" sorularını akla getirmektedir.

Yazarın, çalışmasının adını '...Türkiye'de Yayımlanan Sözlüklerin...' koymasına rağmen, Moşkov tarafından Besarabya Gagauzlarının ağızlarından yapılan derleme metinlerin sözlüğünü çalışmasına dâhil etmediği görülmektedir. Çalışmanın başlığı -özet bölümünde de ifade edildiği üzere- '...Türkiye'de Yayımlanan İki Sözlüğün...' şeklinde olmalı idi.

Bulut yazısında (s. 340) "Günümüzde nüfusu 350.000'i aşan bu Türk kolu, Türk dili ve folklorunu bugün bile kendi aralarında büyük bir bağlılıkla korumaktadırlar. Evlerinde Türkçe konuşan bu millet, İncil'i Türkçe okumakta, kiliselerinde Türkçe ibadet etmekte ve Türkçe dua etmektedir (Yavuz, 2010: 179)." şeklinde yaptığı alıntıdan sonra sözlerini "Bu sebeplerle bu halkın Müslüman mı yoksa tamamen Hristiyan mı olduğu net olmadığı için benimsenmeleri de zor olmaktadır." yorumu ile devam ettirmektedir. Araştırmacının yazısının bir yerinde de belirttiği üzere Gagauzların büyük çoğunluğu, Hristiyanlığın Ortodoks⁵ mezhebine mensuptur.

⁵ Balkanlara Türk varlığı 'kuzey' ve 'güney' olmak üzere iki koldan gelmiştir. Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk topluluklarının başını Hunlar çekerken, bunları Avar, Bulgar, Peçenek, Oğuz ve Kıpçak unsurları takip etmiştir. Güneyden ise Selçuklu Türkleri ve Osmanlılar Balkanlara gelmiştir. Kuzeyden gelen Türklerin ortak inanışları Tengri, Tanrı, Tanra, Tenri şeklinde olan ve buna nispetle Gök Tanrı Dini olarak adlandırılan inanç sistemi idi. Fakat Türkler burada bu inanç sistemini geliştirememiş ve Bizanslılar tarafından Hristiyanlaştırılmak istenmişlerdir. Mamefih 10. yüzyılda Balkanlarda, Mani dini ile bağlantılı olduğu düşünülen 'Bogomilizm' adlı yeni bir dinî hareket gelişti. Peçenekler Balkanlara geldiğinde, bu dinî hareket Balkan köylüleri arasında resmî Hristiyan kiliseleri tarafından 'Apokrif' olarak nitelenen *Adam ve Havva* adlı kitaplar başta olmak üzere, çeşitli kitaplarla yayılmış ve taraftar bulabilmiştir. Balkanlara gelen Oğuz ve Kıpçak unsurlar, Bizanslıların telkin ve gayretleriyle Hristiyan olurken, 1266'da Sarı Saltuk önderliğinde Anadolu'dan Balkanlara gelen Türkmenlerin bir kısmı da, Yazıcıoğlu'nun

Bu cümleden aynı zamanda Ortodoks mezhebine mensup olmayan Gagauz Türklerinin varlığı da anlaşılmalıdır. Fakat bu oran, Ortodoks olanlara kıyasla daha düşük olduğu için birçok kaynakta zikredilmemektedir. Gagauz Türklerinin cenet (cennet), cendem (cehennem), hac, hacı/hacıka, oruç, haram, helal, Allah⁶ vb. gibi İslami terimleri kullanması, ibadetlerini Türkçe olarak yapmaları (Güngör ve Argunşah, 2002: 78) vb. çeşitli uygulamalar araştırmacıyı bazı Gagauz Türklerinin Müslüman olabileceği düşüncesine itmiş olabilir. Bununla birlikte evlilik yoluyla veya çeşitli sebeplerle meydana gelen küçük göçler neticesinde gittikleri Müslüman ülkelerde İslamiyeti kabul eden Gagauzların mevcut olması muhtemeldir. Fakat bunların sayısı çok az olmalıdır ki, kaynaklar Gagauz nüfusunun inancını zikrederken Müslüman olduklarından bahsetmez⁷. Dolayısıyla Gagauz Türklerinin ‘Müslüman mı yoksa Hristiyan mı oldukları’, kaynaklara göre net olarak bellidir; Gagauzlar Hristiyanlığın çeşitli mezheplerine mensup bir Türk topluluğudur. Ayrıca Gagauzların Moldova ve Ukrayna gibi toplu olarak buldukları ülkelerde yaşadıkları zorluklar, inançlarıyla ilgili değil, nüfuslarının az olmasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, Gagauz Yeri ve Ukrayna’dan başka Romanya, Özbekistan, Kazakistan, Bulgaristan, Yunanistan, Brezilya vb. yerlerde yaşayan Gagauz nüfusu, genel nüfusa oranla oldukça düşük olduğu için çoklukla genel nüfus içerisinde değerlendirilmiştir. Söz gelimi Bulgaristan’da Bulgar, Yunanistan’da Yunan, Romanya’da Romen, Moldova’da Moldovan olarak addedilmişlerdir⁸. Hâl böyle olunca başka ülkelerde yaşayan Gagauz kimliğinin öne çıkması ve benimsenmeleri kolay olmamaktadır.

Yazının başlığı ile muhtevası arasında ilişki kuramadığımız başka bir nokta da alt başlıklardır. Çalışmanın başlığından anlaşıldığına göre yazı, Türkiye’de yayımlanan Gagauz Türkçesi sözlüklerini tanıtmayı amaçlamaktadır. Amaç böyle olduğu hâlde ‘Gagavuzlar’, ‘Gagavuz Adı’, ‘Gagavuz Türkçesi’ gibi alt başlıkların bulunması ve bu alt başlıkların içerisinde Gagauz ağzlarından bahsedilerek bunların fonetik özelliklerine değinilmesinin amaca uygun olmadığı kanaatindeyiz (bk. Bulut, 2017: 342-343).

Makalede dikkati çeken eksikliklerden bir tanesi de Gagauz Türklerinin Türkiye’de tanınmasında önemli rol oynayan araştırmacıların zikredilmesinde görülmektedir. Yaşar Nabi Nayır, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Nevzat Özkan gibi araştırmacılar zikredilirken, Türkiye’de Gagauzların dilleri ve kültürleri üzerine önemli kitap ve makaleleri olan Harun

bildirdiğine göre, ‘Sarı Saltuk öldükten sonra mürted ve ahriyan oldular.’. 11. Yüzyıla değin Hristiyan kiliseleri arasında herhangi bir dinî veya mezhebî ayırım olmamasına rağmen, 11. Yüzyılın ikinci yarısında Hristiyan kiliseleri Ortodoks ve Katolik şeklinde, mezhebî olarak ayrışmaya başladı. O dönemde Dobruca bölgesinde bulunan Gagauzlar da Ortodoks Bizans kilisesinin etkisi altında olduğundan dolayı Ortodoks olmuşlardır. Bu sebeple Gagauzların büyük çoğunluğu Ortodoks, yani Pravoslav mezhebine mensup olup Moskova Patrikliğine bağlıdır. Bununla birlikte günümüzde de Gagauzlar arasında Baptilist, Evangelist ve Adventist Protestan gruplar bulunmaktadır (Güngör ve Argunşah, 2002: 75-77).

⁶ Gagauzların kullanmış oldukları bu terimler, İslamiyet ile alakalı olmayıp, Hristiyan ilahiyatındaki manalarıyla kullanılmaktadır (bk. Güngör, 2016: 235; ayrıca bk. Çakır, 2011).

⁷ De Pauly, bir kısım Gagauz Türkünün, çıkarları doğrultusunda, herhangi bir sayı belirtmeksizin, Müslümanlığı kabul ettiğini zikretse (1862: 110) de bu kaynaktan başka Müslüman Gagauzların mevcudiyetine dair bir malumat elde edilememiştir.

⁸ Özellikle belirtmek gerekir ki, birçok yabancı ulus, Gagauzların Türk olduğunu kabul etmemiş ve onları temsil etme hakkının kendilerinde olduğunu ortaya koymak için çeşitli faraziyeler ortaya atmışlardır. Bu uğurda özellikle Bulgaristan ve Yunanistan’ın çabalarını hatırlatmak gerekir. Öyle ki, Yunanistan’ın, Ortodoks terminolojiden başka Gagauzlarla hiçbir ortak yanı bulunmadığı hâlde, filolojik olarak ‘Gagauz’ adını Gagavüs olarak telaffuz etmeleri sebebiyle bu telaffuzdaki ‘Gaga’ sözcüğünün bir Arnavut soyadı olduğunu, ‘Vus’ sözcüğünün ise Yunancada ‘İnek’ anlamına geldiğini öne sürerek Gagauzlar üzerinde nüfuz kazanmaya çalıştığı bilinmektedir (Moşkov, 2006: 34-35; ayrıca bk. Kapaló, 2011: 62; Ciachir 1998: 12-13).

Güngör, Mustafa Argunşah ve İsmail Ulutaş gibi araştırmacılar zikredilmediği gibi, bu araştırmacıların yayınlarına da bakılmadığı görülmektedir.

Makalenin kaynakçasında da bazı yanlışlıklar göze çarpmaktadır. ‘Gagavuz Adı’ (s. 341) alt başlığında verilen bilgilerin bir kısmı, *Türk Lehçeleri Grameri*’nin ‘Gagavuz Türkçesi’ bölümünden alıntılanmış olduğu hâlde referans olarak editörün ismi gösterilmiş ve kaynaklar kısmına bu şekilde kaydedilmiştir. Oysa *Türk Lehçeleri Grameri*’nde her bir lehçeyi alanında uzman kişiler yazmıştır. Kaynakçada bölümün yazarı olarak bu kimselerin ismi yazılmalıdır. Araştırmacının istifade ettiği ve yazarın adını zikretmeden editörün ismini yazdığı ‘Gagavuz Türkçesi’ bölümü Nevzat Özkan tarafından yazılmıştır (bk. Özkan, 2007: 81-170). Araştırmacının metin içinde ve kaynaklarda verdiği bibliyografya bilgisinin, okuyucu/araştırmacı üzerinde, ilgili kısmın Ahmet B. Ercilasun tarafından yazıldığı şeklinde yanlış bir algıya sebep olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla kaynaklar kısmında bu çalışma, şu şekilde olmalıydı:

Özkan, Nevzat (2007). “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 81-170.

Araştırmacı çalışmasında İsmail Kaynak ve Abdülmecit Doğru tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen ve Kültür Bakanlığı yayınları arasından çıkan *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* adlı çalışmanın içeriğiyle ilgili bilgiler verirken “Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü isimli çalışma, Gagavuz Türkçesinin bugünkü ilk sözlük denemesi olma özelliği göstermektedir. Bu sözlük Türkiye Türkçesine aktarılan ilk Gagavuz Türkçesi sözlüğü olması hususuyla da önemlidir.” demektedir⁹ (s. 346). Bu çalışmanın 1973 yılında basılan özgün yayımında madde başı açıklamaları Rusçadır¹⁰. Yukarıda tanıtılan eserde de görüldüğü üzere, Moşkov’un Proben serisinin X. cildinde yer alan *Gagauzskiy Slovar’* (114 s.) adlı sözlüğü ise 1904 yılında basılmıştır. Dolayısıyla Gagauz Türkçesinin ilk sözlüğü Moşkov’un hazırladığı çalışmadır. Bulut’un tanıttığı *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*’nün başındaki ‘Müelliflerin Önsözü’ kısmında da Gagauz Türkçesinin ilk sözlüğünün XX. yüzyılın başında, Moşkov’un malzemesine ek olarak derlenen üç bin kelimeleik sözlük olduğu kaydedilmiştir (Kaynak ve Doğru 1991: IX). Yine aynı sözlüğün içeriğiyle ilgili bilgiler verilirken “Madde başları açıklanırken, açıklama kısmı geniş tutulmuş ve kelimelerin tam olarak anlanabilmesi sağlanmıştır.” şeklinde bir cümleye yer vermiştir (s. 347). Bu bilginin, sadece çok anlamlı bir kısım sözcüklerle temel fiil ve isimler için geçerli olduğunu belirtelim. Sözlükte birçok madde başı olduğu gibi aktarılmış, bazı sözcüklerin farklı anlamları belirtilmemiştir. Özkan’ın da tespit ettiği gibi ‘*arabacı, başka, becerikli, benek, benekli, bilgisiz*’ gibi bir kısım madde başlarına ise hiçbir açıklama yapılmamış ve ‘aynı anlamda’ şeklinde not düşülmüştür (2001: 753). Bunlara ek olarak bazı maddelerin açıklama kısımlarında başka madde başlarına gönderme yapıldığı hâlde, gönderme yapılan madde başı, sözlükte bulunmamaktadır. ‘*buulu, cumerka, enden, fronton, günnaalı, güneeli, mühür vb.* bu tarz kelimelere örnektir. Ayrıca sözlükte K harfinin madde başı sıralamasında da hata olduğunu belirtmek gerekir (Özkan, 2001: 753). Araştırmacının bu çalışmayı tanıtırken eksik ve kusurlu yönlerini de belirtmesi daha faydalı olurdu.

⁹ Benzer bilgi yanlış, çalışmanın sonuç kısmında da “Bu çalışmamızda Gagavuz Türkçesiyle ilgili Türkiye’de yayımlanan iki önemli sözlük üzerinde durulmuştur. Bu sözlüklerden birisi Gagavuz Türkçesinin yazılan ilk sözlüğünün Türkiye Türkçesine aktarılmış şekli iken...” şeklinde tekrarlanmıştır (s. 351).

¹⁰ Gaydarci, G. A. – Koltsa E. K. – Pokrovskaya L. A. – Tukan B. P., Redaktör: N. A. Baskakov., *Gagauzskogo-Russko-Moldavskiy Slovar’*, Moskva, 1973.

Çalışmanın sonuç kısmında “İncelediğimiz bu iki eserin de en önemli eksiklerinden biri hiç şüphesiz Gagavuz Türkçesine has olan “ä” ve “ê” ünlüleriyle ilgili kelimelerin sözlükte gösterilmemiş olmasıdır. Herhalde yazarlar burada bir karışıklık olmasın ve Türkiye Türkleri kelimeleri daha doğru anlasın diye bu harflerle ilgili kelimeleri “e” harfiyle karşılamışlardır. Aslında ilgili harflerin karşıladıkları sesler verilmek koşuluyla bu harflerle ilgili kelimelere sözlükte yer verilebilirdi. Gagavuz Türkçesiyle ilgili Türkiye’de yapılacak diğer sözlük çalışmalarında bu konuya dikkat edilmesi önemlidir.” şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır (s.352). Oysa tanıtılan çalışmalardan Özkan’ın gramerinin sözlük kısmına baktığımızda *cümlä* ‘cümle, hepsi, tamam(1)’, *ferecä* ‘kadın giysisi’ (s. 234), *güllä* ‘top mermisi, gülle’, *günää* ‘günah’, *günäh* ‘günah’, *günehkär* ‘günahkâr’ (s. 236), *haylicä* ‘pek çok, epeyce’ (s. 237), *kaarä* ‘başka, başkası’ (s. 239), *kelemä* ‘kelime, söz’ (s. 240), *kukumäy* ‘baykuş’ (s. 243), *laalä* ‘lâle’ (s. 244), *paskellä* ‘paskalya’ (s. 249) vb. birçok örnekte ä sesinin yer aldığı görülmektedir¹¹. Özkan, çalışmasının sözlük kısmını hazırlarken ê sesinin gösterimi için á işaretini kullanmış ve bu sesi barındıran kelimeleri de sözlüğüne almıştır. Özkan’ın verdiği bilgiye göre bu ses, a ~ ı arası bir ses olan ve Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan bir ünlüdür. Bu ünlü, Mihail Çakır’ın Romen harfleriyle yayımladığı metinlerde âe (ie) harfleriyle belirtilmiştir (Özkan 1996: 42-43). Gagauz Türkçesinde daha sonra ê sesiyle karşılanmıştır. Özkan’ın tanıtılan bu çalışması incelenirken “ä ünlüsü” (s. 42-43) başlıklı bölüme dikkat edilseydi, herhâlde bu özellik bir eksiklik olarak görülmeyecekti. Ayrıca Özkan’ın çalışmasının ‘Sözlük’ kısmını tanıtan bir araştırmacının, Güngör ve Argunşah tarafından hazırlanan *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı* adlı çalışmada yer alan metinlerin ‘Sözlük’ kısmını da tanıtması beklenirdi.

Sonuç

Yurt dışında Türk dili ve edebiyatı ile ilgili birçok kıymetli yayın bulunmaktadır ve bu yayınların bazılarına, özellikle Rusya’da yayımlanan kaynaklara ulaşmak kolay olmamaktadır. Bu yayınların bir kısmı metin neşri hâlinde iken, bir kısmı da dil incelemesi şeklindedir. Bu kıymetli eserlerden bazılarının, en azından metin neşirlerinin, çeviri yazısı ve tercümeleri yapılarak Türkiye Türkolojisine kazandırılması son derece önemlidir. Çulha ve Duranlı tarafından çeviri yazımı ve Türkiye Türkçesine tercümesi yapılan Moşkov’un bu eseri, sadece Gagauz Türklerinin halk edebiyatı ile ilgili muhtevaya sahip olmakla kalmamakta, aynı zamanda 20. yüzyılın başlarında Gagauz Türklerinin diliyle ilgili de önemli malzeme barındırmaktadır. Moşkov’un metinleri yayımlanmasının üzerinden bir asırdan fazla zaman geçti. Bu çalışmadan hareketle, çağdaş Gagauzcanın söz varlığı ile 20. yüzyılın başlarında kullanılmış olan Gagauzca kelimeler gramatik ve semantik bakımdan mukayese edilebilir ve meydana gelen değişiklikler ortaya konulabilir.

TDK yayınları arasından çıkan bu kıymetli çalışmanın kapağına ‘Besarabya Gagauzlarının Ağızları’ ibaresi de eklenmelidir. İç kapakta bulunan bu ibareyle Proben serisinin X. cildi olduğunu belirten benzer bilgilerin dış kapağa da konulması kitabın doğru tanınmasını sağladığı gibi ilgiyi de arttırabilir.

Bilimsel yazılarda eksik bilgi vermek, yanlış bilgi vermekten yeğdir. Bu sebeple bir kitap hakkında hüküm vermeden önce bu hükmü bilimsel olarak teyit etmek gerekir. *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* adlı çalışmayı ilk Gagauz sözlüğü olarak nitelendirmek, Moşkov’un

¹¹ Örnekleri krş. Çebotar ve Dron 2002.

hazırladığı çalışmayı ve onun emeğini görmezden gelmek demek olur. Tanıtılan bir eseri dikkatle incelemek de son derece önemlidir. Kitabın içerisinde var olup tanıtıcının dikkatinden kaçan noktaların olması doğal karşılanabilir. Lakin bu durumdan kaynaklanan olumsuz eleştiriler kitabın kusuru olarak değil, tanıtıcının gözünden kaçan noktalar olarak görülür ve yükümlülük tanıtıcıya aittir.

Tanıtma ve değerlendirme yazılarında olabildiğince nesnel olunmalıdır. Tanıtılan kitabın olumlu yönlerinin ortaya konulması yanında eksiklerinin ve kusurlarının da belirtilmesi gerekir. Bulut'un tanıttığı sözlük, çeşitli kusurları olmakla birlikte sınırlı bir söz varlığını ihtiva etmektedir. Gagauz Türkçesinin en kapsamlı sözlüğü ise P. Çebotar ve İ. Dron tarafından Kişinev'de yayımlanan *Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük (Гагаузско-Русско-Румынский Словарь)* adlı çalışmadır (2002).

Kaynakça

BULUT, S. (2017). "Güney-Batı (Oğuz) Grubu Türk Lehçelerinden Gagavuz Türkçesi Üzerine Türkiye'de Yayınlanan Sözlüklerin Söz Varlığı, İçerik Özellikleri ve Tanıtımı", *Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER)*, Y. 4, S. 13, Ağustos 2017, s. 336-353.

ÇAKİR, M. (2011). "Gagauzların Allaha İnanması İçin", *Sabaa Yıldızı: Etnik Bilimi-Kültür-Tarih*, S.51/2011, s. 12-13.

ÇAKİR, M. (1998). *Basarabyalı Gagauzların Tarihi (Basarabielâ Gagauzlarân İstorieasâ)*, Haz. Harun Güngör, Niğde: Tolunay Yayıncılık.

ÇEBOTAR, P. ve DRON İ. (2002). *Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük (Гагаузско-Русско-Румынский Словарь)*, Chişinău: Pontos.

DE PAULY, T. (1862). *Description Ethnographique Les Peuples De La Russie*, Saint-Petersbourg.

EREN, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü: I. Yabancı Türkologlar*, Ankara: TDK Yayınları.

GÜNGÖR, H. ve ARGUNŞAH M. (2002). *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GÜNGÖR, H. (2016). "Gagauzların Hıristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslamî Unsurlar Meselesi", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., s. 232-237.

KAPALÓ, J. A. (2011). *Text, Context and Performance: Gagauz Folk Religion in Discourse and Practice*, Leiden: Brill.

KAYNAK, İ. ve DOĞRU, A. (Aktaranlar), (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

MOŞKOV, V. A. (1904). *Mundarten der bessarabischen Gagausen: Text und Wörterbuch*. St. Peterburg: Kaiserliche Akad. der Wiss (Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme, Abt. 1 Proben der Volkslitteratur, 10).

MOŞKOV, V. A. (2006). *Balkan Yarımadasında Türk Kavimleri (Çev. Elena İvanova)*, Elazığ: Manas Yayıncılık.

ÖZKAN, N. (2001). “Gagavuz Türkçesinin Sözlükleri Üzerine” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz/2, s. 749-760.

ÖZKAN, N. (2007). “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

RADLOFF, W. (2015). *Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler: Besarabya Gagauzlarının Ağızları* (Haz. Tülay Çulha ve Muvaffak Duranlı), Ankara: TDK Yayınları.

Kısaltmalar

bk. : Bakınız.

krş. : Karşılaştırınız.